

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Vědecký redaktor

Doc. dr. FRANTIŠEK DANEŠ, DrSc.

Recenzent

Dr. HERMAN KÖLLN

Jazyk

LOUIS HJELMSLEV

Z dánštiny přeložil
a pro české čtenáře upravil
Miloš Dokulil

ACADEMIA PRAHA 1971

ÚVODNÍ POZNÁMKY

Titul původního dánského vydání:
Sproget. En introduktion
Berlingske Leksikon Bibliotek 21

Kapitola Stupně jazyka je přeložena
z rukopisu objeveného
v pozůstalosti autorově

Věda o jazyku, jazykověda neboli lingvistika (z latinského lingua, jazyk') měla — jako všechny vědy — svá klasická i svá kritická období: klasická období, kdy existovala pevná nauková soustava, která se setkávala s obecným souhlasem a uznáním, a kdy vědecká práce záležela v zkoumání jednotlivostí, které se daly zasadit do rámce této soustavy; a období kritická, kdy badatelský zájem se obracel na soustavu samu a kdy se projevovalo úsilí přebudovat ji na základě nových a lepších hledisek a hlubšího a pronikavějšího poznání podstaty jazyka.

Snad nikdy dříve neprocházela lingvistika obdobím krize takové hloubky a takového rozsahu jako v naší době. Je to sama podstata jazyka a specifčnost jeho stavby, co je dnes předmětem diskusí lingvistů; je to sám základ jazykovědy, co se přetavuje. Tomu nesmíme ovšem rozumět tak, že by se z toho důvodu lingvisté měli přestat zabývat jednotlivostmi; i když pracují s jednotlivostmi, jsou však neustále stavěni před problémy týkající se samých základů, a to v daleko větší míře než kdy dříve. Již těmito úvahami o základech se badatelé natolik vzdálili od dosavadních představ, že jsme oprávněni postavit novou lingvistiku naší doby do protikladu ke všemu dřívějšímu zkoumání jazyka, jež můžeme shrnout jako lingvistiku klasickou. Z nynější krize musí dříve nebo později nutně vzejít nová klasika; můžeme snad dnes již prohlásit, že jsme dospěli tak daleko, že se před námi rýsují aspoň kontury takové nové klasiky; dosud jsme jí však nedosáhli a není ani jednoty o prostředcích a cestách k ní.

Na takovou krizi základů neměli bychom si stěžovat — naopak. Jsou to právě kritická období, jež jsou svěží a podněcující a jež podá-

- © Berlingske Forlag, København 1963
© Translation Miloš Dokulil 1971
© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1971

vají důkaz o tom, že věda nezůstává na místě, nýbrž že se stále obnovuje. A jsou to kritická období, která rozšiřují obzor a prohlubují porozumění pro věci nejdůležitější. To poslední platí o současné krizi v lingvistice dokonce v takové míře, že teprve jí, můžeme říci, dospěla lingvistika k tomu organizovat se jako samostatná věda. O jazyk se lze zajímat z mnoha různých hledisek. Starověcí Řekové a Římané a středověcí scholastikové zajímali se o jazyk zvláště z hlediska logiky a založili v těsném přímknutí k aristotelské logice gramatickou tradici, která stále ještě žije v naší školské mluvnici a rovněž, v podstatě beze změny, v největší části naší vědecké mluvnice, v jejích klasických formách. V 18. a 19. století se začali mnozí badatelé zajímat o jazyk hlavně z historického a předhistorického, zvláště kulturně historického hlediska, přičemž spatřovali v historii a příbuzenství jazyků odraz vývoje vztahů těchto národů a prostředek k jejich poznání. V 19. století vznikla zvláštní věda, která se nazvala hláskoslovím nebo fonetikou; zajímá se o jazyk z hlediska fyziologického a fyzikálního a snaží se popsat výrazovou stránku jazyka na základě studia pohybů a postavení, které provádějí nebo zaujímají mluvidla při vytváření zvuků řeči, a zvukových vln, které přitom vznikají. V 19. století vznikla také psychologie jazyka, která podstatný moment povahy jazyka viděla v jeho stránce psychologické, v jazyku jako složce „duševního života“ lidstva. A čím blíže k naší době, tím více se na jazyk uplatňovala hlediska sociologická, vycházející z chápání jazyka jako společenské instituce. Jak je vidět, o hlediska, z nichž se jazyk dá studovat a z nichž se studoval, není nouze. Ale žádná z těchto hledisek (jež by bylo lze snadno rozmnožit) neposkytuje základnu pro samostatnou vědu o jazyce: jazyk se stává předmětem tu logiky, tu historie, tu fyziologie, fyziky, psychologie, sociologie. Je však třeba říci, že přes velkou všestrannost jedno hledisko na jazyk bylo opominuto, a to právě to hledisko, které se zdá nejdůležitější a nejpřirozenější, totiž hledisko jazykové. Musíme si umět představit vědu, která chápe jazyk ne pouze jako konglomerát momentů logických, historických, fyziologických, fyzikálních, psychologických a sociologických, ale především jako svěbytnou veličinu, jako celostní útvar zvláštní povahy. Teprve takové celostní nazírání na jazyk může vůbec dát vysvětlení, proč všechny tyto zdánlivě tak různorodé momenty se mohly v jazyce setkat; jazykové hledisko jako hledisko hlavní může přitom dát každému z

zvláštních hledisek relativní oprávnění a relativní omezení. A teprve tím, že doplníme logickou, historickou, fyziologickou, fyzikální, psychologickou, sociologickou lingvistiku lingvistikou jazykovou, vybudujeme jazykovědu jako samostatnou, svěbytnou vědu. Právě v úsilí o to vyúsťuje nyní krize naší doby.

Moderní výklad problematiky jazyka musí nutně být poznamenán touto situací, v dobrém i špatném smyslu. Může jí být podporován, neboť v průběhu kritické debaty se nám ujasnily mnohé otázky, které jsme si dříve buď vůbec neuvědomovali, nebo které jsme chápali zcela jinak. A je jí na druhé straně ochromován pro rozmanitost hlasů, které autora obklopují. Připustit všechny ty rozmanité hlasy ke slovu a uvést je přímo do kritické diskuse se dá v obecně pochopitelném přehledu pro nezasevěčené stěží provést s úspěchem. I když odhlédneme od těchto nesnází, bylo by to také málo hospodárné. Je mnoho — a to i podstatných — bodů, kde se můžeme odvážit vyrovnat se krátce s diskusí a říci: takové to je a takové to není. A bylo by mařením času a matením čtenáře vysvětlovat, že jsou lidé, kteří se domnívali nebo třeba stále se domnívají, že je to jiné, než to skutečně je. Mnoho stanovisek bylo v dosavadním subjektivistickém období lingvistiky zaujato bez zdůvodnění. V průběhu krize se klade požadavek zdůvodnění, argumentace, důkazu a se stanovisky nezdůvodněnými je zbytečné se zabývat a vypořádávat: vezmou za své sama od sebe.

Čtenář si však musí uvědomit, že úplnou vědeckou soustavu nemůžeme v dané chvíli dobře podat. V mnoha směrech musí jít při výkladu spíše o to, klást otázky než na ně odpovídat. Můžeme říci, že si naše kniha klade za cíl uvést čtenáře do problematiky jazyka tak, jak se autorovi dnes jeví.

Na druhé straně je důležité, aby čtenář chápal dvě věci:

1. Naš výklad není subjektivní. Nemůžeme se ovšem vyhnout výraznému uplatnění osobních názorů, jak pokud jde o cíle a prostředky bádání, tak pokud jde o pojetí problémů; avšak tyto názory nejsou subjektivní; jsou objektivní, neboť se zakládají na argumentech. To, co předkládáme, není záležitost víry, ale zdůvodněného myšlení.

2. Naš výklad není exkluzivní. Usiluje o to, aby se v něm dostalo na všechny stránky lingvistiky. To, že nějaká věda uplatňuje nová hlediska, neznamená — jak laikové snad někdy myslí —, že tím zároveň zavrhuje všechny dřívější výsledky, takže od nynějška jako

by všechna dosud vykonaná práce byla zbytečná nebo snad dokonce špatná. Z toho, že Tycho Brahe neměl pravdu, když se domníval, že slunce se točí kolem země, a ne naopak, nikterak nevyplývá, že se musíme vzdát jeho pozorování, objevů a výsledků, nýbrž pouze to, že musí být přetlumočeny, přeformulovány, kde to nové hledisko činí nutným, pojaty jiným způsobem než dříve. Totéž platí o oborech klasické jazykovědy, kde skutečně byla učiněna cenná pozorování a objevy. V oblasti vědy můžeme sice velmi dobře mluvit o trvalých výsledcích, ale sotva o trvalých hlediscích. Klasická jazykověda 19. století se dopracovala trvalých výsledků v otázce genetického příbuzenství jazyků. Ty tvoří jednu z podstatných stránek lingvistiky. My je zde ovšem předkládáme přizpůsobené novým hlediskům a vidíme je z poněkud jiné perspektivy, než se snad jevily tehdy, když byly nalezeny, a náš výklad těchto věcí se proto bude také zásadně lišit od toho, který nacházíme v běžných příručkách o témž předmětu.

Takto upraveným výkladem hlavních výsledků 19. století chceme právě začít, neboť obor, k němuž tyto hlavní výsledky náležejí, nauka o genetické příbuznosti jazyků, je nejpropracovanější v dosavadní jazykovědě a zároveň jediný, kde klasická jazykověda vypracovala metodu, která — v každém případě v přizpůsobeném přetlumočení — může být nazvána exaktní. Právě také tato disciplína udala hlavní směr klasické jazykovědě 19. století, která pak skutečně vedla vpřed ke kritickému kladení problémů, jež vyznačuje současnou lingvistiku. Z toho okruhu problémů chceme také my vyjít a uvést čtenáře do současné problematiky jak jazykové stavby, tak i jazykového vývoje.

JAZYKOVÉ FUNKCE

Vhled do jazyka, jeho poznání a pochopení získáváme stejnou cestou, kterou získáváme vhled do jiných předmětů, totiž popisem. A popsat nějaký předmět může znamenat jen jedno, totiž vyšetřit souvislosti, do nichž předmět vstupuje nebo které vstupují do něho. Takové souvislosti nebo závislosti, které jsou zachycovány vědeckým popisem, budeme nazývat funkcemi. Daný předmět můžeme pak popsat dvěma způsoby:

1. tak, že jej rozdělíme na části, spjaté touto vzájemnou funkcí, neboli tak, že předmět analyzujeme;
2. tak, že jej začleníme do celku, jehož části jsou spjaty vzájemnou funkcí, neboli tak, že jej syntetizujeme.

V prvním případě nazíráme předmět sám jako funkční celek, celost; v druhém případě nazíráme předmět jako část většího funkčního celku.

Je-li předmětem, který chceme popsat, nějaký jazyk, půjde tedy o to:

1. na jedné straně analyzovat tento jazyk na části, spjaté vzájemnou funkcí; tím se zabývá ten obor jazykovědy, který se nazývá (v širším smyslu toho slova) mluvnici; mluvnice se dívá na jednotlivý jazyk (přesněji na jednotlivý jazykový stav) jako na uzavřený celek a popisuje jej tak, že jej analyzuje a že vyšetřuje funkce, které existují mezi jeho částmi;

2. na druhé straně začlenit tento jazyk do většího celku, tzn. dívat se na něj jako na část nějaké jazykové skupiny, která se opět popisuje tak, že ji analyzujeme a že vyšetřujeme funkce, které existují mezi jejími částmi.

Souvislosti mezi jazyky, které náleží k jedné a téže jazykové skupině, nebo jinými slovy funkce, které vytvářejí jazykovou skupinu, nazýváme jazykovou příbuzností, jazykovým příbuzenstvím. Rozlišujeme dva různé druhy této příbuznosti:

1. genetickou jazykovou příbuznost, která existuje mezi jazyky náležícími k téže jazykové rodině a ukazuje na společný původ těchto jazyků;

2. typologickou příbuznost, která existuje mezi jazyky náležícími k témuž jazykovému typu; typologická příbuznost neukazuje na společný původ, nýbrž zakládá se na nějaké shodě v základních stavebních rysech, podmíněné obecnými možnostmi jazyka.

Ukážeme si v následujících výkladech, které funkce vytvářejí ony dva druhy jazykové příbuznosti, jež jsme tu vytkli: jazykové rodiny a jazykové typy. Stejně tak budeme mít příležitost určit některé z nejdůležitějších interních funkcí jazykového stavu. Vlastně je to ovšem tak, že analýza jednotlivého jazykového stavu je předpokladem pro sdružování jazyků do jazykových skupin. To, co je a zůstane hlavním problémem lingvistiky, není však jednotlivý jazykový stav, nýbrž poměr mezi různými následnými stavy téhož jazyka a mezi různými jazyky, jejich vzájemné shody a vzájemné rozdíly. Chceme proto objasnit nejprve tento hlavní problém a chceme v průběhu výkladu zaujímat stanovisko k problémům jazykového stavu, jak se postupně vynoří a jak budou vyžadovat objasnění.

Náš jazyk náleží k jazykové rodině, kterou obvykle nazýváme indoevropskou (protože zahrnuje jazyky, jimiž se mluví v Indii a v Evropě). Uvedeme si nejprve několik příkladů slov z této jazykové rodiny, abychom si na nich ujasnili, v čem genetická příbuznost záleží. Vybíráme-li naše příklady právě z indoevropské rodiny (a ne z jiné, což bychom právě tak dobře mohli udělat), není to pouze proto, že tato skupina zahrnuje jazyky zvláště dobře známé a že k nim náleží i naše mateřština (zda je čtenář s jazyky, které zde uvádíme, předem obeznámen, nebo ne, je pro úvahy, do nichž ho chceme uvést, lhostejné), ale i proto, že ze všech jazykových rodin je indoevropská rodina vědecky nejlépe prozkoumána a kromě toho má nejdelší a zároveň nejlépe objasněnou historii i největší zeměpisné rozšíření; vývoj indoevropských jazyků můžeme sledovat v období asi 3500 let a mluví jimi v naší době téměř půl druhé miliardy lidí, tzn. asi polovina obyvatel země. Tím, že si vybíráme jako příklad tuto rodinu, můžeme zároveň prokázat, že metoda, které tu používáme, nepodléhá nijakému omezení ani v čase, ani v prostoru.

Z bohaté rozmanitosti, která se tu nabízí, bychom však na druhé straně rádi vybírali naše příklady tak, aby materiál byl představen v podobě co nejjednodušší a abychom se vyhnuli zbytečným komplikacím, které by nám od počátku mohly bránit v jasném přehledu. Abychom vyhověli oběma těmto zřetelům, předvedení velkého rozpětí v čase a prostoru při co nejjednodušším uspořádání, budeme vybírat naše slovní příklady z těch indoevropských jazyků, které (z důvodů, o nichž budeme mluvit později) jsou k tomu

zvláště vhodné. Výběr jazyků se bude ovšem příklad od příkladu poněkud měnit. Chceme však přednostně volit tyto jazyky:

⟨Z jazyků, které jsou geneticky nejbližší příbuzné s češtinou, si vybereme nejlépe staroslověňštinu (zkráceně stsl.), nejstarší písemný jazyk slovanský, utvořený v 9. stol. na základě nářečí bulharsko-makedonských pro misijní činnost Konstantina a Metoděje na Moravě a v Panonii a rozšířený později jako tzv. církevní slovanština především v Bulharsku a u ostatních balkánských Slovanů, od 10. stol. též v Rusku; jeho nejstarší zachované památky jsou z 10. a 11. stol. Jen tehdy, když nám půjde o slovo, které se nevyskytuje v zachovaných staroslověnských textech, je však doloženo v jiných slovanských jazycích, uvedeme místo staroslověňštiny starou češtinu (stč.) nebo starou ruštinu (str.). Z jazyků baltských, slovanským geneticky nejbližších, budeme citovat především litevštinu (lit.), písemně doloženou teprve ze stol. 16., ale důležitou pro svůj velmi konzervativní ráz.) Germánské jazyky nám bude reprezentovat góttština (gót.), kterou se asi v letech 200 až 500 mluvilo ve velké části Evropy, od Španělska na západě ke Krymu na východě, a do níž byla ve 4. stol. přeložena bible (na území dnešního Bulharska); tam, kde slovo, o něž nám půjde, není doloženo v góttštině, vezmeme místo ní jiné blízké příbuzné jazyky: starou severštinu (stsev., tj. jazyk islandských ság a norské Eddy), starou horní němčinu (sthn.) nebo starou angličtinu (sta.). Dále uvádíme jednoho představitele keltských jazyků: buď irštinu (ir.), nebo kymerštinu (kym., tj. jazyk západoanglického Walesu). Kromě toho latinu (lat.), řečtinu (řec.), arménštinu (arm.) a starou indičtinu (stind.), v některých případech také hethitštinu (heth.; starověký jazyk v Malé Asii, který známe z velkého množství napsaných klínovým písmem) a tocharštinu (toch.; vymřelý jazyk, který je dochován v rukopisech nalezených v Čínském [Východním] Turkestánu). Podrobnější údaje o těchto a jiných příbuzných jazycích zatím nepotřebujeme; budou podány v kapitole věnované jazykovým rodinám.

Všimneme si nyní nejprve slov pro bratra, matku a otce. Naše slovo *bratr* můžeme doložit ze všech zde jmenovaných jazyků (s jedinou výjimkou hethitštiny):

stsl. *bratrъ* lit. *broterėlis* gót. *broþar* ir. *bráthir* lat. *frāter* řec. *phrátōr* *phrétiēr* arm. *elbayr* stind. *bhrātā* toch. *pracarə*.

K tomu je třeba poznamenat:

1. Co se týče písmen používaných v různých jazycích, postačí pro náš účel, abychom je mohli každé o sobě identifikovat, když se s nimi později setkáme; čtenář se nepotřebuje zastavovat u jednotlivostí ani se namáhat, aby si učinil představu o výslovnosti uváděných slov; abychom však uspokojili přirozenou zvědavost, podáme aspoň tyto informace: staroslověnské *z* je zvláště krátká samohláska, tzv. tvrdý jer; litevské *ė* je dlouhé zavřené *e* (jako první *e* v německém *Leben*) a cirkumflex \sim udává zvláštní intonaci; gótské *þ* se vyslovuje jako anglické *th* v *thing*; vodorovná čárka nad samohláskou označuje, že je dlouhá; *l* se vyslovuje jako *l* se zvednutou zadní částí jazyka („tvrdé“ *l* [známé např. z polštiny]); *ə* se vyslovuje jako koncové *e* v německém *Gabe*; tocharské *c* se vyslovuje jako české *č*.

2. Litevská forma je podoba mazlivá, a je proto rozšířena příponou *-ėlis*, kterou v uvedených slovech jiných jazyků nenačázíme. Jinak se „bratr“ řekne litevsky *brólis* (kde akut označuje zvláštní intonaci, odlišnou od cirkumflexu), což zřejmě souvisí se slovem *bratr*, není s ním však totožné.

3. Ve všech jazycích znamená naše slovo „bratr“, s výjimkou literární řečtiny, kde má zvláštní význam „člen bratrstva“, frátrie, vojenského oddílu“ (pro význam „bratrstvo, vojenský oddíl“ měla řečtina mj. název *phrátíría*, odvozený od *phrátēr*, který nacházíme i v stsl. *bratrþja* a stind. *bhratryam*); víme však, že totéž slovo v iónském nářečí (kde má poněkud jinou podobu, *phrétiēr*) znamenalo „bratr“. Jinak se „bratr“ v obecné řečtině řekne *adelphós*, což je slovo jiné. (Naše české *matka* má svůj základ v starším *māti*, *mater-*, jak ukazuje i stsl. *mati*, *mater-*; v lit. *môte*, *mote* má význam „žena“, zatímco význam „matka“ se vyjadřuje odvozeným slovem *mótina*.) V góttštině není naše slovo dochováno (v gótské bibli se „matka“ nazývá *áiþei*, což je zřejmě slovo jiné); můžeme je však doložit v slovech: stsev. *módir* ir. *máthir* lat. *māter* řec. *mātēr* (v atickém nářečí *mētēr*) arm. *mayr* stind. *mātā* toch. *mācarə*. (Pokud není nic poznamenáno, znamená slovo v pří-

slušném jazyce matku. — Co se týče výslovnosti, stsev. *d* se vyslovuje jako anglické *th* v *there*; irské *th* jako angl. *th* v *thing*.)

⟨Naše slovo *otec*, stsl. *otcb*, je zdrodnělina slova z „dětské“ řeči (*ot-* srov. gót., lat., řec. *atta*, alb. *at* „táta, tatínek“); starý indoevropský výraz v slovanských a baltských jazycích chybí (lit. *tēvas* stojí rovněž stranou); máme jej však např. v slovech:

gót. *fadar* ir. *athir* lat. *pater* (přešlo do češtiny jako označení katolického kněze v podobě *páter*, srov. rovněž *paternita*) řec. *patēr* arm. *hayr* stind. *pitá* toch. *pācarə*. (Význam je všude „otec“.)

Budeme se nyní zabývat o výrazové prvky, z nichž jsou tato slova v různých jazycích složena. Tyto výrazové prvky označujeme v písmě písmeny a v řeči hláskami. (V některých případech používáme však kombinace dvou nebo i více písmen na označení jednoho výrazového prvku: [čes., něm. *ch*, něm. *sch*,] řec. *ph*, ir. *th*, stind. *bh* budeme počítat každé za jeden výrazový prvek, podobně jako bychom mohli počítat za jeden výrazový prvek něm. *aa*, *ee*, *oo* popř. *ah*, *eh*, *oh*, *uh* před znakem pro souhlásku, i když se tu píší dvě písmena; totéž platí o starším dánském *aa*, psaném dnes *å*. Nehledíme-li k přízvuku (který ovšem rovněž musí být počítán k výrazovým prvkům), obsahují ⟨česká slova *matka* a *bratr* každé pět výrazových prvků a české slovo *otec* čtyři výrazové prvky.⟩ — Místo výrazový prvek budeme v dalších výkladech pro stručnost zpravidla psát VP.

Můžeme nyní ukázat, že mezi každým VP v jednom jazyce a každým VP v druhém jazyce s ním geneticky příbuzném existuje pevná závislost nebo souvislost neboli, jak jsme se dohodli říkat, funkce; a právě na této funkci mezi VP různých jazyků, na této prvkové funkci se ve skutečnosti zakládá genetická příbuznost mezi jazyky; ta ostatně je také příčinou toho, že v takových slovních příkladech, jaké jsme uvedli, často nacházíme podobnost mezi slovy v různých jazycích (podobnost, která se ovšem nemusí uplatňovat; sotva bychom řekli, že arménská slova se nějak příliš „podobají“ ostatním).

Zvlášť jednoduchý případ máme v prvním VP ve slově *matka*. Ten se jeví ve všech jazycích, které jsme uvedli, jako *m*. Zajímavé a rozhodující je nyní, že pokaždé, když máme v nějakém slově v jednom z těchto jazyků *m* na počátku slabiky, máme *m* v témž

slově i ve všech jazycích ostatních, pokud se v nich ovšem slovo vyskytuje. Takové pravidlo neplatí sice bez omezení různého druhu, avšak tato omezení dají se zcela přesně postihnout a eliminovat; k tomu se dostaneme dále v kapitole o tvoření znaku. Zatím se pokusíme na několika příkladech prokázat správnost stanoveného pravidla:

myš: stsl. *myš* sthn. *mūs* stsev. lat. *mūs* řec. *mūs* arm. *mukn* stind. *mūh*.

měsíc: stsl. *měsęc* „nebeské těleso i doba jeho oběhu“ lit. *menuo* „n. t.“, *menesis* „d.“ gót. *mena* „n. t.“, *menoþs* „d.“ ir. *mí* „d.“ lat. *mēnsis* „d.“ řec. *mēn* „d.“, *mēnē* „n. t.“ arm. *amis* „d.“ stind. *māh* „obojí“. (Co se týče výslovnosti písmen: stsl. *ě* se patrně vyslovovalo jako široké *e*, asi jako anglické *a* v *man*, *ę* je nosové *e* jako francouzské *in* ve *fin*; staroindické *ḥ* je neznělé *h*, které vzniklo ze *s*.)

mě: stsl. *mę* lit. *manę* gót. *mi-k* (něm. *mich*) kym. *mi* lat. *mē* řec. *me emé emé-ge* stind. *mā*.

mrtvý, *smrt*: stsl. *mrtw* „mrtvý“, *sč-mrtw* „smrt“ lat. *mors* řec. *mortós* „smrtný“ lit. *mirtis* „smrt“ gót. *maúrþr* „vražda“ (sr. něm. *Mord*) arm. *mard* „člověk (smrtník)“ stind. *mṛtiḥ* „smrt“. (*r* označuje slabikotvorné *r*; *o* a *o* - měkký jer a tvrdý jer - označují velmi krátké redukované samohlásky, asi jako velmi krátké *i* a velmi krátké *u*; gót. *au* se vyslovuje jako široké *o*.)

[*zima*: stsl. *zima* „zima jako roční období“ lit. *žiemà* „totéž“ stsev. *gimbr* „roční (jednu zimu stará) ovečka“ ir. *gemred* „zima“ lat. *hiems* „totéž“ řec. *cheima* „zima, mráz“ arm. *jmejn* „zima“ stind. *himāh* „mráz, sníh“, *himā* „zima“, *hēman* „v zimě“ heth. *kimanza* „zima“. (Heth. *z* se vyslovuje *c*; arm. *j* se vyslovuje *dz*; arm. *ř* je silně hrčivé *r* artikulované hrotem jazyka.)

dům: stsl. *domo* lit. *namas* (se záměnou zubnic: *n* za *d*) gót. *timrjan* „stavět“ lat. *domus* řec. *domos* stind. *damah*.]

Stojí-li *m* na konci slabiky, máme je rovněž jako *m* ve většině jazyků; v stsl. se však spojuje s předcházející samohláskou, takže vzniká samohláska nosová: něm. *Kamm* stsev. *kambr* „hřeben, horský hřeben, nerovné pobřeží“ můžeme, vyjdeme-li z významu „zubatý“, ztotožnit s řec. *gómphos* „zub, kolík“ stind. *jāmbah* (*j* se vyslovuje jako *dž*) lit. *žaĩbas* „nerovná hrana“; v stsl. *zní*

totéž slovo *zpbz* „zub“. A tak je tomu ve všech případech, kde *m* stojí uvnitř slova na konci slabiky. Jiné poměry máme opět, stojí-li *m* na konci slova; v stsl. dostáváme v takovém případě jednak nazalizaci samohlásky, jednak nulu, v závislosti na poměrech přízvukových a kvantitativních; v litevštině dostáváme nosovou samohlásku (která se však v spisovném jazyce jako nosová už nevyslovuje); v řečtině dostáváme *-n* a v góťštině a staré severštině nulu; totéž slovo, jež jsme právě uvedli v nominativu, bude mít proto v akuzativu (ide. koncovka *-m*) tyto tvary: stind. *jámbham* lit. *žam̃ba* stsl. *zpbz* řec. *gómphon* stsev. *kamb*. V latině bychom dostali *-m*, kdyby tu slovo existovalo; srov. např. akuzativ *dominum* „pána“ (v lat. je akuzativní koncovka v sing. vždy *-m*). Nacházíme tedy pevnou funkci mezi VP těchto jazyků: za týchž podmínek máme tytéž korespondence ve všech slovech, která přicházejí v úvahu. Jestliže označíme tuto pevnou závislost neboli funkci znakem φ , můžeme říci, že při prvé podmínce, tj. v postavení na počátku slabiky, platí:

stsl. $m \varphi$ lit. $m \varphi$ gót. $m \varphi$ kelt. $m \varphi$ lat. $m \varphi$ řec. $m \varphi$ arm. $m \varphi$ stind. m .

Bylo by však dosti nepohodlné uvádět pokaždé, když nám jde o takovou prvkovou funkci mezi všemi těmi ide. jazyky, celou tuto řadu; zavádí se proto pohodlnější systém vzorců tak, že jedna a táž funkce mezi všemi jazyky se označuje jediným znakem. Tento znak se — jako všechny znaky vědeckých vzorců — samozřejmě volí zcela libovolně: mohli bychom proto např. psát *x* nebo *y* nebo *z* a dohodnout se, že jimi pokaždé budeme rozumět onen dlouhý funkční vzorec uvedený nahoře. Avšak znaky vědeckých vzorců se nevolí jen libovolně, nýbrž také účelně, a proto budeme z čistě praktického hlediska účelnosti volit náš vzorec tak, aby přímo připomínal něco z toho, co má označovat. V příkladě, který jsme uvedli, bude beze vší pochyby nejpohodlnější psát *m*. Před toto *m* píšeme nahoře hvězdičku, abychom naznačili, že je to vzorec, který udává nějakou prvkovou funkci. Píšeme tedy **m* jako zkratkové označení celého funkčního vzorce, a místo abychom pokaždé mluvili o „shodě mezi stsl. *m*, lit. *m*., lat. *m* atd. na počátku slabiky“, budeme mluvit o „indoevropském *m*“ a budeme je označovat „ide. **m*“ (ide. = indoevropské).

Kromě libovolnosti a účelnosti mají vědecké vzorce ještě jednu další vlastnost, a to jednoduchost. Zkoumáme-li veškeré prvkové funkce existující mezi ide. jazyky a jde-li nám o to je zaznamenat, dáme přednost tomu, použít co nejméně těchto znaků. Tak, pokračujeme-li v našem předcházejícím příkladu, zjistíme, že existuje jiná funkce, odpovídající podmínkám „na konci slabiky nebo slova“, a že se tyto podmínky vylučují s podmínkami, které platí pro dosud zkoumanou funkci, totiž „na počátku slabiky“. Proto si budeme moci dovolit používat týchž vzorců také pro ty funkce, které vystupují v jiných podmínkách, aniž by tu vzniklo nebezpečí záměny. A protože vždy jsou jazyky, kde se příslušný VP i v těchto jiných podmínkách označuje znakem *m*, můžeme i pro tyto podmínky užít znaku **m* a psát:

ide. $*m =$ stsl. $m \varphi$ lit. $m \varphi$ gót. a stsev. $m \varphi$ řec. $m \varphi$ stind. m na konci slabiky uvnitř slova a

ide. $*-m =$ stsl. 0φ lit. c gót. a stsev. 0φ lat. $-m \varphi$ řec. $-n \varphi$ stind. $-m$; v posledním vzorci jsme dokonce mohli udat podmínku „na konci slova“ tím, že jsme prostě položili před *m* spojovací čárku.

Týmž způsobem budeme postupovat pro všechny VP jeden po druhém, dbajíc přitom o to, abychom dostali co nejmenší počet společných ide. vzorců, a mohli proto zahrnout co nejvíce různých podmínek v jednom jediném vzorci. Je to metoda zcela mechanická a snadno použitelná, máme-li před sebou dostatečný slovní materiál. Tak poslední prvek v *bratr* dá se ztotožnit s druhým prvkem téhož slova a označit společným vzorcem **r*. Čtenář může snadno vidět z uvedených příkladů — a daly by se na potvrzení toho uvést mnohé další —, že většina jazyků za většiny podmínek tu má *r*; ale na konci slova má litevština a stará indičtina nulu. Tato nula se přirozeně dá opět nahradit prvkem *r*, změníme-li podmínky, tzn. když v témž slově, pokud je to možné, zavedeme podmínky, v nichž příslušný jazyk má *r*: v akuzativu dostaneme v stind. *bhrátar-am mātár-am pītár-am*, v lit. *móterį*; srov. též lit. *broterėlis*. — Z uvedených příkladů — které by se i zde daly značně rozmnožit — můžeme také bezprostředně vidět, že 3. VP v *bratr* a 2. VP v *mati*, *mater-* jsou stejné a dají se představit vzorcem ide. $*\bar{a} =$ stsl. $a \varphi$ lit. $o \varphi$ gót. o stsev. $\acute{o} \varphi$ ir. $\bar{a} \varphi$ lat. $\bar{a} \varphi$ řec. $\bar{a} (\bar{e}) \varphi$ arm. $a \varphi$ stind. $\bar{a} \varphi$ toch. $\bar{a} (a)$.

Ide. **ā* může stát také na konci slova, ale v tom případě odpovídá jiným funkčním vzorcům; měli jsme již na to příklady; **ā* je totiž koncovka nominativu ženského rodu (lat. I. deklinace na -a) a vyskytá se proto ve velkém počtu slov: omezíme-li se na slova, která jsme již citovali, máme ji v našem slově *zima* stsl. *zima* lit. *žiemà* stind. *himā* a rovněž v řec. *ménē* „měsíc“, které by mimo atické a iónské nářečí znělo *ménā*; na základě toho můžeme usuzovat, že

ide. **-ā* = stsl. -a φ lit. -a φ lat. -a φ řec. -*ā* (-*ē*) φ stind. -*ā*.

Druhý VP v lat. *pater* má funkci:

gót. *a* φ ir. *a* φ lat. *a* φ řec. *a* φ arm. *a* φ stind. *i* φ toch. *ā*.

Tuto funkci shrnujeme do vzorce ide. **A* (zatímco ide. **a* vyhranjeme pro případy, kde stind. *a* odpovídá *a* jiných jazyků s výjimkou slovanštiny, která tu má krátké *o*;) (stind. *áksa*- řec. *áksōn* lat. *axis* sthn. *ahsa* lit. *ašis* stsl. *osb* (vesměs význam „osa“); stind. *ajati* „žene kupředu“ arm. *acem* „vedu, přináším“ řec. *ágein* „vést“ lat. *agere* „hnát, vést“ ir. *agat* „povedou“ stsev. *aka* (dán. *age*) „jet“. Ta však platí pouze pro první slabiku slova, v ostatních slabikách slova odpovídají ide. **A* jiné prvkové funkce.

Zakončíme tyto ukázky prvkových funkcí tím, že se podíváme poněkud blíže na první VP v lat. slově *pater* a na třetí VP od konce v lat. slovech *pater*, *mater* a *frater*. Za první píšeme ide. **p*, za druhý ide. **t*.

Slovo *pater* má funkci

ide. **p* = gót. *f* φ ir. *θ* φ lat. *p* φ řec. *p* φ arm. *h* φ stind. *p* φ toch. *p*.

Tuto funkci najdeme i v značném množství jiných příkladů, z nichž některé nám nadto ukazují, že také stsl., lit. a heth. mají v těchto případech vesměs *p*. Uvedeme několik příkladů:

pero: stsl. *pero* (z *petro*) *pōtica* „pták“ stsev. *fjodr* sthn. *fedara* „pero“ *fed(a)rah* „perut“ ir. *én* „pták“ kym. *eterin* „pták“ lat. *petere* „hledat, snažit se o něco, mířit někam“ řec. *pétesthai* „letět, pádit“ stind. *pátati* „letí“ *pátram* „perut“ heth. *pitaizi* „prechá“ *pítar* „perut“.

[*pro*: stsl. *pro* „pre“ lit. *pro-*, *pro* gót. *fra-* (něm. *vor*, *ver-*) lat. *pro-*, *prō* řec. *pró* ir. *ro-* stind. *prá* heth. *pra*.

pln(ý): stsl. *plnō* „pln(ý)“ lit. *pilnas* lat. *plēnus* stir. *lān* řec. *pleios* gót. *fulls* (*ll* < *ln*, něm *voll*), stind. *pūrnaḥ*].

V různých jazycích, které přicházejí pro danou funkci v úvahu, jsou podmínky pro tuto funkci v různé míře omezené; tak např. dostáváme v arm. nikoli *h*, nýbrž *θ*, když **p* stojí na počátku slova před ide. **o* (proto se např. „noha“, gót. *fofus* (srov. něm. *Fuß*), řec. *poús* jmenuje arm. *otn*). Avšak ve většině případů dostáváme na počátku slova danou funkci. Pro skupinu **sp* je příznačné, že tu máme ve všech jazycích, tedy i v germánštině *p*; proto stsev. *spā* (dán. *spå*) „věstit, prorokovat“ sthn. *spehōn* „slídit“ (srov. něm. *spāhen*, (do češtiny přejaté jako *špehovat*) se *sp-* jako v lat. *specere* „dívat se“, srov. do češtiny přejaté *inspekce*, *inspektor*), *haru-spex* „hadač z vnitřností obětovaných zvířat“. Ale uvnitř slova odpo- vídá **p* funkcím podstatně jiným, jak brzy uvidíme.

Funkce VP gót. stsev. *f* φ lat. řec. *p* byla poprvé poznána Rasmusem Raskem v r. 1814 vedle celé řady jiných funkcí VP pro tytéž jazyky, platících rovněž pro postavení na počátku slova. Sem náležejí mimo jiné funkce gót. stsev. *t* φ lat. řec. *d*, na niž máme příklad v gót. *ga-tamjan* „krotit“ stsev. *tamr* „krotký“ *temja* „krotit (srov. dán. *tam*, *taemme*, něm. *zahm*, *zähmen*) ir. *damnaim* „svazuji, krotím“ lat. *domāre* „krotit“ řec. *daman* „totéž“ stind. *dāmyati* „krotí, je krotký“; pro tuto funkci (a odpovídající funkce v jiných podmínkách) užíváme jako společného vzorce ide. **d*. Z příkladu *ga-tamjan*, *tamr* můžeme vyčíst následující funkci (doplníme ji zde ještě v týchž podmínkách se vyskytujícími střídnicemi v staroslověnštině, litevštině a arménštině): ide **d* = gót. sev. *t* φ ir. *d* φ lat. *d* φ řec. *d* φ lit. *d* φ stsl. *d* φ arm. *t* φ stind. *d*.

Dobré příklady na tuto funkci máme v číslovkách *dvě* a *deset*: gót. *twái* ir. *dáu* lat. *duo* řec. *dúo* lit. *du* stsl. *džva* sti. *dvau*; gót. *taihun* ir. *deich* lat. *decem* řec. *déka* stsl. *desęts* lit. *dėšimt* arm. *tasn* stind. *dása* (*s* vyslov jako *š*).

K této Raskem poznané řadě funkcí VP na počátku slova náležejí také funkce pro **t*: gót. stsev. *þ* φ lat. řec. *t*, nebo úplněji: gót. stsev. *þ* φ kelt. *t* φ lat. *t* φ řec. *t* φ stsl. *t* φ lit. *t* φ arm. *th* φ stind. *t*. Např. *tenký*: stsl. *tenkŭ* „tenký“ lat. *tenuis* řec. *tanaós* „dlouhý“ ir. *tan(a)e* stind. *tanúḥ*, *tanukaḥ* stsev. *þunnr*.

„Suchý“, „žízeň“: gót. *þaúrsus* „suchý“, *þaúrstei* „žízeň“, *þaúr-sjan* „žíznit“, *ga-þaúrsnan* *ga-þaúrsnan* „uschnout“ ir. *tart* „žízeň“

lat. *torrus, torridus* „suchý“ *torrere* „sušit, péci“ řec. *térseshtai* „schnout“, *tersáinein* „sušit“ arm. *thař* „tyč k sušení hroznů“ stind. *třsati* „žízni“ *taršah* „žízeň“ *třstah* „suchý“ (š je s vyslovené se zpět ohnutou špičkou jazyka) rus. *treská* vl. „sušená ryba“ (srov. stsev. *thorskr*, něm. *Dorsch*).

Stanovený zde funkční vzorec platí pro počátek slova před samohláskou; na počátku slova za jiných podmínek se v některých jazycích vyskytají jiné střídnice; v góštštině a staré severštině platí však *þ* jako střídnice za **t* na počátku slova ve všech podmínkách. Ve skupině **st* dostáváme v góštštině a staré severštině *t* (rovněž tak jako *p* ve skupině **sp* se tu jeví jako *p*, viz nahoře): gót. *steigan* (*ei* se vyslovuje jako dlouhé *i*) (něm. *steigen*) odpovídá řec. *steikhein* „stoupat, kráčet“ stsl. *stidzati* „stíhat“ (čes. *stihat*) stind. *stighnoti* „kráčí“.

Avšak jak můžeme vidět z VP odpovídajícího *t* ve slovech *pater, mater, frater*, **t* se realizuje jinak uvnitř slova než na počátku slova; zde dokonce gót. na rozdíl od jiných jazyků má různé střídnice v *broþar* a ve *fadar*. Musí tedy být v těchto slovech různé podmínky. Sebereme-li příklady na tento protiklad, zjistíme, že o tom, zda góštšina má *þ* nebo *d*, rozhoduje místo slovního přízvuku v odpovídajícím stind. slově: když slovní přízvuk v stind. bezprostředně předchází před *t*, má góštšina *þ*; jinak má góštšina *d*; proto je *broþar* proti stind. *bhrátá*, ale *fadar* proti stind. *pitá*. Tuto souvislost mezi gótskými souhláskami a staroindickým přízvukem odhalil Dán Karl Verner v r. 1876. Řekli jsme již dříve (s. 14), že také přízvuky je třeba počítat k výrazovým prvkům, a Vernerův zákon přirozeně znamená, že staroindické přízvuky musí být zahrnuty do našich indoevropských společných vzorců.

Ukázalo se dokonce, že přízvukové poměry (nebo v každém případě jevy, které se nám jako přízvukové poměry nejbezprostředněji jeví) mají i různé jiné úlohy ve funkcích VP. Zjistilo se, že protiklad, který máme v řečtině mezi dvojím slabičným přízvukem, cirkumflexovým \sim a akutovým $'$, se objevuje nebo se obráží v mnoha jiných indoevropských jazycích (nejzřetelněji v litevštině, kde \sim a $'$ na konci slabiky jsou rozloženy týmž způsobem jako \sim a $'$ v řečtině). Formule, kterou jsme nahoře stanovili pro ide. *-*ā* (s. 17n), platí, jen když toto *-*ā* v řečtině a v litevštině stojí v takové

slabice, která, je-li přízvučná, dostává akut (to platí právě o koncovce v nominativu feminina): když -*ā* stojí v takové slabice, která, je-li jako přízvučná, dostává v řečtině a v litevštině cirkumflex, budeme mít jinou funkci (litevština má v takovém případě nikoli *a*, nýbrž *o*, odpovídající ie. *-*ā*; příkladem je koncovka v genitivu feminina: řec. -*ās* (-*ēs*) lit. -*os*).

Zjistili jsme tedy, že mezi pozorovanými indoevropskými jazyky existuje takový vztah, že daný VP v jednom jazyce, když zaujímá dané místo mezi jinými takovými VP ve slově, konstantně odpovídá danému VP v každém z ostatních jazyků. A tento vztah můžeme prokázat pro veškeré VP ve všech indoevropských jazycích: v každém z těchto jazyků stojí takto celý systém VP v konstantním vztahu k celému systému VP v každém z ostatních jazyků. Je to právě tato konstantní korespondence, kterou nazýváme funkcí VP neboli prvkovou funkcí (zkrácený výraz, kterého můžeme používat, když jednou provždy stanovíme, že v této souvislosti bude znamenat funkci VP).

Princip, který jsem při svém pozorování poznali, se dá zobecnit. Je universální: všude, kde existuje genetická příbuznost mezi jazyky, existuje prvková funkce mezi jejich systémy. Zmíněný vztah nacházíme ve všech jazykových rodinách, ať vzdálenějších nebo bližších, užších nebo širších. V případech, kdy se podařilo prokázat genetické příbuzenství mezi indiánskými jazyky v Americe, stalo se tak právě podle této metody. Když pak dále dokazujeme nebo snažíme se dokázat genetickou příbuznost mezi indoevropskými a jinými jazyky, je to opět tato prvková funkce, kterou je třeba prokázat. Prvkové funkce se používá i k prokázání užších souvislostí uvnitř jednotlivých podrodin. Velká jazyková rodina jako indoevropská rozpadá se totiž na podrodiny, pro něž lze prokázat specifické prvkové funkce a stanovit příslušné společné formule. Jinak řečeno existují jazykové rodiny uvnitř jazykových rodin neboli jazykové rodiny různých stupňů.

Jednou takovou podrodinou uvnitř indoevropské rodiny je italská podrodina, k níž patří mj. latina a jejímiž moderními představiteli jsou jazyky románské (italština, španělština, francouzština, rumunština a další). Uvedeme aspoň jeden příklad prvkové funkce mezi románskými jazyky:

**ct* = *it. tt* *šp. ch* (vysl. jako české *č*) *φ fr. it* *φ rum. pt.*, např.:
it. fatto *šp. hecho* *fr. fait* *rum. fapt* „učiněn“;
it. latte *šp. leche* *fr. lait* *rum. lapte* mléko“;
it. notte *šp. noche* *fr. nuit* *rum. noapte* „noc“.

Právě tak, jako jsme při srovnávání indoevropských jazyků označili naše společné vzorce jako indoevropské, dávají také romanisté svým společným vzorcům jméno: nazývají je společně románské, prarománské nebo vulgárně latinské. S ohledem na účelnost volí se tak, aby pokud možná připomínaly příslušné VP v dochované latině; jsou ovšem právě tak libovolné jako indoevropské a je mnoho případů, kde se nedaří uvést je v souhlas s VP známými z latiny v týchž slovech.

Jinou podrodinou uvnitř indoevropské rodiny je germánská, k níž mj. náleží góština, stará severština a ostatní severské jazyky spolu s různými vývojovými stupni němčiny a angličtiny. Stanovené tu společné formy se nazývají společně germánské nebo pragermánské. Jeví se účelným volit je tak, aby pokud možná (ve všech případech to možné není) připomínaly VP gótské. Germanista nepotřebuje tedy např. vycházet z *ie. *t*, ale může položit germánské **þ* a ukázat, které funkce mezi germánskými jazyky mu v těch či oněch podmínkách odpovídají. Pro podmínku ilustrovanou shora uvedenými příklady dostaneme tak následující funkci: germ. **þ* = gót. *þ* *φ* stsev. *þ* *φ* nsev. (dán., švéd., nor.) *t* *φ* stangl. *þ* *φ* nangl. *th* (neznělé) *φ* hněm. *d*.

Když uvedeme jazyky v tomto pořádku a z tohoto hlediska se vrátíme k předcházejícím příkladům, dostaneme:

„suchý“ atd.: gót. *þaúrsus* atd.; stsev. *þurr* „suchý“, *þerra* „sušit“, *þorna* „schnout“, *þorsti* „žízeň“, *þyrstr* „žiznivý“; dán. *tør* „suchý“, *tørre* „sušit, schnout“, *tørst* žízeň“; stangl. *þyrre* „suchý“, nangl. *thirst* „žízeň“; sthn. *durri* „suchý“, *derren* „sušit“, *dorrên* „schnout“, *durst* „žízeň“; nhn. *dürr* „suchý“, *dörren* „sušit“, *dorren* „schnout“, *Durst* „žízeň“.

„tenký“: stsev. *þunnr* dán. *tynd* nangl. *thin* sthn. *dunni* nhn. *dünn*.

Obdobně můžeme z germánského hlediska pro příklady, které jsme dříve uvedli na ide. **d*, položit germ. **t* = gót. *t* *φ* stsev. *t* *φ* nsev. *t* *φ* stangl. *t* *φ* nangl. *t* *φ* hněm. *z*.

S týmiž příklady jako nahoře:

„krotký“ atd.: gót. *ga-tamjan* stsev. *tamr*, *temja* dán. *tam*, *tæmme* stangl. *tam*, *temian* nangl. *tame* sthn. *zam*, *zamôn*, *zemmen* nhn. *zahn*, *zähmen*.

„dva“: gót. *twái* stsev. *tweir* dán. *to* nangl. *two* sthn. *zwêne* nhn. *zwei*.

„deset“: gót. *taihun* stsev. *tíu* dán. *ti* stangl. *tíen* nangl. *ten* sthn. *zehan* nhn. *zehn*.

Funkce VP hněm. *d* *φ* gót. a stsev. *þ* a hněm. *z* *φ* gót. a stsev. *t* byly poznány Raskem v r. 1814 v téměř pojednání, na něž jsme dříve poukázali v souvislosti s některými jinými funkcemi VP pro tytéž jazyky. Právě tak jako *f* = ide. **p* a *þ* = ide. **t* jsou zvláště nápadné a charakteristické funkce pro germánštinu v jejím poměru k ostatním indoevropským jazykům, jsou opět *d* = germ. **þ* a *z* = germ. **t* zvláště nápadné a charakteristické funkce pro horní němčinu v jejím poměru k jiným germánským jazykům (dolní němčina neboli plattdeutsch má tu v prvním případě *th*, v druhém *t*; v staré saštině — staré podobě dolní němčiny — hornoněmeckému *dünn* odpovídá *thunni* a *zehn tehan*; to je vůbec jeden z nejnápadnějších rozdílů mezi oběma jazyky v Německu, mezi horní a dolní němčinou.

K těmto funkcím charakteristickým pro horní němčinu patří také to, že horní němčina má *t* = germ. **d* (gót. *d*). Proto se Vernerův protiklad mezi gót. *broþar* a *fadar* v horní němčině obráží jako protiklad mezi *d* a *t*: *Bruder* ~ *Vater*.

Může se přirozeně stát, že jeden a týž VP v jednom jazyce odpovídá dvěma nebo více různým VP v příbuzných jazycích. Viděli jsme již (s. 17), že jak staroindickému *i*, tak staroindickému *a* odpovídá v první slabice slova v ostatních jazycích bez rozdílu *a*, takže *a* v těchto jazycích v některých slovech obráží ide. **A*, v jiných slovech ide. **a*. Takovým způsobem rozdílnost existující v jednom jazyce může být v druhém jazyce setřena. Tak je Vernerův protiklad mezi gót. *broþar* a *fadar*, nhn. *Bruder* a *Vater*, s kterým se setkáváme také v staré angličtině: *bróþor* ~ *fæder*, setřen jak v severštině (isl. *bróþir faþir* dán. *broder fader*), tak v nové angličtině (*brother father*), neboť tyto jazyky v tomto případě mají jediný VP, odpovídající jak germ. **þ*, tak germ. **d*. Jiný takový případ, který můžeme vyčíst z podaných již příkladů, má-

me v dánském (novoseverském) *t*: v některých slovech, jako *ter* „suchý“ a *tynd* „tenký“, odpovídá germánskému **þ*, indoevropskému **t*; v jiných slovech, jako *tam* „krotký“, *to* „dva“ a *ti* „deset“, odpovídá germánskému **t*, indoevropskému **d*. — Geneticky příbuzné jazyky nemusí proto nikterak mít tentýž počet VP ani tentýž systém VP.

Podrodiny, které jsme si příkladem uvedli, jsou uvnitř velké indoevropské jazykové rodiny jako stát ve státě. Jsou vybudovány podle zcela stejného principu jako velká rodina, ale nezávisle na ní; germanista nebo romanista může pracovat uvnitř uzavřeného systému, kde společně germánské popř. románské vzorce jsou mu dostatečným pracovním nástrojem a kde si nemusí všimnout za hranicemi podrodiny jiných členů širší rodiny. To umožňuje užitečnou dělbu práce mezi lingvisty, kteří se zabývají genetickou příbuzností. Každá sebemenší jazyková rodina nebo část takové rodiny je jakoby mikrokosmos organizovaný zcela stejným způsobem jako větší rodiny. [Mohli bychom např. vzít slovanské jazyky samy o sobě a stanovit soubor společných vzorců jen pro ně: můžeme zúžit oblast ještě více a vzít např. západoslovanské jazyky (češtinu, slovenštinu, polštinu a lužickou srbštinu) samy o sobě a zkoumat je zcela obdobným způsobem; dokonce bychom mohli vzít česká nářečí sama o sobě a ukázat, že jsou mezi jejich prvky vzájemné funkce, které se dají vysvětlit tak, že stanovíme obecně český systém společných vzorců.] Takovým způsobem je každá oblast soběstačná. Stanovení jistých prvkových funkcí jako zvláště charakteristických pro danou jazykovou skupinu, daný jazyk nebo danou nářeční oblast (tak jak jsme nahoře viděli, že jisté souhláskové funkce, specificky příznačné pro horní němčinu, stavějí horní němčinu do protikladu ke všem ostatním germánským jazykům) přivádí nás k tomu, rozlišovat na tomto základě jazykové rodiny různého stupně nebo různého rozsahu. Nejúčelnější přirozeně je držet se obecně uvnitř co nejúže vymezené rodiny a zkoumat její vnitřní problémy: [česká nářečí vysvětlujeme vycházejíce z obecné češtiny, češtinu ze západní slovanštiny, západní slovanštinu ze slovanštiny, slovanštinu z indoevropštiny a indoevropštinu ze společných vzorců pro funkce mezi indoevropštinou a neindoevropskými jazyky.] Právě tento neustálý postup od

stupně k stupni nás vedl při výběru jazyků, na nichž jsme si chtěli osvětlit některé z indoevropských prvkových funkcí (s. 12). Samozřejmě se dá dobře postupovat i tak, že např. porovnáváme [češtinu přímo s latinou] nebo francouzštinu přímo se starou indiětinou. Přináší to však s sebou komplikace, kterým se lze vyhnout, jestliže předem vybereme takový [slovanský jazyk, který je bližší obecné slovanštině než čeština,] popř. takový italský jazyk, který je bližší obecné italičtině než francouzština; tyto komplikace by záležely v tom, že bychom se bez prostředních členů museli vypořádat se všemi případy, kde [čeština buď stírá rozdíl, který existuje ve společné slovanštině, popř. v staroslověnštině, nebo zase zavádí rozdíl, který v těchto jazycích není,] a obdobně kde francouzština stírá rozdíl, který nacházíme v obecné italičtině, popř. v latině, nebo opět zavádí rozdíl, který tam neexistuje.

Pro každou jazykovou rodinu, užší nebo širší, používá tedy jazykovědec jako pracovní nástroj soubor nebo systém společných vzorců, v nichž nejjednodušším a nejúspornějším způsobem shrnuje pozorované funkce prvků. Každá jazyková rodina je vysvětlitelná ze svého systému a každá epocha v dějinách jazykozpytu měla pro každou rodinu svůj systém, neboť se často ukazuje, že je možné zavést nová zjednodušení. Pro indoevropštinu např. byly v průběhu posledních asi tak sto let vytvořeny nejméně tři zřetelně různé systémy společných vzorců (každý se svými nuancemi). Třetí systém jsme začali vytvářet teprve v našich dnech a o něm bychom chtěli říci několik slov později. V této kapitole nám šlo o metodickou stránku systému, k němuž klasická lingvistika dospěla naposled, tedy druhého v pořadí. Ukážeme v přehledu, jak tento systém vypadá:

1. Konsonanty, tzn. veličiny, které samy o sobě tvoří slabiku.

Stanoví se jich jako minimum $5 \times 4 + 3 = 23$:

<i>*p</i>	<i>*ph</i>	<i>*b</i>	<i>*bh</i>
<i>*t</i>	<i>*th</i>	<i>*d</i>	<i>*dh</i>
<i>*k₁</i>	<i>*k₁h</i>	<i>*g₁</i>	<i>*g₁h</i>
<i>*k₂</i>	<i>*k₂h</i>	<i>*g₂</i>	<i>*g₂h</i>
<i>*k₃</i>	<i>*k₃h</i>	<i>*g₃</i>	<i>*g₃h</i>
<i>*s</i>	<i>*þ</i>	<i>*j</i>	

2. Vokály, tzn. veličiny, které samy o sobě tvoří slabiku.

Stanoví se jich jako minimum $2 \times 3 = 6$:

*a	*e	*o
*ā	*ē	*ō

3. Veličina *A. (Klasická teorie ji počítá k samohláskám; my ji uvádíme zde samostatně, předjímající tak pozdější poznatky.)

4. Koeficienty, tzn. veličiny, které samy o sobě někdy tvoří a jindy netvoří slabiku. Obecně jich je 6, avšak, jak jsme právě řekli, mohou vystupovat i jako slabikotvorné i jako neslabikotvorné, a v prvním případě mohou být jak krátké, tak dlouhé. Vezmeme-li v úvahu tyto možnosti, vzroste jejich úhrnný počet na $3 \times 6 = 18$:

slabikotvorné krátké:	*i	*u	*ɪ	*ɥ	*n̄	*m̄
slabikotvorné dlouhé:	*ī	*ū	*ī̄	*ū̄	*n̄̄	*m̄̄
neslabikotvorné:	*i	*u	*r	*l	*n	*m

Spojení vokálu a koeficientu se nazývá diftongem; např. *aī *eū *or̄ *āl̄ *ēn̄ *ōm̄ atd.

Každý z těchto znaků je tedy vzorcem pro soubor funkcí, jejichž podmínky se vzájemně vylučují. Nic nám přirozeně nebrání spojit dohromady několik z těchto znaků, když potřebujeme vyjádřit, že v příbuzných jazycích existují dva nebo více spojených VP, z nichž každý odpovídá určitému znaku v systému vzorců. To jsme již udělali, když jsme operovali s indoevropskými diftongy, které jsou právě takovými spojeními znaků; udělali jsme to také dříve na s. 19 a 20, kde jsme operovali s ide. *sp a *st, a obdobně na s. 22, kde jsme pracovali s obecně románským *ct. A můžeme beze všeho kombinovat i více znaků, kdykoli to potřebujeme. Není toho většinou zapotřebí, protože je velice vzácné, že slovo nebo části slova jsou v různých jazycích zcela totožné (to znamená, že se dají vystihnout jako skládající se z týchž indoevropských veličin). Jestliže se např. blíže podíváme na slova pro měsíc jako nebeské těleso a jako část roku nebo na slova, která jsme sestavili pod *mě*, *mrtev*, *zima* (s. 15), vidíme, že nejsou po všech stránkách totožná; jsou utvořena podle zvláštních pravidel tvoření slov vlastních každému jazyku, jsou to jen jisté složky slova a jisté VP v něm,

kteřé přecházejí beze změny z jednoho jazyka do druhého, a jsou to právě ty, které jazykozpytec abstrahuje a na nichž staví; viděli jsme už, že uvedená slova jsou totožná potud, že všechna obsahují ide. *m a kromě toho jsme mluvili (s. 19) o tom, že slova pro „krotký“, „krotit“ jsou totožná ve všech jazycích v tom, že obsahují jednu střídnici za *m a jednu za *d. Některá ze slov, která jsme v předcházejícím výkladu uvedli, jsou totožná i se zřetelem k některým jiným VP; jinak by nemohla pro nezasvěceného představovat jasné příklady. To však, že můžeme skrze celou indoevropskou jazykovou rodinu sledovat nějaké slovo, které ve všech jazycích zůstává zcela totožné, je ve skutečnosti případ velice vzácný. Slova pro bratra a matku mohou být příklady na tento případ, když si ovšem dovolíme odhlédnout od řecké vedlejší formy *phrátōr*, která má jinou samohlásku v poslední slabice, a od lit. *mótina*, které je rozšířeno *n*-ovým elementem; k nim bychom mohli řadit i název pro otce, kdyby toto slovo zcela nechybělo v jazycích slovanských a baltických. Můžeme proto dosadit tato slova do indoevropského vzorce v jejich celosti a psát: *bhrātēr *mātēr (*pAtēr). Týmž způsobem může romanista převést na společného jmenovatele každou ze slovních řad, které jsme uvedli na s. 22, a shrnout je ve vzorce *factū *lacte *nocte. Jiná věc je, že když jsme jednou sestrojili celý náš systém vzorců, nic nám nebrání — a je to často užitečné — abychom na základě své obecné znalosti prvkových funkcí převedli na indoevropský vzorec i slova, která se vyskytují v daném jazyku a právě v této podobě snad dokonce v tomto jediném jazyku; můžeme např. říci, že zatímco všechny ostatní formy slova *bratr* reprezentují ide. *bhrātēr, je řec. *phrátōr* třeba tlumočit jako ide. *bhrātōr. Takovým způsobem můžeme vzít kterékoli slovo z kteréhokoli indoevropského jazyka a „přeložit“ je do indoevropského vzorce.

Řekli jsme již, že skutečnost, že slova jsou často poněkud různá v různých indoevropských jazycích, vyplývá z toho, že jsou utvořena podle zvláštních slovotvorných pravidel každého jazyka, nesmíme tomu však rozumět tak, že slovotvorná pravidla se radikálně liší od jazyka k jazyku. Pokud se držíme jazyků, které jsou nejbezprostředněji vysvětlitelné ze společného indoevropského systému vzorců (tak např. <staroslověnštiny a ne nové češtiny,>

gótštiny a ne nové horní němčiny, latiny a ne francouzštiny), zjišťujeme naopak, že tvoření slov se ve všech jazycích v zásadě řídí týmiž pravidly, jenomže každý jazyk má při tvoření každého jednotlivého slova jistou svobodu volby mezi několika společnými pravidly. Jinými slovy, jako pracovní nástroj můžeme stanovit nejen systém vzorců pro soubory funkcí VP, nýbrž i systém pravidel tvoření slov, platný pro všechny jazyky, které spolu přímo srovnáváme. Střídání mezi **e* a **ō*, které jsme pozorovali v řeckém slově odpovídajícím českému *bratr*, odráží právě jedno z takových pravidel. Velmi důležitou položkou v indoevropských slovtvorných pravidlech jsou totiž tzv. samohláskové alternace (ablaut), střídání mezi různými samohláskami, takže jedna z nich (nebo, jak se říká, určitý alternační nebo ablautový stupeň) vystupuje za určitých gramatických podmínek a zároveň je podmíněna poměry přízvukovými a tím, který alternační stupeň mají ostatní slabiky slova. Ale vedle oblasti strohého uplatnění těchto pravidel zůstává jisté okrajové pásmo, takže někdy může být dvojitý alternační stupeň v jednom a též slově; nadto uplatňují jednotlivé ide. jazyky daná pravidla poněkud odlišně. Nebudeme se tu blíže zabývat těmito pravidly, spokojíme se jen poznámkou, že nejdůležitější samohláskovou alternací v indoevropštině je střídání mezi **e*, **o*, *o*, **ē* a **ō*. Řecké sloveso znamenající „letět“, které jsme uvedli nahoře (s. 18), má v tam uvedeném tvaru prezentního infinitivu *e*-ový stupeň mezi *p* a *t*: *pētēsthai*; perfektum má *o*-ový stupeň (spolu s předražzenou zdvojující slabikou *pe-*), takže „letěl jsem“ zní *pe-pōt-ēmai*; jiný minulý čas téhož slovesa, aorist, má nulový stupeň, tedy žádnou samohlásku mezi *p* a *t*: *e-pt-ōmēn*. Když samohláska **e* vystupuje jako první člen diftongu, bude se alternace **e* : **o* : **o* přirozeně jevit jako alternace **e*_i : **o*_i : **i*, **e*_u : **o*_u : **u*, **en* : **on* : **n* atd. Vokalistické střídání, které v němčině a jiných germánských jazycích máme v silných slovesech, spočívá na těchto společně indoevropských slovtvorných pravidlech; tři tvary jako *binde*, *band*, *gebunden* mají v základu ide. **en*, **on* a **n* (**n* se reflektuje v germánštině jako *un*).

Z toho, co jsme právě vyložili, můžeme uzavřít, že genetická příbuznost je funkcí mezi jazyky, která záleží v tom, že každý výrazový prvek v každém z jazyků má funkci

k jednomu výrazovému prvku v každém z ostatních jazyků; a viděli jsme, že každá jednotlivá prvková funkce je podmíněna tím, kterými jinými výrazovými prvky je příslušný výrazový prvek obklopen a které místo v slově zaujímá.

Takové určení genetické příbuznosti je definicí, která se nazývá operativní: je to definice, která poskytuje účinné kritérium, určitý prostředek k zkoumání a k rozhodování o tom, zda v daném případě genetická příbuznost je nebo není. Definice se, jak je vidět, zakládá na funkcích mezi jazyky a mezi jejich výrazovými prvky. Neříká sama o sobě nic o tom, jaká funkce je mezi různými výrazovými prvky jazyka na jedné straně a společnými vzorci, které stanovíme, na druhé straně — nebo jaká je to funkce, která existuje mezi každým ze zkoumaných jevů na jedné straně a systémem společných vzorců na straně druhé. Této funkci, jejíž podstatu jsme tedy dosud blíže nezkoumali, dáme nicméně již teď jméno: nazveme ji kontinuuací; řekneme tedy, že výrazové prvky v každém z jazyků kontinuuují společné vzorce a že každý systém jazyka nebo každý jazyk vůbec kontinuuje celkový systém společných vzorců. Budeme moci později vyložit, jaký smysl tomuto tvrzení přikládáme.

Když jsme (s. 14) začali stanovovat prvkové funkce, učinili jsme tu obecnou výhradu, že neplatí bez omezení toho nebo onoho druhu. S těmito omezeními v oblasti působnosti prvkových funkcí jsme povinni se vypořádat. Nepředstavují výjimky z prvkových funkcí, jestliže výjimkami chceme rozumět jevy, které libovolně a nepravidelně porušují dané pravidlo. Představují odchýlné případy, tzn. určitě vymezené a určitě ohraničené a vlastními pravidly se řídící oblasti, pro něž prvkové funkce neplatí a které tedy musí být předem vyloučeny z úvahy, když jde o stanovení prvkových funkcí.

S prvkovými funkcemi je tomu právě tak jako se zákony; některé z nich neplatí pro cizí státní příslušníky: když to víme, můžeme nechat cizí státní příslušníky mimo úvahu; pro občany státu platí zákon bezvýjimečně — a pro cizí státní příslušníky platí zákony jiné.

Odchýlné případy nejsou nikdy toho druhu, že by se jisté výra-

zové prvky v jazyce vymykaly principu prvkových funkcí. Řekli jsme už, že každý výrazový prvek v jazyce vstupuje do prvkových funkcí s jedním nebo více výrazovými prvky v jiných jazycích. Je to tedy vždy celý systém výrazových prvků, co je zasahováno prvkovými funkcemi, a nikdy uvnitř tohoto systému nenacházíme žádnou enklávu nebo nějaké prvky, které by bylo nutno nechávat mimo úvahu. Nejsou to jen jisté prvky v jednom jazyce, které mají funkci k jistým prvkům v druhém; všechny mají funkci ke všem; je to jedna jazyková stavba, která má funkci k druhé.

Odchylné případy záležejí v tom, že jisté znaky (např. jistá slova) nějakého jazyka nejsou zasahovány prvkovými funkcemi stejným způsobem jako jiné znaky. Jsou znaky zvláštního druhu (mj. jisté typy slov), jejichž prvky nevstupují do těchž prvkových funkcí jako prvky jiných znaků (jiných slov), a tyto znaky (slova) zvláštního druhu je třeba definovat a nechat mimo úvahu, když registrujeme prvkové funkce. Odchylné případy nezasahují prvky jako takové, nýbrž výlučně znaky, v něž se prvky spojují, a funkce, do nichž tyto znaky a jejich prvky vstupují v jazykovém úzu.

Než budeme moci uvést odchylné případy, musíme si proto říci něco o prvku a o znaku, o různých druzích funkcí mezi prvky a mezi znaky v témž jazyce a o jazykové stavbě a jazykovém úzu.

JAZYKOVÁ STAVBA A JAZYKOVÝ ÚZUS

Každý jazyk se nám jeví jako systém znaků, tj. jako systém jednotek výrazu spjatých s nějakým obsahem. Takovými znaky jsou slova. Ale i části slova mohou být znaky: [např. *-t* je v češtině znakem infinitivu slovesa (*děla-t, umě-t, pracova-t*); *-s* je v angličtině a v dánštině znakem genitivu podstatného jména (*Peter's father, Peter-s far* „Petrův otec“) a v dánštině i znakem pasíva (*dette ord skrive-s med stort* „toto slovo se píše s velkým písmenem“). [Slovo *ruk-a* je znak, který se skládá ze 2 různých menších znaků, slovo *ne-u-věř-i-tel-n-ý* znak skládající se ze 7 různých takových znaků.] Znak může záležet v jednom prvku výrazu spjatém s jedním prvkem obsahu, např. český znak *-t* je tvořen výrazovým prvkem *t* a s ním spjatým prvkem obsahovým „infinitiv“, znak *-s* v angl. *Peter's father* nebo dán. *Peter-s far* je tvořen výrazovým prvkem *s* a s ním spjatým prvkem obsahovým „genitiv“; nebo může být znak — jak po stránce obsahové, tak po stránce výrazové — tvořen kombinací dvou nebo více prvků; tak např. [čes. znak *-ám* v *žen-ám*, který se skládá ze 2 výrazových prvků: *á* a *m* a s nimi spjatých 3 prvků obsahových: „plurál“, „dativ“ a „ženský rod“, nebo] dán. znak *-en* v *hest-en*, který se skládá ze 2 výrazových prvků: *e* a *n* a 3 s nimi spjatých prvků obsahových: „určitost“, „singulár“ a „společný rod“.

Pozorujeme-li tištěný nebo psaný text, vidíme, že se skládá ze znaků, a ty se skládají z prvků, které za sebou následují v určitém směru (píšeme-li latinskou abecedou, jdou za sebou zleva doprava, píšeme-li hebrejskou abecedou, zprava doleva, píšeme-li mongolskou abecedou, shora dolů — vždy však jdou za sebou

v určitém směru); a slyšíme-li mluvený text, skládá se pro nás ze znaků a ty opět z prvků, které za sebou následují v čase: některé se vyslovují napřed, jiné potom. Znaky tvoří řetěz a prvky každého znaku tvoří rovněž řetěz. Funkci (závislost, souvislost), která existuje mezi znaky nebo prvky uvnitř téhož řetězu, můžeme nazvat spojením: znaky nebo prvky jsou navzájem spojeny v řetěz.

Vezmeme-li [český znak, jako např. slovo *les*], můžeme z něho tvořit jiné znaky tak, že dosadíme na místo každého prvku jiné prvky. Můžeme provádět takovou operaci jak s obsahovými prvky, tak s výrazovými prvky, tvořícími daný znak; chceme se zde však omezit na prvky výrazové, které jsou snáze přístupné; můžeme tedy každý výrazový prvek, který je součástí znaku *les*, nahradit jinými výrazovými prvky a tvořit tak nové znaky: *les pes nes ves tes; les lis los las; les lev led let len lep* aj.] Můžeme znázornit znak *les* jako vodorovný řetěz, probíhající zleva doprava a pak pod každý z jeho prvků do svislého sloupce umístit ostatní prvky, které mohou být dosazeny na jeho místo:

[<i>l</i>	<i>e</i>	<i>s</i>]
	<i>p</i>	<i>o</i>	<i>d</i>	
	<i>v</i>	<i>i</i>	<i>n</i>	
	.	.	.	
	.	.	.	

Takové svislé sloupce, jak jsme je zde sestavili, nazveme paradigmaty; paradigma prvků bude tedy znamenat třídu prvků, které mohou být dosazeny na totéž místo v řetězu. [*l e s*] je řetěz; [*l p v*]... je paradigma. Funkci, která existuje mezi členy paradigmatu, nazveme poměrem. Mezi [*l, e, s*] máme spojení; mezi [*l, p, v, s, t*] máme poměr.

Podstatné nyní je, že nemůžeme umístit kterékoliv prvky do kteréhokoli paradigmatu. To, co nás v dané chvíli zajímá, je to, že tak mohou vznikat znaky, kterých se dosud [v češtině neužívalo (např. *lus, ler*):] takové znaky jsou jazykově možné v tom smyslu, že pravidla, která platí pro spojování prvků v [češtině], také takové útvary připouštějí. Můžeme však vytvořit i takové sestavy prvků, které by byly v rozporu s těmito pravidly; nemohli bychom např.

utvořit [český] znak *mdt* nebo *mgt* nebo *mbt*. Prvky jsou sice každý o sobě správné, ale jsou spojeny nesprávným způsobem a takový znak je nemožný.

Můžeme tedy utvořit paradigma skládající se jen z prvků, které mohou být dosazeny na určitá místa v řetězu a ne na jiná místa. Takové paradigma budeme nazývat kategorií. Prvky *e, i, o* náležejí tedy k jedné kategorii, *l, p, v* k druhé.

Fakt, který jsme tu konstatovali, že totiž existují určitá omezení v tvoření znaků, je ovšem získán zcela vnějším pozorováním jazyka. Vyšli jsme přitom z jazyka, tak jak se nám zcela bezprostředně jeví, tj. jako určitý systém znaků. Zamysleme-li se nad tímto faktem hlouběji a položíme si otázku, v čem tato omezení v tvoření znaků záleží, která je to strukturní zvláštnost jazyka, jež způsobuje, že nějaký znak nemůže tu mít jakoukoli stavbu, najdeme příčinu toho v tom, že existují určitá pravidla pro stavbu slabiky. To, že nemůžeme mít [český znak *mdt* nebo *mgt* nebo *mbt*,] má následující důvody:

1. [v češtině nemůžeme mít slabiku, která by zněla *mdt* nebo *mgt* nebo *mbt*; kdyby to bylo možné, mohly by *mdt, mgt, mbt* v češtině zcela dobře být znaky; byly by právě tak správné jako *les, lis* a *los* nebo jako *lus* a *ler*, které představují v češtině nevyužité znakové možnosti, avšak nicméně znakové možnosti, právě proto, že jsou vytvořeny ve shodě s českými pravidly pro stavbu slabiky;]

2. [v češtině nemůžeme mít slabiky končící se na *-mdt, -mgt* nebo *-mbt*; kdyby to bylo možné, byly by *mdt, mgt, mbt* zrovna tak správné znaky jako např. *-s* nebo *-sk* (*šel-s, voj-sk*), které netvoří samy o sobě slabiku, ale jsou v češtině upotřebitelnými znaky, protože české slabiky mohou končit na *-s, -ls, -sk* atd.;]

3. [v češtině nemůžeme mít slabiky, které se začínají na *mdt-, mgt- nebo mbt-*; kdybychom je měli, nebylo by vyloučeno uznat *mdt, mgt, mbt* za české znaky; musely by se v takovém případě při použití vždy předrazit před slabiku (jako třeba *vz* ve *vz-tlak, vz-let*), právě tak jako se *-s, -sk* vždy připínají za slabiku;]

4. [v češtině nemůžeme mít slabiky, které se končí na *-md, -mg* nebo *-mb*, ani slabiky, které se začínají na *dt-, gt- nebo bt-*; kdybychom je měli, nebylo by ani vyloučeno uznat *mdt, mgt, mbt* za

české znaky; musely by pak být pouze použity tak, že by přesahovaly z jedné slabiky do druhé: *amd-ta* nebo *am-dta* atd.]

Zjišťujeme tedy, že možnosti znaku prostě závisejí na možnostech slabiky. V jazykové stavbě nemáme zvláštní pravidla, jak má znak vypadat: může být sám o sobě slabikou [např. *les*] nebo ne [např. *k*, *-s*], a může se skládat ze dvou nebo více slabik [tak znak, který jsme právě zavedli, *paradigma*, se skládá ze čtyř slabik, *kategorie* z pěti slabik]. Máme však v jazykové stavbě zvláštní pravidla pro to, jak mají vypadat slabiky, a těmto pravidlům se musí přirozeně podříditi také znaky, takže žádný znak nemůže být stavěn způsobem, který by byl v rozporu se stavbou slabiky.

Co je to nyní slabika? Slabika není znak [slovo *paradigma* se např. skládá ze čtyř slabik, ale žádná z nich není znakem]; jen zcela náhodně může slabika spadat vjedno se znakem, poněvadž znak může být mj. tvořen jednou a pouze jednou slabikou (jako v případě [*les*]); ale ani v takovém případě nejsou slabika a znak totéž; [první část slova *ondatra* je tatáž slabika jako *on*, nikoli však týž znak]. Slabika je něco jiného: je to jedna z prvků, která vznikla tak, že jisté prvky vstupují navzájem ve spojení. Jak může být slabika složena, záleží na tom, v jaká spojení mohou prvky vstupovat, a zde platí pro každý prvek nebo pro každou kategorii prvků zvláštní pravidla. Řekli jsme nahoře, že [*e*, *o* a *i* v češtině] patří k jedné kategorii, [*l*, *p* a *v*] k druhé. Kategorie, k níž patří *e*, *i* a *o*, nazýváme vokály; kategorii, k níž patří *l*, *p* a *v*, nazýváme konsonanty. Vokály mají tu vlastnost, že samy o sobě mohou tvořit slabiku (*o-na*); konsonanty tuto vlastnost nemají. O vokálech a konsonantech platí nadto, že mohou vstupovat navzájem ve spojení uvnitř slabiky anebo vytvářet společně slabiku. Avšak pro spojení vokál + vokál v téže slabice a konsonant + konsonant v téže slabice platí jistá omezení; nemůže se spojovat každý prvek s každým prvkem téže kategorie, nýbrž pouze některé s některými. A pravidla, která pro taková spojení platí, mohou dokonce určovat, že např. jisté konsonanty smějí se spojit navzájem pouze v určitém pořadí, nikoli v libovolném pořádku: [česká slabika může např. končit na *-nk* (*břínk*, *bank*), nikoli však na *-kn*.]

Každý prvek v jazyce náleží tedy k určité kategorii, která je definována jistými možnostmi spojení a vyloučením jiných možností

spojení. Tyto kategorie se svými definicemi vytvářejí systém prvků jazyka neboli to, co nazýváme stavbou jazyka. Z této jazykové stavby vyplývá, jak mohou vypadat slabiky jazyka a jak vypadat nemohou; a z toho opět plyne, jak mohou vypadat znaky jazyka a jak vypadat nemohou.

[Z jazykové stavby češtiny plyne, že smíme tvořit takové slabiky jako např. *ma sa ta me se te mi si ti mal sal tal mel sel tel mil sil til mat sat tat met set tet mit sit tit*. To můžeme vyčíst z onoho malého schématu, které jsme podali na s. 32. A všechny tyto slabiky vskutku také v českých slovech nacházíme. Nemusí tomu být ovšem vždy tak, že možnosti slabiky, které můžeme vyvodit z jazykové stavby, skutečně také jsou (v jazyce) využity. Z pravidel jazykové stavby plyne, že smíme tvořit české slabiky počínající na *str-*, *skv-*. Tu však vidíme, že např. možnosti slabik *stra*, *stran* a *stroj* jsou v češtině fakticky využity, nikoli však např. *strask* nebo *straj*.] Avšak pro toto využití možností jazykové stavby nebo výběr z nich nedají se stanovit žádná pravidla; zda ta či ona možnost je využita nebo vybrána, je pouhá náhoda.

Něco zcela podobného platí o znacích. Z toho, že znak jako každý jiný řetěz v jazyce se musí podřizovat pravidlům jazykové stavby pro tvoření slabiky, vyplývá, že jisté možnosti tvoření znaků jsou vyloučeny; a zároveň že všechny ostatní možnosti tvoření znaků jsou připuštěny. [Shora uvedené možnosti slabik *ma*, *sa*, *ta* atd. jsou proto také možnostmi znaků: neznáme však české znaky, které by zněly *lar*, *kes*, *mut*.] To jsou nevyužitá znaková možnosti; a že právě ty jsou nevyužitá, kdežto jiné jsou využité, je pouhá náhoda. A nadto: máme na vůli využít je, kdykoli se nám zachce. [Můžeme zítra zavést české slovo s tím nebo jiným významem, které bude znít *lar*, *kes* nebo *mut* (přirozeně za předpokladu, že jim jazykový úzus dá svou sankci — M. D.)] To si můžeme dovolit, protože tato spojení prvků jsou možnými slabikami, což znamená, že ty prvky, z nichž se skládají, jsou v stavbě jazyka určeny mj. k tomu, aby zaujímaly tato místa.

Jazyk se nám, jak jsme dříve řekli, zcela bezprostředně jeví jako systém znaků. Nyní si však uvědomujeme, že jazyk je ve skutečnosti především něco jiného, totiž systém prvků, které jsou určeny k tomu zaujímat určitá místa v řetězu, vstupovat v určitá spo-

jení, zatímco do jiných vstupovat nemohou. Těchto prvků můžeme pak ve shodě s pravidly, která pro ně platí, použít k tvoření znaků. Počet prvků a možnosti spojení každého prvku jsou dány v jazykové stavbě jednou provždy. Jazykový úzus určuje, kterých z těchto možností využijeme.

Můžeme z toho vyvodit, že chceme-li popsat nějaký jazyk, ze všeho nejhorší by byl ten postup, který bychom snad při povrchním a vnějším pozorování považovali za nejsamozřejmější a za jediné použitelný: totiž začít s výčtem znaků, kterých se v daném jazyce užívá. Je samozřejmé, že chceme-li se naučit jazyku, nestačí znát jazykovou stavbu, ale je třeba znát také jazykový úzus; avšak jazykový úzus předpokládá jazykovou stavbu a k studiu jazykového úzu můžeme si nesmírně zkrátit cestu tím, že začneme se studiem jazykové stavby. Výrazových prvků jazyka je velmi omezený počet; obvykle kolem dvaceti a velmi zřídka přes padesát. Počet slabik v jazyce se dá často vyjádřit čtyřmístným číslem. Avšak počet znaků může jít do desítek tisíců, ano, je v důsledku povahy jazyka neomezený. Seznam znaků jazyka, slovník, zůstává vždy nutně neúplným, mj. proto, že vznikly nové znaky, zatímco se slovník zpracovával, a ještě více nových znaků vzniká, zatímco se slovníku používá. A přece je jazyk, v němž se tyto nové znaky tvoří, stále týž jako tehdy, když se slovník začal zpracovávat. Vskutku jazyk zůstává týž, pokud jazyková stavba je táž, a to i tehdy, když se stane základem různých úzů, různých použití. [Čeština zůstává češtinou,] i když se do ní zavedou nová slova, jen když jsou tato slova tvořena z těchž prvků a podle těchž pravidel stavby slabiky jako slova dosavadní.

Je to tedy jazyková stavba a pouze ona, co podmiňuje totožnost a stálost jazyka. Pokud máme touž jazykovou stavbu, můžeme s plným právem říci, že máme týž jazyk. Bez tohoto kritéria museli bychom se spokojit zjištěním, že se jazyk neustále mění a že se každé ráno probouzíme k jinému jazyku, než jsme měli včera; v ranních novinách nacházíme každou chvíli ten nebo onen znak, který je [v češtině] nový, nebo aspoň pro nás nový. A bez tohoto kritéria bychom nikdy nemohli s jistým oprávněním říci, že ovládáme nějaký jazyk: není nikoho, kdo by znal, byť jen pasívně, všechny znaky, kterých bylo [v češtině] užito a kterých se denně

užívá v různých oborech, v různých krajích nebo v různých prostředích.

Stavba jazyka není však jen tím, co podmiňuje jeho totožnost, je i tím, co tvoří základ různosti mezi jazyky. Ten, kdo zná jen jeden jazyk nebo několik málo jazyků zhruba stejné stavby, bude nakloněn věřit tomu, že pravidla, která tam platí pro spojování prvků, jsou — abychom tak řekli — přírodně nutná. A řekneme-li mu, že to nebo ono spojení není [v češtině] přípustné, bude asi nakloněn tomu, vidět příčinu v tom, že se takové spojení vůbec nedá lidskými mluvidly vyslovit. Ve skutečnosti je to však poplatno výlučně jeho vlastním výslovnostním zvyklostem. Co se týká spojení hlásek, je velmi málo toho, co je nemožné; naše mluvidla jsou od přírody pravými všemělci; zvykli jsme si pouze na to, dělat jen některé z pohybů, které bychom mohli provádět, kdybychom mluvidla jinak cvičili, tzn. k jinému cíli než tomu, který je dán právě v naší mateřštině; [*sob*, *led*, *pig* (se znělými resp. nenapjatými souhláskami na konci)] jsou nemožná slova v češtině, ale zcela dobrá slova v angličtině (kde znamenají po řadě „vzlyk“, „vedl, veden“ a „prase“). Z gruzínštiny (na Kavkaze) můžeme uvést slova jako *vhsdšam* „jím“, *mthá* „hora“, *mkhenare* „kousající“, *dsqali* „voda“, slova, která by Čech (a stejně tak Němec nebo Dán) z hlediska svých zvyklostí pokládal za nevyslovitelná. Naše česká spojení jsou právě tak nezvyklá a právě tak obtížná pro lidi, jejichž mateřština má podstatně jinou jazykovou stavbu: česká slova jako *vlk*, *plst*, *krk*, *srst* jsou nemožná nejen ve francouzštině, angličtině a jiných západních jazycích, ale např. i v ruštině a polštině, neboť žádný z těchto jazyků nezná slabičné *r* a *l*. *Lhát* a *rvát* by byla nemyšlitelnými slovy v němčině, dánštině, francouzštině nebo angličtině, ale jsou zcela správnými slovy v češtině. Slova jako *skvost* nebo *ctnost* by působila Finovi téměř nepřekonatelné potíže, protože finština nepřipouští hromadění souhlásek na počátku slabiky (podobné potíže by působila Francouzi německá slova jako *Schwanz* „ocas“ nebo *Strumpf* „punčocha“, protože francouzština nepřipouští opět hromadění souhlásek na konci slabiky).]

Tento poměr mezi prvkem a znakem, o němž jsme tu hovořili, je vlastní tajemství v celém podivuhodně praktickém mechanismu jazyka, ano mohli bychom být v pokušení říci: to geniální v kon-

strukci jazyka: máme vždy možnost tvořit nové znaky tak, že prostě sestavujeme nějakým novým způsobem staré známé prvky podle starých známých pravidel; prvků, které se sestavují, a pravidel, podle nichž je sestavujeme, je velmi málo a rychle se jim naučíme. Hrst prvků s příslušnými pravidly spojování, dané jednou provždy, poskytují prakticky neomezeně velký počet kombinací možností a tím i znaků. Systém prvků je jednou provždy ukončen, avšak systém znaků je produktivní; prvky tvoří zavřenou, znaky však otevřenou řadu; počet prvků je uvnitř téhož jazyka neproměnný: počet znaků se může zvětšovat podle potřeby a přání kolektivu nebo jedince (např. básníka nebo technika), nebo se může naopak zase omezovat, jistá slova mohou vypadnout z jazykového užívání, být odstraněna, protože jsou nadbytečná anebo nežádoucí. Tím, že systém znaků je takto plynulý, nemá platnost jen pro určité stavy nebo situace, ale může se neomezeně přizpůsobovat nejrozmanitějším stavům nebo situacím novým. Žádný jazyk není proto vázán na nějakou určitou pojmovou oblast, na nějaké určité prostředí nebo na nějaký určitý kulturní okruh; znalci indiánských jazyků právem zdůrazňují, že tyto jazyky byly by právě tak vhodné jako každý jiný, aby mohly být výrazem západoevropské kultury, i když, sloužíce indiánské kultuře, neměly dosud ještě příležitost vytvořit znaky pro mnohé z našich technických, vědeckých a jiných pojmů; jakmile se však pocítí potřeba, budou moci vytvořit takové znaky způsobem plně odpovídajícím danému účelu. Každý jazyk má kromě dosud užívaných znaků prakticky nevyčerpatelný zásobní fond dosud nevyužitých znakových možností. Můžeme si proto představit jazyk využitý více různými způsoby. Jedné a téže jazykové stavbě mohou odpovídat nejrůznější jazykové úzy. Mohli bychom vzít celý [český] slovník a všechna slova, která v něm jsou, nahradit jinými, nově utvořenými slovy, která v něm nejsou; přitom bychom mohli stále uchovávat celou [českou] jazykovou stavbu: užívat týchž prvků jako dosud a spojovat je v slabiky podle stejných pravidel jako dosud.

Zatímco jedné a téže jazykové stavbě odpovídá takto více různých možných jazykových úzů, obráceně to neplatí: jednomu a témuž jazykovému úzu může odpovídat pouze jedna jazyková

stavba. Ve funkci, která je mezi jazykovou stavbou a jazykovým územ, vystupuje jazyková stavba jako konstanta a jazykový úzus jako proměnná. Můžeme proto vším právem říci, že je to jazyková stavba a nikoli jazykový úzus, co určuje identitu jazyka a definuje tento jazyk v protikladu k(e kterémukoli) jinému.

Jazyková stavba tedy stanoví, s kolika prvky je třeba operovat a jak se každý z těchto prvků může spojovat s druhými prvky. Nic více. Všechno, co lze nadto v jazyce pozorovat, může vzhledem k těmto konstantám variovat, a je tedy užíváním jazyka. To platí zejména o tvoření znaků, jež není ničím jiným než využitím znakových možností. Ale i jiné věci jsou proměnné vzhledem k jazykové stavbě a náležejí tedy k užívání jazyka. Označování nebo pojmenovávání prvků (srov. s. 14) není stanoveno jazykovou stavbou a může tedy v poměru k ní libovolně variovat; prvky v jedné a téže jazykové stavbě mohou být označeny nebo pojmenovány libovolně, jakýmikoli způsoby, jen když zůstane zachován počet prvků, jak to vyžaduje jazyková stavba. Prvky můžeme např. pojmenovat graficky, tak, že každý prvek je označen svým písmenem. Tato písmena musí být navzájem odlišná, jinak však mohou vypadat zcela libovolně. Jejich formu, jejich barvu atd. můžeme libovolně vybírat a libovolně ji obměňovat, a přitom stále zachovávat touž jazykovou stavbu. Touž jazykovou stavbu mohli bychom označit nově vynalezeným systémem písma, nějakým kódem se zvláštními písmennými znaky, který jsme si smluvili, a přesto by jazyk, který jsme takto označili, zůstal týž. Můžeme např. označit [české] výrazové prvky pomocí jiných abeced než latinské nebo pomocí Morseovy abecedy a bude to stále bezvadná [čeština]. Prvky mohou být ovšem pojmenovány také zvukově, tak, že každý prvek bude označen svou specifickou zvukovou vlnou, a je jinak lhostejné, které zvukové vlny to jsou, jen když jsou navzájem dostatečně odlišné (lidské ucho se může ostatně vycvičit, aby rozeznávalo velmi jemné nuance; platí tu totéž, co bylo už řečeno o mluvních orgánech; také ucho je všuměl; ale speciálním výcvikem, který dostalo, aby rozlišovalo nuance, které hrají úlohu v mateřštině, je oslabována jeho schopnost rozlišit nuance, které hrají úlohu v jiných jazycích — a ty jsou často takového druhu, že se nám z hlediska zvukových návyků mateřštiny zdá fyzicky nemožné postihnout rozdíly mezi

nimi); je rovněž lhostejné, jak jsou zvukové vlny produkovány: zda gramofonem, filmovým páskem, mluvicím strojem, signálovou píšťalou či lidskými ústy a hrdlem. Prvky jazykové stavby mohou být rovněž pojmenovány, např. pomocí vlajek s různými figurami či v různých barvách; takovým způsobem se dorozumívají námořníci v celém světě navzájem pomocí internacionálního signálního systému anglicky nebo kterýmkoli jiným jazykem; různá válečná loďstva mají své zvláštní vlajkové kódy podobného druhu, pomocí nichž mluví mezi sebou v své mateřštině. Ruční abeceda hluchoněmých je dalším takovým příkladem zvláštního označení nebo pojmenování výrazových prvků jazyka. Mohli bychom zůstat na příkladech toho druhu nebo bychom mohli podle stupně své vynalézavosti konstruovat nové, a vždy by jich bylo lze použít, abychom realizovali jednu a touž jazykovou stavbu, mluvili jedním a týmž jazykem.

Prvky jazykové stavby připomínají veličiny, s nimiž pracuje algebra: veličiny jako a , b , c , x , y , z atd., za něž můžeme v aritmetice dosadit různá číselná označení (číselné hodnoty) a v praktickém počítání různá pojmenovaná čísla s různými pojmenováními počítaných předmětů. Zachováme-li jen v algebře dané předpoklady, můžeme ostatně označovat a pojmenovávat veličiny, jak chceme.

Sáhneme-li k přirovnání, které by se dalo i dále rozvést, můžeme říci, že jazyk je zařízen podobně jako hra, např. hra v šachy nebo v karty. Prvky jsou kameny nebo karty; tak jako různé hry, mají také různé jazyky zcela nebo částečně různá hrací pravidla. Tato pravidla udávají, jakým způsobem je možné nebo není možné daného prvku, daného kamene, dané karty použít. Hrací pravidla omezují v jistém stupni možnost kombinací, avšak jako v šachu, tak i v jazyce je počet možných kombinací, možných tvoření znaků nepřehledně veliký. Soubor pravidel, která udávají, kolik kamenů je ve hře a jak každý z těchto kamenů se může kombinovat s druhými, můžeme nazvat stavbou hry a ta je odlišná od užívání hry stejně tak, jako je jazyková stavba odlišná od užívání jazyka. K popisu užívání hry (a tedy i k návodu, jak hrát—M. D.) by měly patřit nejen informace o tom, jak si můžeme počínat (neboť to je stavba hry), ale také o tom, jak si v daných situacích obvykle počínáme nebo jsme si dosud fakticky počínali (neboť to je užívání

hry); tedy které kombinace jsou za daných podmínek obvyklé — právě tak jako při popisu užívání jazyka bychom museli dát informace o tom, kterých znaků se v daném jazyce v určitém časovém okamžiku a v určitém prostředí za daných podmínek obvykle užívá. K popisu užívání hry by kromě toho měly rovněž patřit informace o tom, z jakého materiálu jsou obvykle kameny vyrobeny nebo byly dosud vyráběny, popř. se neúčelněji vyrábějí, a jaký má každý kámen nebo každý druh kamenů obvyklý vzhled nebo jaký měl dosud vzhled (jezdec v šachu vypadá jako koňská hlava atd.). A právě tak návod k užívání jazyka by měl zahrnovat rovněž informace o tom, z jakého materiálu (písmenných znaků, zvuků atd.) jsou prvky vytvořeny a jaké mají jednotlivé písmenné znaky, zvuky atd. příznačné vlastnosti. Každé užívání hry předpokládá stavbu hry, nikoli obráceně, a jedné a téže stavbě hry může odpovídat rozmanitost v užívání hry. Stavba hry zůstává stejná, ať použijeme daných pravidel jakkoli; právě proto může jedna a táž stavba hry být využita k stále novým kombinacím, k stále novým hrám, právě tak jako jedna a táž stavba jazyka může být využita k vytváření stále nových znaků. A stavba hry zůstává táž, i když zhotovíme kameny z jiného materiálu nebo jim dáme jiný vzhled; v tomto ohledu dává stavba hry úplnou volnost, jen s tím omezením, že kameny, které mají jiná kombinací pravidla než druhé, musí být dostatečně zřetelně odlišeny. Můžeme v této souvislosti připomenout, že je možné hrát šachy telegraficky, aniž bychom vůbec použili kamenů; prvky hry jsou tu označeny grafickými Morseovými znaky.

Užívání jazyka snadno přivádí ty, kteří ho užívají, k tomu, aby s ním více nebo méně vědomě svazovali jisté představy velmi různé povahy. Také tyto představy můžeme spolu počítat k užívání jazyka; k jazykové stavbě přirozeně v žádném případě nepatří. Jsou to zpravidla představy, které se tím nebo oním způsobem svazují přímo s vnějším obrazem označení, tedy např. se zvukovým obrazem nebo s písemným obrazem; shledáváme, že některé jsou krásné a jiné ošklivé, nebo že některé se sobě podobají a jiné nikoli, nebo že některé se podobají něčemu vně jazyka a jiné ne. K tomuto poslednímu typu patří to, co obvykle nazýváme zvukovou (hláskovou) symbolikou; protože slova jako [čes. *titěrný, dítě,*

miminko, něm. *winzig* „titěrný“, *Kind* „dítě“] obsahují prvek, který se v jazykovém obyčeji zvukově označuje (hláskou) *i*, a protože všechna tato slova tak či onak svým významovým obsahem budí představu malosti, může vzniknout dojem, že je nějaká neurčitá souvislost mezi zvukem (hláskou) *i* a představou něčeho malého. Poznamenejme ihned, že obojí, jak to, zda se hláska nebo písmeno podobá nebo nepodobá jiné hlásce nebo písmenu, tak i to, zda se hláska nebo písmeno podobá nebo nepodobá něčemu vně jazyka, je zcela subjektivní: zda se něco něčemu jinému podobá nebo nepodobá, závisí zcela na tom, z kterého hlediska přistupujeme k srovnávání: něco se nikdy nepodobá něčemu jinému po všech stránkách, nýbrž pouze po některé stránce nebo po některých stránkách a při dostatečné vynalézavosti můžeme vždy nalézt tu nebo onu stránku, jíž se dvě věci sobě podobají, jakkoli jsou po ostatních stránkách rozdílné.

Na mém psacím stole stojí látkový psík, svým tvarem se podobá psovi; látkou, z níž je zhotoven, se podobá nejspíše vázanému čistítku na dýmky; svou barvou se podobá špinavé sněhové břechce... atd. atd.

Stejně tak můžeme stanovit vzájemnou podobnost mezi kterýmkoli dvěma hláskami jazyka nebo mezi kterýmkoli dvěma znakovými významy, jen když máme dostatek fantazie.

Všechny tyto představy, které se váží k vnějšimu obrazu označení, mohou se přirozeně také vázat k obvyklým spojením, do nichž označení ve shodě s požadavky jazykové stavby obyčejně vstupují, tedy např. k znakům a k spojením znaků, k obrátům, rčením atd. A mnohé z těchto představ, protože jsou přímo nabízeny samým jazykovým materiálem nebo protože jsou motivovány příčinami platnými pro uživatele jazyka v daném okamžiku a v daném prostředí, mohou se stát kolektivními, takže většina členů jazykového společenství více nebo méně jasně má právě ty představy nebo se snadno dá přesvědčit o tom, že je má. Je to právě souhrn všech takových představ, co obyčejně nazýváme jazykovým citem nebo jazykovým povědomím. Ten je, jak patrně, jevem psychologickým a musí být zkoumán ve spolupráci mezi psychology a lingvisty; je to ovšem oblast zatím většinou neprobádaná.

TVOŘENÍ ZNAKŮ

Jelikož jazykové společenství má na vůli, které nové znaky chce zavést a kterých dosud užívaných znaků se chce vzdát, je jasné, že jazykový cit, jazykové povědomí, zvláště pokud je kolektivní, bude tu rozhodujícím faktorem. Případy odporující prvkovým funkcím, o nichž nyní chceme pojednat, spočívají právě na tom, že znak může být na základě daného jazykového citu přetvořen nebo nově vytvořen. Protože jazykový cit, jak jsme viděli, je oblastí velmi málo prozkoumanou a protože nadto samou svou podstatou je nesnadno uchopitelný, mohlo by se zdát, že nám bude působit nesnáze vymezit tyto protipřípady exaktním způsobem. Jestliže to přesto jde, je to tím, že jazykový cit můžeme ve velké míře nahradit objektivními faktory (zvukovými, jazykovými atd.), k nimž se tento cit váže.

Probereme nyní nejdůležitější druhy tvoření znaků a ukážeme, jak při nich dochází k případům odporujícím prvkovým funkcím.

I. Funkční přetváření znaku

1. Prvkové působení. Máme-li řetěz prvků (např. slovo), může některý prvek v řetězu způsobovat, že na jiném místě v témž řetězu vystupuje jiný prvek, než který bychom očekávali. Příklad: Na základě indoevropských prvkových funkcí bychom očekávali, že předložce, která se jeví jako stsl. *prě-* lit. *per-* gót. *fair-* ir. *ire* řec. *per peri perí* stind. *pári* (slovo, které v různých jazycích znamená něco jako „okolo, skrze, pro“) by odpovídalo

latinské *per*, s *r* vzhledem k funkci uvedené na s. 17. V latině toto slovo také skutečně zní *per*. To může být nyní spojeno se slovem *ager* „pole, země, oblast“ v sloveso *peragrāre* „chodit skrze (přes) země, tzn. cestovat, putovat“, k němuž se dále tvoří příslovce *per-egrī per-egrē* „mimo zemi, za hranicemi“ (*e* místo *a* je podmíněno okolnostmi, od nichž v tomto okamžiku můžeme odhlédnout), a od toho se konečně odvozuje *per-egrīnus* „cizinec, vystěhovalec“. Všechno to souvisí s prvkovými funkcemi. Avšak toto slovo může znít také *pelegrīnus*, což je podoba, kterou známe z nápisů; a různé románské formy téhož slova (it. *pellegrinō* šp. *pelegrino* fr. *pèlerin*) předpokládají vulgárně latinský vzorec **pelegrinu*. Právě tato latinská podoba musela být ostatně přejata do germánštiny: sthn. *piligrīm* (nhd. *Pilgrim, Pilger*) dán. *pil(e)-grim*. Avšak tato podoba s *l* není ve shodě s prvkovými funkcemi. Vděčí za svou existenci prvkovému působení: jeden prvek v slově, a to *r* v slabice *-grī-*, působí, že dostáváme *l* místo *r* v slabice *re*, takže na tomto místě v slově vystupuje prvek jiný než očekávaný.

V příkladě, který jsme uvedli, je příčina odchylky zřejmě ta, že týž prvek *r* by měl stát na dvou místech v slově. Jde tedy o příčinu psychologickou: za daných podmínek je totiž obtížnější podržet dva stejné prvky než různé. Protože je tento případ psychologické povahy, nemůžeme nikdy říci předem, nastoupí-li, či ne. Ukázalo se však, že je možné stanovit obecné zákony, které dovolují předvídat, 1. jakou zvláštní strukturu mají slova, která mohou být podrobena takovému přetvoření, takže je při zkoumání prvkových funkcí lze ponechat stranou, a 2. který prvek v slově dané struktury bude změnou zasažen v případě, že ke změně dojde. Než to ukážeme, můžeme říci obecně, že ten prvek, který se dosadí do nějakého znaku na místo jiného prvku, když je tento znak přetvářen prvkovým působením, vždy bude nějaký prvek, který je již danou jazykovou stavbou uznán; přetvoření neznamená nikdy zvětšení nebo zmenšení inventáře prvků jazyka; přetváření se děje ve shodě s pravidly pro tvoření znaků, která se dají vyvodit z pravidel jazykové stavby pro užívání prvků. Co se týče výběru dosazovaného prvku, zůstává však v tomto rámci jistá volnost (za předpokladu, že jazyková stavba pro příslušné místo v slabice připouští volbu mezi dvěma nebo více možnostmi); jednotliví

mluvčí vybírají tu ten prvek, který se jim na základě jejich jazykového citu jeví nejbližší prvku vytlačovanému; dají se však vždy prokázat objektivní fyzikální (nejčastěji fyziologické) příčiny, proč se jedna hláska jeví mluvčím zvláště blízkou některé druhé, takže na základě obecné znalosti hláskového systému jazyka můžeme se značnou jistotou, a v mnoha případech s úplnou jistotou, předem říci, kterým prvkem bude daný prvek nahrazen. Jestliže na základě fonetického rozboru latinského hláskového systému (do něhož tu čtenáře nemůžeme uvádět) provedeme takovou předběžnou úvahu o hlásce *r*, dojdeme k jednoznačnému závěru, že tu může být nahrazena jedině hláskou *l*.

Abychom mohli odpovědět na otázku, který prvek v slově dané struktury bude zasažen změnou, jestliže k takové změně dojde, musíme vzít v úvahu tři věci:

1. zda jsou příslušné prvky v slabice přízvučné, či nepřízvučné;

2. zda stojí uvnitř slabiky v začátkovém, středovém, či koncovém poli [(v slabice jako *blesk* stojí *b* a *l* v počátkovém poli, *e* v středovém poli a *s* a *k* v koncovém poli; v slabice jako *es* chybí začátkové pole, *e* stojí v středovém poli, *s* v koncovém poli; v slabice jako *se* stojí *s* v začátkovém poli, *e* ve středovém poli a koncové pole chybí; v slabice *e* chybí jak počátkové, tak koncové pole)];

3. zda stojí v poli *sa my* [(jako *s* v *es* nebo v *se* nebo jako *l* a *s* v *les*)] nebo tvoří skupinu [(jako *b* a *l* nebo *s* a *k* v *blesk*)] a zda jsou kryté nebo nekryté (krytým prvkem se rozumí prvek v počátkovém poli, který následuje bezprostředně po prvku v koncovém poli předcházející slabiky: [*k* v *ručka* je v tomto smyslu kryté, kdežto v *ruka* je nekryté]).

Pomocí těchto určení můžeme stanovit zcela obecné zákony pro to, který prvek v nějakém slově může být zasažen působením jiného prvku. V následujících výkladech podáme jen několik ukázek těchto obecných zákonů.

1a. Disimilace. Disimilací se rozumí takové prvkové působení, při němž se mluvčí vyhýbají opakování téhož artikulačního pohybu ve dvou prvcích. Příkladem na to je slovo *pelegrīnus*: dosazením *l* místo *r* se vyhneme opakování pohybu jazyka, potřebného

k vyslovení *r*. Jiný příklad nám poskytuje lat. *tenebrae* „tma“; odpovídá stind. *támisrā* a na základě prvkových funkcí (srov. s. 16) čekali bychom lat. *m* odpovídající stind. *m*; *n* vzniklo v lat. disimilací, jíž se zabráňuje opakování závěru rtů, který se provádí při výslovnosti jak *m*, tak i *b*. Z tohoto posledního příkladu vidíme, že disimilace může nastat i tehdy, když oba prvky nejsou zcela totožné, jen když mají stejný charakteristický pohyb mluvidel. Avšak ve většině případů disimilace jde ovšem o úplnou totožnost, takže hlavní oblast slovní zásoby, která může být zasažena disimilací, a která tedy musí zůstat při zkoumání prvkových funkcí stranou, tvoří taková slova, kde tíž prvek se vyskytuje dvakrát, přičemž mezi oběma jeho výskyty je jiný prvek nebo několik jiných prvků.

Že v slově *peregrīnus* může být zasaženo disimilací jen první a ne druhé *r*, je dáno obecným zákonem, podle něhož prvek ve skupině v přízvukné slabice disimuluje vždy ten prvek, který stojí sám mezi samohláskami (nebo na počátku slova před samohláskou) — nikdy naopak. Bylo by tedy nemyslitelné, že bychom jako výsledek disimilace dostali *peregrīnus*; má-li být slovo *peregrīnus* podrobena disimilací, je podoba *pelegrīnus* jedině možným výsledkem. Působením téhož obecného zákona disimuluje se franc. *cérébral* „mozkový“ v lidové řeči na *célébral*, *contrario* „protikladný“ v galičtině (severozápadní Španělsko) na *contralio*, *imperatrice(m)* „císařovna“ v portugalštině na *empāntriz*, německé *Schreiber* v litevštině na *skrybėlė* „písař“ atp.

Jestliže v případě jako *tenebrae* může být zasaženo (a v tomto případě fakticky zasaženo je) disimilací *m* a nikoli *b*, je to důsledkem obecného zákona, že ze dvou prvků, které jsou definovány na základě kritérií stanovených na s. 45 jako stejné, se disimuluje vždy první, nikdy poslední. V *tenebrae* jsou *m* a *b* v tomto smyslu definovány jako stejné: stojí obě v nepřívukné slabice (přízvukná je první slabika slova) a v začátkovém poli své slabiky a jsou obě nekryté; slabika *s m* předchází před slabikou *s b* — a musí tedy ustoupit *m*. V důsledku téhož zákona disimuluje se v lidové francouzštině *militaire* „vojenský“ na *mélitaire*: obě *i* stojí v nepřívukné slabice a v středovém poli — disimuluje se tedy první *i*, nikoli druhé.

Když francouzské *barbier* „holič“, odvozené od *barbe* „vous“, se v němčině objevuje jako *Balbier* a v dánštině jako *balbér*, ale nikoli s obrácenou disimilací jako *Barbiel* *barbél*, je to důsledkem obecného zákona, že prvek v koncovém poli přízvukné slabiky disimuluje prvek v koncovém poli nepřívukné slabiky, nikdy naopak. Proto se rovněž lat. *arbor* „strom“, fr. *arbre* objevuje ve španělštině jako *árbol* a slovo *marmor* ve španělštině jako *mármol* a v lidové němčině jako *Marmel*.

Jiný takový obecný zákon říká, že krytý prvek disimuluje nekrytý, nikdy naopak. Tím se vysvětluje, že lat. číslovka *quīnque* „pět“ se změnila na *cinque*, takže pak ve francouzštině zní *cing*, v italštině *cinque* atd. Italské slovo *tartufolo* „lanýž“ je přejato do němčiny jako *tartuffel*, ale podle tohoto obecného zákona se v němčině (i v dánštině) změnilo na *Kartoffel*. Výsledky disimilace *quince* a *tarkoffel* by byly nemyslitelné.

1b. Metateze. Metatezí rozumíme přemístění prvku z jedné slabiky do druhé. Metateze se vyskytá ve dvou formách:

1. Přemístění jednoho prvku. To záleží vždy v tom, že jeden prvek ve skupině přeskočí z nepřívukné slabiky do přízvukné, nikdy jinak. Touto formou metateze vzniklo v italštině slovo *coccodrillo* „krokodýl“ místo latinského *crocodilus*; forma s metatezí zřejmě existovala v pozdní latině a byla odtud přejata do střední horní němčiny, kde slovo rovněž zní *kokodrille*.

2. Přemístění dvou nebo více prvků. Nejjednodušší a nejčastější případ je ten, že dva prvky v sousedních slabikách si navzájem vymění místa. Přemístění se děje vždy tak, že dvě hlásky, které nenásledují ve výdechovém sledu po sobě, se navzájem přestavějí, takže pak následují ve výdechovém sledu po sobě. Výdechovým sledem se míní takový sled, při němž pohyby mluvidel se dějí zevnitř ven (z hrdla ke rtům), a nikoli obráceně. Mluvili jsme nahore (s. 19) o dánském slovese *spå* „věstit, prorokovat“, latinsky *specere* „vidět“; toto slovo je známo rovněž ze staré indičtiny, kde zní *spásati*. Z toho plyne, že společná indoevropská formule kořene je **spek-*. Avšak v řečtině „vidět“ se řekne *sképtesthai* (z čehož se mj. odvozuje dobře známé slovo *sképsis* „prohlížení, vyšetřování“ a *skeptikós* „kdo pozoruje nebo uvažuje“, [přejatá do češtiny jako *skypse*, *skeptik*]); to je důsledkem metateze, jíž se sled *p-k* změnil

na sled *k-p*, neboť hláska *k* se tvoří více vzadu v ústech než hláska *p*: hláska *p* je závěrová retná, kdežto hláska *k* se artikuluje tak, že se utvoří závěr mezi jazykem a (měkkým) patrem.

Pro jiné druhy metateze platí jiné obecné zákony, jimiž se tu nebudeme zabývat.

1c. Haplologie. Rozumí se jí vynechání slabiky pro její podobnost (nebo nejčastěji totožnost) se sousední slabikou: [*tragikomický za tragi(c)ko-komický; mineralogie za mineralo-logie; koště za koštiště* (z pův. *chvostiště* k *chvost*), nář. *biště* za *bičiště*.]

Téměř všechny obecné zákony, které známe pro působení prvků, byly objeveny Francouzem Mauricem Grammontem. Některé z těchto zákonů zaslouží ještě bližšího prověření, avšak není pochyby o tom, že se obecné zákony dají stanovit. Zdánlivé výjimky se dají vysvětlit tím, že slovo bylo často podrobena několikerému postupnému přetváření, takže existující forma není vždy vysvětlitelná pouhým mechanickým uplatněním jednoho určitého zákona. Nadto předpokládal Grammont možnost, že slepý výsledek nějakého zákona se může dostat do konfliktu s danou jazykovou stavbou, jestliže by vedl k takové stavbě slabiky, která není v tomto jazyce přípustná; počítá v takovém případě s tím, že tendence k disimilaci nebo metatezi, je-li dosti silná, se prosazuje na základě jiného souboru zákonů, který působí v opačném směru než ten, o němž jsme nahoře mluvili; tím se zákonitost neruší, protože se tyto případy dají jasně ohraničit a definovat.

2. Analogické tvoření. Analogickým tvořením rozumí se působení znaku. Máme-li paradigma znaků (např. slov), může člen paradigmatu způsobit, že se na jiném místě v témž paradigmatu objeví jiný znak než očekávaný. Existují tři hlavní formy analogického tvoření:

2a. Vyrovnání: dva členy paradigmatu se sobě připodobní. Osobní zájmeno 2. osoby zní v indoevropštině v nominativu singularis jednak **tu*, jednak **tū*, jak to vyplývá mj. ze stsl. *ty*, lit. *tū*, lat. *tū*, gót. *þu*, ir. *tú*, ostatní pády jsou tvořeny z kmene skládajícího se z **t* nebo **tū* a následující samohlásky; tato samohláska je v akuzativu **e* nebo **ē*, takže pro akuzativ musíme vycházet z podoby **te* nebo **tē*, která mj. je v lat. *tē* a v stsev. *þi-k* (germ. *-k* odpovídá

řeckému *-ge*, částici, která se může připojovat k zájmenům; srov. na s. 15 něm. *mich*), a z forem **tūe* a **tūē*, z nichž máme mj. další tvoření v hethičtině jako *twel* „tebe, tvůj“, *twetaz* „od tebe“; srov. rovněž stind. *twam* „ty“. V řečtině máme v některých dialektch akuzativní formu **te* (dórské *té*), v jiných **tūe* (aticko-iónské *sé*; řec. *s-* = **tū-*); také ostatní pády tohoto slova mají **t-* nebo **tū-* s týmž rozdělením v dialektch (dativ dór. *toí*, at.-ión. *soí*, srov. stind. *twē*). Vše to souhlasí s prvkovými funkcemi. Paradigmata

	stsev.	lat.	dór.
nom.	<i>þu</i>	<i>tū</i>	<i>tū</i>
ak.	<i>þi-k</i>	<i>tē</i>	<i>tē</i>

souhlasí tedy s tím, co bychom čekali. Avšak v gótštině zní „tě, tebe“ nikoli jako v staroseverštině *þi-k*, jak by se dalo čekat na základě ide. *te-ge*, nýbrž *þu-k*. Tu nastalo vyrovnání, jímž se dva členy paradigmatu více připodobnily, a tím dostáváme případ odporující prvkovým funkcím: germ. *u* nemůže být ide. **e* (nebo **ē*). V hethičtině je to ještě pozoruhodnější: tu zní nominativ *zik* = ide. **te-ge* a akuzativ *tuk* = ide. **tu-ge*. Toto paradigma je výsledkem dvou protikladných vyrovnání, z nichž každé pro sebe usiluje o připodobnění dvou členů paradigmatu, která však dosti paradoxně vedla ke kompromisu, o nic lepšimu, než byl výchozí stav. Také v řečtině máme v tomto paradigmatu vyrovnání, avšak jiným způsobem: v atičtině-iónštině zní nominativ nikoli jako v dórštině *tū*, nýbrž *sū*; to je důsledkem analogického vlivu pádů začínajících na *s-* = ide. **tū-*.

Jiné příklady na vyrovnání, která vedla k případům odporujícím prvkovým funkcím, mohou nám poskytnout číslovky. Naše „čtyři“ a „pět“ znělo v indoevropštině **k₃etūōres* (srov. mj. stsl. *četyre* (z *ke-*) lit. *keturì* lat. *quattuor* stind. *šatvārah*) a **pénk₃e* (srov. mj. stsl. *peťb* lit. *penkì* stind. *pāñča*). Počínají tedy dvěma různými souhláskami, které by na základě prvkových funkcí v začátku slova měly mít v germánštině zcela různé korespondence: za **k₃* je v germánštině *hw-* (příkladem je tázačí zájmeno, které v dánštině v různých formách počíná na *hw-*; v angličtině (v pravopise) na *wh-* a v němčině na *w-*: gót. *hwas*, genitiv *hwis* lat. *quis*, femininum *quae* lit. *kàs* stind. *kaḥ* atd.); a že **p-* se v germánštině jeví jako *f-*,

víme z něm. *Vater* a obdobných příkladů. Nicméně počíná nejen číslovka „pět“, ale i číslovka „čtyři“ v germánštině na *f*:- gót. *fidwor fimf* (poslední *f* ve *fimf* odpovídá ide. **k*₃ na základě jedné prvkové funkce: jako střídnicí za **k*₃ dostáváme v germánštině *f*, když v témž slově předchází **p* nebo **μ*; srov. gót. *wulfs* „vlk“ stsl. *vľkš* lit. *vilkas* stind. *vľkah* ide. **uľk*₃*os*; můžeme zároveň poznamenat, že když „pět“ v lat. zní *quinque*, odpovídá také zde první *qu* indoevropskému **p* na základě jedné prvkové funkce: za **p* dostáváme v latině podle toho, jaká samohláska následuje, *qu* nebo *c*, když v témž slově následuje *k*₃; srov. *coquere* „vařit“ stsl. *pekš* stind. *páčati*). Máme-li *f*- v gót. *fidwor* něm. *vier* dán. *fire* místo očekávaného gót. *hw*- něm. *w*- dán. *hw*-, je to proto, že se dva členy v paradigmatu číslovek analogickým vyrovnáním připodobnily. — V paradigmatu číslovek jsou vyrovnání vůbec hojná. Číslovka „devět“ počíná na **n*-, srov. mj. lat. *noyem* stind. *náva* a číslovka „deset“ počíná na **d*- (s. 19); ale v slovanských a baltických jazycích začínají obě na **d*:- stsl. *devęts desętš* lit. *devyni dęšimt*: **d*- v „devět“ vzniklo vyrovnáním. Na základě prvkových funkcí bychom očekávali, že se lat. *quinque* (s disimilací, o níž jsme mluvili na s. 45n bude ve španělštině končit rovněž na *-e*; jestliže však ve skutečnosti končí na *-o*: *cinco*, je to důsledkem analogického vlivu číslovky *cuatro* „čtyři“. Podobně má italština *-i* v *dieci* „deset“ (lat. *decem*) vyrovnáním s *venti* „dvacet“ (lat. *uiginti*).

Taková paradigmata jako ta, kterými jsme se právě zabývali, pádové paradigma zájmena a paradigma číslovek, jsou dána v jazykové stavbě samé a tvoří jednou provždy uzavřené řady s konečným počtem členů (i když čísla tvoří nekonečnou řadu, je řada číslovek, tj. jmen čísel, konečná a přitom vždy dosti krátká, neboť převážná většina čísel se označuje složením dvou nebo více číslovek). V jazykovém úzu nacházíme však i mnoho paradigmat majících zjevně neomezený počet členů, neboť systém znaků, jak jsme viděli, je neuzavřený a produktivní. Přitom zůstává pro jazykový cit nejistým a libovolným, ke kterému paradigmatu je třeba daný znak počítat; rozhoduje zde proto jazykový cit nazdařbůh a na základě často velmi volných asociací. Indoevropské slovo pro „oko“ začíná na **o*- (srov. mj. stsl. *oko*, lat. *oculus*) a indoevropské slovo pro „ucho“ začíná na **au*- (srov. mj. lit. *ausis*, lat.

auris; slov. *ucho* je rovněž z **aus*-); jestliže tato slova v germánštině obě začínají na **au*:- gót. *áugo áuso* dán. *øje øre* nhn. *Auge Ohr* (přičemž se *ø* odvozuje z *au*-), vděčí za to vyrovnání, způsobenému tím, že jazykový cit se snadno dává svést k tomu zařazovat obě tato slova do téhož paradigmatu. Když německé slovo *Sauerkraut* se při přejetí do francouzštiny změnilo na *choucroute*, je to důsledkem toho, že jazykový cit je spojil v paradigma spolu s *chou* „zelí“ na základě významové podobnosti a pak provedl vyrovnání, jímž se oba členy paradigmatu k sobě připodobnily. Z téhož důvodu např. francouzské *mousqueton* „těžká puška“, odvozenina od *mousquet* „mušketa, zpredu nabíjená vojenská puška“ po přejetí do germánštiny v němčině vlivem slova *Donner* „hrom“ dostalo podobu *Muskedonner*, která je také v dánštině: *muske-donner*, a rovněž tak v norštině a švédštině se vlivem slova *dunder* změnilo na *muskedunder*. (Podobně se sthn. *frithof* (srov. nhn. *Friedhof*) vlastně „dvůr míru“ při přejímání do češtiny změnilo v *hřbitov* příkloněním k *hřbítu* (a chápe se jako název místa, kde se pohřbívá), lat. *cupola*, vlastně zdobnělina ke *cupa* „číše“, se v češtině přimklo ke *kopa* a zdomácnilo tu v podobě *kopule*.) Taková vyrovnání, která jsou založena na volných asociacích jazykového citu a libovolném jeho spojování dvou znaků v jednom paradigmatu, nazýváme lidovými etymologiemi.

Obecně jsou vyrovnání jediným druhem analogických tvoření, který poskytuje vlastní případy odporující prvkovým funkcím. Zmíníme se proto o ostatních dvou hlavních formách analogického tvoření jen zcela stručně:

2b. *Kontaminace*: dva členy v paradigmatu se spolu smísí v člen jediný. Tak když se [v obecné češtině slovo *pes* a zdobnělá podoba *psejk* (spis. *psík*) kontaminují v *pejsek*, nebo když se v čes. nářečích *hluboký* smíšením s *vysoký* mění v *hlyboký*; podobně tvoří německá nářečí z *Erdäpfel* a *Kartoffel* kontaminované *Erdoffel*,] dán. *spillemand* „hráč“ (srov. něm. *Spielmann*) a *musikant* se směšují v nové slovo *spillekant*.

2c. *Úměrové tvoření*: znak se převádí do jiného paradigmatu, než ke kterému předtím patřil. (Např. řada českých sloves I. třídy podle infinitivního kmene přechází úměrovým tvořením k jiným výraznějším třídám a dostává tak nové časování: místo staršího

pásti, pade, padl máme dnes *padnout, padne, padl* podle *tisknout, tiskne, tiskl*; místo *stříci, střehu, střěžen* je *střežit, střežím, střěžen* podle *pražit, pražím, pražen* atp.) [V němčině (a jiných germánských jazycích) tvoří silná a slabá slovesa dvojí různá paradigmata. Stále více sloves se však převádí úměrovým tvořením ze silného paradigmatu do slabého. Srov. něm. *schraubte* místo *schrob, saugte* místo *sog, pflegte* místo *pflog*;] v dán. *jagede* místo *jog, svømmede* místo *svam, farede* místo *for, bristede* místo *brast*. Rovněž různé deklinace a gramatické rody tvoří různá paradigmata. (V češtině např. podstatná jména na *-a* označující bytosti mužského pohlaví (jako *sluha, hrdina, dareba*) se zčásti odlišila od obdobných podstatných jmen ženských: vlivem ostatních podstatných jmen mužských nahradila staré koncovky koncovkami analogickými a vytvořila tak nové paradigma.) V němčině patří slovo *Nacht* k paradigmatu skládajícímu se z feminin, která v množném čísle mají přehlásku (*Nächte*), *Tag* naproti tomu k paradigmatu skládajícímu se z maskulin, která se skloňují „silně“ (genitiv *Tags*) a v množném čísle se většinou nepřehlasují (*Tage*). Genitiv k *Nacht* zní proto také se členem určitým *der Nacht*. Přesto však „v noci“ může se říci *des Nachts*, podobně jako „ve dne“ *des Tags*; úměrovým tvořením se tak podstatné jméno *Nacht* převádí do téhož paradigmatu jako *Tag*.

Úměrovým tvořením nazýváme tyto jevy proto, že předpokládají utvoření úměry, tzn. rovnice podle vzorce: $a : b = c : x$, s řešením $x = b \cdot c / a$. Např. [*tiskl : tisknout = padl : x*, tedy $x = \text{padnout}$; *legen : legte = pflegen : x*, tedy $x = \text{pflegte}$.] V protikladu k tomu záleží kontaminace (tzn. vlastně „smíšení“) v násobení podle vzorce $a \cdot b = c$. Např.

[*Erdäpfel . Kartoffel = Erdtoffel*
hluboký . vysoký = hlyboký]

Protože znakový systém je podroben libovůli jazykového úzu a protože jazykový cit je nevypočitatelný, je jasné, že se tu nedají stanovit obecné zákony jako pro prvkové působení. Příčina je snad pouze v tom, že jazykový obsah není dosud z psychologického hlediska dostatečně analyzován; jestliže prvková působení jsou tak exaktně prozkoumána, vděčí za to právě tomu, že umíme zvuky řeči analyzovat a máme jisté ponětí o psychologii hlásek.

Lze se proto nadít, že v budoucnosti dostaneme, pokud jde o analogická tvoření, pevnější půdu pod nohama, než máme v této chvíli. Zkušenosti z velmi rozsáhlého jazykového materiálu, který dosud byl prozkoumán z genetického hlediska, však ukazují, že analogická tvoření nikterak nepřekážejí poznání prvkových funkcí ani jinak nepůsobí badateli praktické potíže. Musíme si jen být vědomi toho, že v principu analogického tvoření máme vysvětlující faktor, který nám dovoluje vypořádat se s případy odporujícími prvkovým funkcím.

3. Krácení znaku. Ke krácení znaku může dojít tehdy, když je tento znak tím nebo oním způsobem převeden do kategorie jiné, než ke které patřil předtím. Nejdůležitější případy takového krácení jsou tyto:

1. Ze složeného slova se stane nesložené. (Tak např. u složených slovanských číslovek *jedinnadesete, dvanadesete* atd. (vlastně jeden nad desítku atd.) a podobně *dvadeseti, trideseti, čtyředeseti* (vlastně dvě, tři, čtyři desítky) a *pětdeseti* (vlastně pět desítek) atd. zaniklo povědomí o složenosti a číslovky se začaly chápat jako odvozené zvláštními příponami, což se projevilo i v hláskovém krácení těchto výrazů; srov. čes. *jedenáct, dvanáct, třináct, čtrnáct; dvacet, třicet, čtyřicet*, ale *padesát, šedesát, ..., devadesát*.)

Zatímco dánské slovo *hus* (něm. *Haus*) „dům“ podržuje svou podobu i jako druhý člen složeniny, např. v *handelshus* „dosl. obchodní dům, tj. firma“, přešlo západoseverské *féhús* (něm. *Viehhaus*) „stáj“ v norštině ve *fjøs*, neboť bylo převedeno do kategorie nesložených slov. Obdobně jsou dánské *bryggers* a *stegers* původně složeniny s *-hus* jako posledním členem, přičemž *-hus* je zkráceno na pouhé *-s*. (Podobně je např. něm. *Junker* „mladý šlechtic; venkovský šlechtic, člen aristokratické strany v Prusku“ původně složeno z *jung herre* („mladý pán“), *Kirmes* „posvícení“ z *Kirchweihmesse* („mše k zasvěcení kostela“).)

2. Z odvozeného slova se stane neodvozené. (Tak se staročeská předponová slovesa *do-úfati, z-úfati* změnila v *doufat, zoufat*, která se cítí jako prostá (o tom, že se tato slovesa necítí jako spojená s předponami, svědčí to, že jsou vesměs nedokonavá.) Německé *fressen* „žrát“ nastoupilo stejně tak na místo *ver-essen* (gót. *fra-itan*) a německé *gleich* „stejný“ na místo *ge-leich* [gót. *ga-leiks* —

ei se vyslovuje jako *í*; bez předpony máme je v angl. *like*, dán. *lig* „rovný, stejný“ a např. v lit. *lygus* „rovný, hladký, stejný“ (vysl. jako dlouhé *í*).

3. Znak se převádí do jiné gramatické kategorie a přitom se zkracuje. Tak může substantivum přejít v předložku a často se pak zkracuje; (tak instrumentál čes. podstatného jména *kolo kolem* přešel v předložku a v této nové platnosti vznikl zkrácený druhotvar *kol*.) Lat. *casa* „chýše“ (it. *casa* „dům“) se objevuje ve staré francouzštině ve shodě s prvkovými funkcemi jako *chiese*; avšak spojení *in casa* s genitivem podstatného jména označujícího osobu, „v domě této osoby“, přešlo do kategorie předložek a nabylo významu „u“; v důsledku toho odpadá koncový vokál, takže dostáváme stfr. *en chies* a nfr., bez *en*, *chez*. Týž vztah je mezi dán. předložkou *hos* „u“ (např. *hos min moder* „u mé matky“) a substantivem *hus* „dům“. Obdobně se má dán. *til*. (angl. *till*) k něm. *Ziel*. — Jiný příklad tohoto druhu je převedení plnovýznamového slovesa do kategorie sloves pomocných. Mezi dvěma vokály se latinské *b* reflektuje ve francouzštině jako *v*: lat. *faba* „fazole“ fr. *fève*; lat. *debēre* „míti povinnost“ fr. *devoir*; lat. *habēre* „mít“ fr. *avoir*. Ale latinskému *habeo* „mám“ odpovídá ve francouzštině *ai*, s *o* místo očekávaného *v*. Důvod je v tom, že sloveso se stalo pomocným slovesem, a proto bylo zkráceno. Měli bychom tedy vlastně očekávat podobu *j'ai*, když jde o pomocné sloveso (*j'ai mangé*), ale plnější formu *tam*, kde sloveso má platnost slovesa plnovýznamového; máme-li však ve skutečnosti i v této funkci *j'ai* (*j'ai un ami*), je to třeba přičíst na vrub zobecňujícího analogického tvoření. (V češtině zní 2. os. přítomného času slovesa *být jsi*, ale v platnosti pomocného slovesa minulého času má velmi často (v některých nářečích výhradně) zkrácenou podobu *-s* (*dělals, cos dělal, dělals jsi, co jsi dělals*). 3. os. obou čísel, *je(st)* a *jsou*, zanikla v platnosti pomocného slovesa minulého času vůbec (*dělal, dělali*).

Kategorie, které jsme dosud pozorovali: skládání, odvozování, substantivum a předložka, plnovýznamové sloveso a pomocné sloveso, jsou dány v samé stavbě jazyka. Avšak také jazykový úzus může ustavit kategorie. Jde tu ovšem o tvoření analogické, které se dá velmi snadno ohraničit: může se utvořit kategorie sklá-

dající se ze zvláště hojně užívaných znaků, které se v důsledku své příslušnosti k ní zkracují:

4. Znak se zkracuje na základě častého užívání. — Můžeme tu začít výkladem několika mezních případů, kde zčásti může jít o přechod k některé kategorii dané v jazykové stavbě. V latině končí imperativ sloves, která mají souhláskové kmeny (3. konjugace), na *-e* = ide. **-e*: *scrib-e* „piš“ k slovesu *scribere*. Avšak pět sloves, *dicere* „říci, říkat“, *dūcere* „vést“, *facere* „dělat“, *ferre* „nést“, *emere* „koupit, vydělat, opatřit si“ [sloveso, které v jiných ide. jazycích znamená „vzít, brát“, např. lit. *iñti* stsl. *imati*] tvoří imperativy *dic, duc, fac, fer, em*, tedy bez *-e*; *em* má zvláštní význam „hle, podívej se“, zatímco „kup“ zní *em-e*. Zde bychom mohli říci, že jde o převedení těchto imperativů do kategorie citoslovců, jež ovšem musí být dána v jazykové stavbě. Podobně tomu je, když odpověďové částice jako *ano* a *ne* často vystupují v podobě, která je v rozporu s prvkovými funkcemi. Také odpověďová slova vytvářejí kategorie, které jsou definovány svým zvláštním spojením s okolními a které proto musí být dány v jazykové stavbě. K této třídě můžeme počítat také oslovovací formule; ty se podle zkušenosti zkracují často velmi radikálním způsobem: francouzské *monsieur* se vyslovuje *msjō*, anglické *madam* se oslabuje v *mam* nebo v pouhé *m*, zvláště ve spojení s odpověďovým slovem (*yes'm, no'm*); stejným způsobem se zkracuje ruské *gosudáf* „pán“ nejprve na *súdař* a ve spojení s odpověďovým slovem dále na pouhé *s* (*da-s* „ano, pane“). Často dostáváme takto dvojí podoby, z nichž jedna má svůj plný lexikální význam, kdežto druhá poklesla na více nebo méně prázdnou obvyklou zdvořilostní formuli. Také slova, která znamenají zdvořilostní „Vy“, jsou často produktem krácení delších komplexů: ve španělštině zní „Vy“ *Usted*, což je staženo z *Vuestra merced* „Vaše milost“; v litevštině zní „Vy“ *Támsta*, což je stažení výrazu *Tavo mýlista* „Tvá milost“.

Avšak i když je tu jistá zřetelná souvislost s kategoriemi, které jsou zakotveny v jazykové stavbě, jsme nicméně nuceni uznat v jazykovém úzu také existenci kategorie zvláště často užívaných znaků, které se v důsledku toho zkracují. Tak se zkracuje nejen něm. *Automobilwagen*, francouzské *voiture automobile* „samohybný

vůz“ na pouhé *automobil* (v češtině je přejato z francouzštiny)), ale i toto slovo se krátí dále: v (češtině,) francouzštině, angličtině, němčině a jiných jazycích na *auto*, v španělštině na *mob*, v dánštině na *bil*. Obdobně se zkracuje dán. *flyvemaskine* „letadlo“ na *fly*. Zkratky toho druhu jsou zvláště rozšířené v odborných jazycích, neboť mezi odborníky určitého oboru jsou jisté znaky zvláště hojně užívané, zatímco v jiných oborech nebo v běžné řeči mohou být řídké nebo zcela neznámé. Z anglické, francouzské, německé a dánské studentské řeči můžeme např. uvést *lab* za *laboratorium*, z angličtiny dále *exam* za *examination*, *rep* za *repetition*, *prep* za *preparation*, *prof* za *professor*. Také v těchto případech existuje obvykle kratší forma vedle delší, nemá ovšem zpravidla žádný jiný význam; kratší forma není vlastně nový znak, nýbrž pouze varianta znaku. Je zcela na téže rovině jako zkratky spisovného jazyka. Stojí ostatně za povšimnutí, že útvary tohoto druhu, v protikladu k tak mnohým jiným jazykovým útvarům, vznikají zcela vědomě, záměrným zásahem do jazyka. Některá jazyková společenství mají větší sklon zavádět je než jiná. To často souvisí s obecnou stavbou znaků v daném jazyce; angličtina má vůbec mnoho jednoslabičných slov, takže je přirozené zavádět další, a angličtina proto také takovým zkratkám přeje. Dánština je po této stránce značně zdrženlivější, což mj. jistě souvisí s tím, že zkrácení v důsledku jazykové stavby často nese s sebou změnu výslovnosti: *fly* jako zkratka za *flyvemaskine* je přes pohodlnost poněkud neuspokojující, neboť ve výslovnosti se nedá zkratka vytvořit tak, aby se prostě rovnala slabice nezkráceného slova: v dánštině se nedá vytvořit jednoslabičné slovo, které by se, jako prvá slabika ve *flyvemaskine*, končilo na dlouhou samohlásku (zde *y* = dlouhé *ü*) bez „přeryvu“*) (takovými jednoslabičnými slovy jsou v dánštině vždy interjekce: *åh*, *ih*, *uh*, *jah*, *næh*); když zkracujeme slovo, jsme tedy nuceni opatřit zkratku přeryvem, který nezkrácené slovo *flyve* nemá. Je zajímavé, že norština a švédština, které tuto potíž nemají, jeví mnohem větší ochotu vy-

*) Přeryv (dán. *stød*) se nazývá náhlé sevření a rozevření hlasivek, známé z češtiny jako ráz, vyslovovaný fakultativně před samohláskami (*'ano*, *'on*) nebo v emocionální výslovnosti po samohlásce v absolutním konci slova (*ne'*); v dánštině provází v určitých postaveních závazně samohlásky a znělé souhlásky (hlavně v slovech jednoslabičných *e'n* „jeden“, *to'* „dva, dvě“).

tvářet takové zkratky. (V češtině jsou opět zkratky toho druhu neoblíbeny proto, že čeština jakožto jazyk s výraznou morfologií musí jako každé slovo i zkratku zařadit k určitému typu skloňování nebo časování, což ovšem není vždy snadné; nadto má sklon opatřit ji i slovotvorným formantem; srov. zkratky studentského slangu *profesor* — *prófa*, *profesorka* — *profka*, *laboraťor* — *laborka* *dějepis* — *děják*, *reparát* — *repec* atp.) — V němčině, ruštině, (češtině) a angličtině bylo, jak známo, v nedávných letech vytvořeno množství oficiálních označení, která jsou zkratkami toho druhu; jsou jednak iniciálové, sestavené z prvních písmen slov plného názvu: *CDU* za *Christliche Demokratische Union*, *DDP* za *Deutsche Demokratische Partei*, (KŠČ za *Komunistická strana Československa*, *ROH* za *Revoluční odborové hnutí*), *UNO* za *United Nation's Organization*, jednak slabičné, sestavené z prvních slabik plného názvu: rus. *komintern* za *kommunističeskij internacional*, *komsomol* za *kommunističeskij sojuz moloděži* (komunistický svaz mládeže); (čes. *Svazarm* za *Svaz pro spolupráci s armádou*, *Semafor* za *Divadlo sedmi malých forem*), [Zkratky písmenné jsou obecně běžnější]; kde první písmena náhodou tvoří v jazyce možné slabiky, mají některé jazyky sklon je také takto vyslovovat; (v češtině se *ÚRO* (Ústřední rada odborů) běžně vyslovovalo jako *úro*; stejně se tu vyslovují i obdobné zkratky cizí, jako *UNESCO*; *ROH* se spisovně vyslovuje jako *eróhá*, v obecné řeči však jako *roh* (a zachází se s ní pak jako se stejně znějícím podstatným jménem); ve francouzštině se může vyslovit *URSS* (*Union de républicques socialistes soviétiques*) jako *yrs*.

II. Zavádění nových znaků

1. Vypůjčky. „Vypůjčkami“ (tradiční, ale poněkud zavádějící označení) rozumí se v jazykovědě přejetí znaku z jednoho jazyka do druhého. Nejčastěji se přejímají slova nebo slovní kmeny; přejímání se však také může týkat znaků, které jsou nesamostatnými částmi slova, jako je např. (v češtině slovotvorná přípona *-ista*, pocházející z latiny, ale vytvářející i slova z domácích základů (jako *houslista*), nebo) v dánštině předpona *be-*, která po-

chází z němčiny, ale může se spojovat s čistě domácími dánskými slovesy. Přejatá slova, která svou vnější formou působí cizorodě a nápadně, např. neobvyklou stavbou slabiky [(*vuršt* // *buršt* // // *vuřt* // *buřt*, *ftize*) nebo neobvyklým jejich spojením (*interview*, *causerie*, *niveau*; *infinitiv*, *aeroplán*)] nebo (což např. v <němčině nebo> dánštině hraje velkou úlohu) zvláštními poměry přízvukovými (<německá> slovesa na <-ieren, dánská> na <-ére, substantiva na <-ei, dánská> -í nebo na <-ismus, v dánštině na <-ísme), nazýváme také cizími slovy. Charakteristické pro cizí slova je, že se neřídí zákony jazykové stavby domácí, nýbrž cizí. Jsou jako menšiny, pro které existuje zvláštní zákonodárství. Lidé neznají původního jazyka je často přetvářejí podle svého vlastního jazykového povědomí nebo lidové etymologie (jako <čes. *barvínek* za lat. *pervinca* příkloněním k *barva*, *máry* za něm. *Bahre* podle *mřít*,> dán. *undervisitet* za *universitet* podle *undervise* „vyučovat“). U přejatých slov, která nejsou cizími slovy, nemívají laici tušení o jejich původu a většinou bývají udiveni, když uslyší, že [v češtině slova jako např. *škola*, *žák*, *kostel*, *kříž*, *košile*, jsou slova přejatá z latiny (popř. z řečtiny přes latinu), a např. *dík*, *rada*, *žert*, *talíř*, *knedlík*, *punčochy*, *peníze*, *musit*, *hýřit*, *stoupat*, *varovat* slova přejatá z němčiny nebo zase *vzduch*, *příroda*, *maják*, *mrož*, *vějíř*, *něha*, *něžný*, *chrabrý* slova přejatá z ruštiny; nebo že tak běžná německá slova jako *Brief*, *Keller*, *Mauer*, *Münze*, *Turm*, *falsch*, *fein*, *klar*, *kochen*, *schreiben*, *speisen*] jsou výpůjčky z latiny (zčásti prostřednictvím jiného jazyka).

Když je slovo přejato ze známého pramene, je přirozeně dosti snadné prokázat totožnost: prvkové funkce nebývají však obecně dodrženy. Ukázali jsme již v předcházejícím výkladu příležitostně na slova, která byla takto přejata z jednoho jazyka do druhého: na řecké a latinské výpůjčky v (slovanských a) germánských jazycích jako *frátrie*, *pater*, *paternita* (s. 13n), *inspektor* (s. 19), *Pilgrim* (s. 44), *Krokodíl* (s. 47), *skepsis*, *skeptik* (s. 47) aj.; na francouzské výpůjčky v germánských jazycích jako *Barbier* (s. 47), *Muskedonner* (s. 51), na italské výpůjčky v germánských jazycích jako *Kartoffel* (s. 47); na německé výpůjčky ve francouzštině jako *choucroute* (s. 51). Můžeme vidět, že zatímco podle prvkových funkcí na počátku slova odpovídá germ. *f*- lat. *p*-: *Vater*, *fader*; *Vieh*, *fae*:

pater; *pecus*, máme v latinských slovech s *p*- přejatých do germánštiny rovněž *p*-. V tomto případě a v převážné většině případů je tedy mezi písmenem nebo hláskou v dávajícím a v přejímajícím jazyce totožnost; pouze je třeba dodat, že přejatá slova, která nezůstávají cizími slovy, se přizpůsobují nejen domácí jazykové stavbě, nýbrž také domácímu jazykovému úzu, a takové přizpůsobení je zpravidla prvním krokem na cestě k asimilaci přejatého slova v přejímajícím jazyce: tak se např. [v češtině ve zdomácnělých slovech přejatých z řečtiny (nebo z řeckých základů) vyslovuje i píše řecké *th* jen jako *t* (*atlet*, *metoda*, *teorie*, *matematika*), řecké (a latinské) *ph* se vyslovuje i píše jako *f* (*filosof*, *fosfor*, *fáze*), latinské *q* jako *kv* (*kvinta*, *kvóta*, *akvarel* — v latině byla výslovnost *ku*, tedy s obouretným *w*); v angličtině a rovněž] v dánštině se *psychology* (dán. *psykologi*) vyslovuje bez *p* (přizpůsobením domácí jazykové stavbě); nebo se [v češtině vyslovují z franštiny přejatá slova *angažmá*, *abonmá*, *avansmá*, *etablismá* (psaná ve francouzštině *-ment*) nikoli po francouzském způsobu na konci s nosovou samohláskou, nýbrž se samohláskou ústní, nebo z angličtiny přejatá slova se znělou popř. nenapjatou párovou souhláskou na konci (*klub*, *job*, *trend*, *gang* ap.) mění tuto souhlásku v neznělou (v češtině se vyslovuje *klup*, *džop*, *trent*, *gank*)] (přizpůsobením domácímu jazykovému úzu).

Setkáváme se však někdy, i když poněkud řidčeji, s případy, kdy se slova při přejímání přetvářejí tak, že dochází k úplné nebo částečné (zpravidla pouze částečné) shodě s prvkovými funkcemi, které se uplatňují mezi přejímajícím a dávajícím jazykem, ovšem za předpokladu, že tyto jazyky jsou geneticky příbuzné. Předpokladem pro to je, aby byl v jazykovém společenství dostatečný počet dvojjazyčných jedinců, kteří mají jazykové povědomí o tom, že mezi danými jazyky existují pevné prvkové funkce. (Tak např. v slovech přejatých z ruštiny do češtiny se ve shodě s prvkovými funkcemi mezi oběma jazyky před následujícím *e* palatalizované zubnice reflektují jako měkké *ď*, *ť*, *ň* (srov. *moloděc*, *něha*), palatalizované retnice jako konsonant + *j*: *bj*, *pj*, *vj*, *fj*, popř. konsonant + *ň*: *mň* (srov. *sovět*), ostatní souhlásky jako normální souhlásky (*treska*, *lesostep*), opět ve shodě s prvkovými funkcemi mezi oběma jazyky.) Tak bylo v Dánsku

(jistě zprostředkováno také dolnoněmeckými výpůjčkami) povědomí o tom, že dánské *sk* odpovídá německému *sch* (š): *skabe* proti *schaffen*, *skade* proti *schaden*, *ske* proti *Schuh*, atd. atd. To mělo za následek, že francouzské slovo *jus* „šťáva“ (z lat. *iūs* „polévka“, které má genetické příbuzné v celém indoevropském jazykovém kmeni, mj. v slov. *jícha*, dán. *ost* „sýr“, které je odvozeno *t*-ovou příponou, srov. rovněž finské slovo *juus-to* „sýr“, přejaté ze severštiny), které se vyslovuje *žü*, a přejato do němčiny se přízvušobným jazykovému úzu vyslovovalo *šü*; odtud bylo dále přejato do dánštiny v podobě *sky*.

Téměř nikdy nejsou ovšem jednotliví mluvčí tak zdatnými lingvisty, aby se takový „podvod“ plně zdařil. Jazykový cit upíná se zde jen k některým zvláště nápadným rozdílům. Proto se dá v praxi téměř vždy na vnější formě slova poznat, zda je to slovo přejaté. Vnější forma slova je pro lingvistu vskutku jediné kritérium. Dá-li se na nějakém slově ukázat, že souvisí s nějakým slovem v jiném jazyce, avšak nesouhlasí s prvkovými funkcemi stanovenými na základě jiných případů, a nemůže být vysvětleno ani jinou cestou (působením prvků nebo analogickým tvořením nebo zavedením nových znaků jiného druhu než přejetím), pak smíme usuzovat, že je to slovo přejaté. Vysvětlení přejatím je tedy jakousi „rezervou“, kterou lingvista má vždycky v záloze, když jiná vysvětlení selhávají. To však neznamená, že přejatá slova jsou odkladištěm, kam se hází všechno to, co se nedá vysvětlit, a že si pomůžeme z nesnází, když dáme těmto vysvětlení vzdorujícím případům etiketu výpůjček (slov přejatých). Výpůjčkou se rozumí, jak jsme viděli, něco zcela určitého a přesně definovaného, a domněnka, že jde o výpůjčku, když jiná vysvětlení nejsou možná, je logicky naléhavá. Ve všech těch případech, kdy můžeme v jednotlivostech sledovat historické poměry a kulturní vlivy jako domnělé předpoklady pro výpůjčku, můžeme zároveň i dokázat, že kdykoli máme slovo, které není geneticky příbuzné se slovy v geneticky příbuzných jazycích a které se nedá vysvětlit působením prvků nebo analogickým tvořením nebo jiným zaváděním nových znaků než přejímáním (výpůjčkou), bylo slovo v tom nebo onom přesně stanovitelném okamžiku a kontrolovatelnou cestou skutečně přejato odjinud. Rozumí se ovšem, že je také mnoho

případů, kde vnější historické poměry a kulturní proudy nejsou dosud tak objasněny, abychom mohli podat nějaký takový důkaz. V takovém případě však zobecňujeme tímž způsobem, jak se to vždy dělá ve vědě v obdobných případech: na základě poznání plně objasněných případů se hypoteticky usuzuje, že i u méně jasných případů je tomu stejně, pokud nic nemluví proti této domněnce. V praxi zůstává vnější forma vskutku jediným kritériem, které je pro zjištění výpůjček rozhodující; a právě na základě toho, tedy z čistě jazykového důkazu výpůjček dá se soudit na předhistorické styky mezi národy a kulturní proudy, které jsou nám jinak zcela neznámé, poněvadž všechny ostatní prameny poznání o tom mlčí.

Když odhlédneme od případů, zvláště z novější doby, kde vnější historické poměry jsou ve všech jednotlivostech tak dobře objasněny, že samo přijetí může být sledováno a datováno, neplatí jinak pro zjištění výpůjček žádné další obecné směrnice mimo vnitřně jazykové. Principiálně nejsou žádné hranice pro to, co se může přejímat z jednoho jazyka do druhého. Často se ovšem přejímá nějaký znak proto, že následuje věc, kterou označuje: vývozní zboží nese s sebou označení zboží: tak je tomu v případě latinského *uñnum*, které jako výpůjčka putovala téměř po celé Evropě. Avšak to jsou pouze zvláštní případy. Slovo se přejímá nejen proto, že věc, kterou označuje, nemá žádné domácí označení. Přejímá se i z potřeby napodobovat a výpůjčky proto podléhají všem vrtochům módy. Přejímá se proto, že cizí slovo je jemnější nebo krásnější, působivější nebo zajímavější; co se však shledává jemným, krásným, působivým a zajímavým, je úplně libovolné a nevypočitatelné. Tam, kde obyvatelstvo mluví dvojjazyčně, může se ovšem zavádět do jazyka výpůjčka prostě proto, že lidem působí námahu přesně od sebe rozlišovat znakové systémy obou jazyků; máme na to příklady ze všech pohraničních oblastí, ale to je opět zvláštní případ. Nemůžeme tedy předem říci nic o tom, co se může přejímat, a co ne. Počet přejatých slov může proto i v jednom jazyce jít do obrovských čísel. Pro albánštinu se odhaduje počet slov, která nejsou přejatá, pouze asi na 600; celý zbytek je přejat z latiny, z jazyků románských, slovanských, z řečtiny a turečtiny. A i když vezmeme jazyk, jako je řečtina, která se považuje za jeden z nejčistších indoevropských jazyků a která hraje proto významnější

úlohu pro indoevropskou komparatistiku než kterýkoli jiný jazyk, je tu přece jen poměrně malý počet slov, která lze vysvětlit gene-
ticky z indoevropštiny; většina slov v řečtině jsou patrně přejata
z jiných jazyků, v podstatě asi z jazyků neindoevropských. Jako
jsme nahoře mohli konstatovat, že některé jazyky jsou náchylnější
než jiné k zavádění znakových zkratk, pak platí totéž i o přijímání
výpůjček, aniž dovedeme říci něco k tomu, čím je toto různé za-
měření u jazykových společenství dáno. Jsou jazyky, kam mnohá
internacionální slova řeckolatinského původu, jimiž se to jinak
ve všech evropských jazycích novější doby jen hemží, jen velmi
těžce pronikají, protože jazykové společenství dává přednost tomu
označovat věci, o něž jde, pomocí domácího slovního materiálu;
tak se nazývá universita islandsky *háskóli* „vysoká škola“, finsky
yliopisto „vyšší učiliště“ a maďarsky *egyetem*, což je umělá odvoze-
nina od číslovky *egy* (vysl. *ed*) „jeden“, která má napodobovat
latinské slovo *uniuersitās*, odvozené od číslovky *ūnus*, zatímco
všechny ostatní indoevropské jazyky používají mezinárodního
slova *universit(a)*. Zvláště islandština je proslulá (nebo chceme-li
pověstná) svým tvrdošijným odporem proti jazykovému importu.

Nedá se tedy říci předem, co se může stát předmětem jazykového
přejetí, nýbrž musí se spíše počítat s tím, že se může přejímat všechno.
A nemůžeme rovněž předem vědět, zda je nějaký jazyk ochotný
k přejímání a v jakém stupni. Nemohou být ani stanoveny obecné
zákony pro směr, v němž se přejímání děje. Přejímat mohou kultur-
ně výše stojící jazyková společenství od kultur-
ně níže stojících nebo obráceně. Směr přejímání může jít z málo rozšířených jazyků
do velmi rozšířených nebo obráceně, od jazyků podrobeného oby-
vatelstva k jazykům držitelů moci nebo obráceně, z dialektu do
celonárodního jazyka nebo z celonárodního jazyka do dialektu.
Všude, kde jsou mezi dvěma jazykovými společenstvími styky,
musíme počítat s možností přejímání.

Lingvista je proto při zjišťování výpůjček obecně odkázán na
čistě jazyková kritéria, z nichž nejdůležitější je to, že daná slova
představují případy odporující prvkovým funkcím. Viděli jsme už
že ide. **p*, lat. *p* v keltštině odpovídá *θ* a že např. proti něm. *Fisch*,
dán. *fisk*, lat. *piscis* je v irštině *iasc* (s. 18). Když nyní víme, že
v kymerské se „ryba“ nazývá *pysg*, musíme usuzovat, že je to

slovo přejaté z latiny. V tomto případě se tato domněnka dá
podepřít i z druhé strany, neboť víme, že ve Walesu byl vcelku
značný vliv latinské kultury. Výpůjčky mezi dvěma jazyky sledují
tak v určitých obdobích často jeden určitý převládající směr.
Obecný pohyb slovních výpůjček, který sehrál velkou úlohu
v Evropě, vychází ze středomořských zemí, zvláště ze semitských
jazyků, a jde odtud přes řečtinu dále do latiny, odtud do fran-
couzštiny a konečně dále do germánštiny a do slovanštiny. Slovo
jako [čes. *žok*, lidově též *sak*] proputovalo celou tuto dlouhou
cestu ((z němčiny, kde zní *Sack*, je přejala čeština též v zdrobnělé
podobě *sáček* — naše *sak* „sít na ryby“ je však jiného původu)).
(Čeština přejala v počátcích křesťanství v našich zemích četná
slova latinská, řecká a několik slov hebrejských, feudalismus s ry-
tířstvím přinesl k nám četná slova hlavně z němčiny.) Dánština
přijala v určitém období velké množství výpůjček z dolní němčiny;
angličtina přejala v určitých obdobích obrovské množství slov
dílem z francouzštiny, dílem ze severštiny; francouzština přejala
během dlouhé doby množství slov z latiny. Vilhelm Thomsen pro-
kázal (zvláště ve své disertaci z r. 1869), že finština, která, jak jsme
viděli, se v historické době chová vůči přejímání cizího slovního
materiálu velmi zdrženlivě, v předhistorické době přejala zřejmě
velmi značný počet slov, zvláště z jazyků germánských; část těchto
výpůjček je svou formou bližší obecně germánským slovním
vzorcům než kterýkoli dochovaný germánský jazyk, a má proto
zvláštní úlohu pro srovnávání germánských jazyků.

2. *Tabuismus*. Slovo *tabu* je polynéské a označuje jev, že nějaké
slovo nebo jméno v jistém jazykovém společenství smí být použi-
váno jen za zvláštních podmínek: buď jen určitými osobami, nebo
jen v určitých situacích. Tento jev byl pozorován nejprve u pří-
rodních národů, kde na základě jejich náboženských představ
často dosahuje značného stupně rozšíření. Novější bádání však
ukázala, že *tabu* je známo ve všech společenstvích a ve všech do-
bách a že hraje rovněž velice významnou úlohu v našich vlastních
jazycích. Nejznámějším příkladem na *tabu* je fakt, že se považuje
za nevhodné nazývat jevy týkající se pohlavního života nebo za-
živacího procesu jejich jménem; toto *tabu* není, jak by se snad
mohlo myslit, obecně lidské; je vázáno na určitá společenství

a v mnohých společenstvích mimo současnou Evropu je nenacházíme; v starověkém Řecku bylo neznámo. Avšak i jiné oblasti, např. náboženské nebo jiné, považované za posvátné, mohou být obklopeny takovou jazykovou tajemností: nemáme brát jméno boží nadarmo. Jsme-li nicméně nuceni mluvit o takových věcech, může se tak stát buď náznaky a opisy ((srov. *jít na stranu, spát se ženou*)), nebo se musí prostě změnit slova, která je označují. Jak známo, děje se to velmi často tak, že užíváme cizích slov: není to věc sama, nýbrž znak, který je tabuován, a když použijeme cizího znaku, ztrácí se tím odlišnost. Nebo si libovolně vybereme jiné slovo, které vlastně označuje něco zcela jiného, ale svou vnější formou tabuované slovo dostatečně připomíná, takže nápořád může být pochopena [(např. čes. *jdi do háje* za *jdi do hajzlu*, něm. *pfuj*, *Deichsel* „fuj, oji“ za *pfui*, *Teufel* „fuj, čerte“,] dán. *det véd grød* „to ví kaše“ za *det véd gud* „to ví bůh“). Nebo se konečně — co nás zde bude zajímat — provede libovolné přetvoření slova. To se může dít různým způsobem. Můžeme provést zkrácení (říká se například *tb* nebo *tbc* namísto *tuberkulóza*, abychom nepřivolali obávanou chorobu tím, že bychom ji nazývali jejím skutečným jménem), nebo přestavení (tak je dán. slovo *pokker* přestavením názvu nemoci *kopper* „neštovice“; to je vysvětlitelné pouze jako tabu, nikoli jako metateze, poněvadž je to v rozporu s obecnými zákony pro ni, viz s. 53n), nebo prostě zaměníme prvky stojící na jistých místech ve slově některými jinými prvky. Tak se např. (vulgární český výraz *hovno* „lejno“ nahrazuje z důvodů tabuových v původním významu zástupným *enóno*, v přeneseném významu „nic“ pak i slovem *houby*. V dánštině se) považuje za přípustné označovat malou přirozenou záležitost slovem *nisse*, kdežto slovo *s t*, jež toto slovo *s n* nahrazuje, je dosti silně zatíženo tabu, přestože toto slovo *s t* bylo opět původně zavedeno jako libovolná náhrada třetího (mezinárodně známého) slova *s p* (*pisse*), které je tabuováno ještě daleko silněji. Takovým způsobem přináší s sebou tabuismus případy, které jsou v rozporu s prvkovými funkcemi. Často se ovšem mohou tabuismus a prvkové působení vzájemně podporovat; když latinské slovo *meretrix* „děvka“ bylo přetvořeno na *meletrix* (**meltríce* je předpokládáno starším francouzským *meautris*, provensálsky *meltritz*),

dá se to vysvětlit jako disimilace téhož druhu jako v *pelegrinus*; když však také nabývá podoby *menetrix* s *n*, nedá se to už z hlediska latinského hláskového systému (srov. s. 45) vysvětlit disimilací, nýbrž musíme hledat důvod v tabuismu.

3. Novotvoření. Konečně se musíme zmínit o tom, že se v jazyce, přirozeně při zachování pravidel o tvoření slabiky daných v jazykové stavbě, mohou tvořit zcela nové znaky, které nejsou přetvořením, obměnami jiných ani nejsou do jazyka zavedeny odjinud. Také sklon k takovému novotvoření je v různých jazykových společenstvích v různých obdobích značně rozdílný. Ve většině západoevropských jazyků je tento sklon, ve srovnání s jinými jazykovými oblastmi překvapivě malý; v našich jazycích je téměř odpor proti novotvoření, když odhlédneme od slov s hláskovou symbolikou a od zvláštních licencí, přiznávaných někdy spisovatelům krásné literatury. Může tomu však být i zcela jinak. Jako zvláště výrazný evropský příklad z nejnovější doby můžeme uvést, že v estonštině bylo v tomto století libovolně, a to vládním rozhodnutím, zavedeno několik tisíc nových slov, která byla vytvořena, abychom tak řekli, z ničeho, tzn. sestavením estonských výrazových prvků novými způsoby podle pravidel pro estonskou stavbu slabiky.

Tyto případy novotvoření mohou přirozeně představovat na nejvyšší zdánlivé, nikoli skutečné případy odporující prvkovým funkcím; jen tam, kde nově tvořené slovo je velmi blízké formě, kterou bychom na základě prvkových funkcí v daném jazyce očekávali, může takové slovo badatele o genetické příbuznosti mást. Lingvista musí proto počítat také s touto možností. Ta může ostatně být zároveň příčinou toho, že v kterémkoli jazyce (jako třeba v řečtině) poměrně málo slov se dá objasnit geneticky: to nemusí být vždycky způsobeno přejímáním, ale může jít i o nové tvoření.

Pomocí metody, kterou jsme v předcházejících výkladech nastínili, bylo možno dojít k poznání velkého množství jazykových rodin na zemi. Jak jsme viděli, existují jazykové rodiny několika stupňů; používáme pro ně řadu označení, která byla zavedena Raskem (původně v dánštině): velkou jazykovou rodinu jako např. indoevropskou nazýváme [v českém názvosloví jazykovým kmenem nebo také jazykovou čeledí (popř. jazykovou rodinou v užším smyslu); jazykový kmen dělíme zpravidla na jazykové větve (někdy i dále na podvětvě), ty pak na jazykové skupiny a ty opět na podskupiny jazyků.] Podáme nyní povšechný přehled nejdůležitějších jazykových rodin, které dosud byly stanoveny.

I. Indoevropský jazykový kmen (srov. s. 11)

1. Germánská jazyková větev

A. Východogermánská jazyková skupina a) Gótská jazyková podskupina, která zahrnovala několik jazyků, z nichž jeden je poměrně úplně dochován (viz s. 12). — b) Severská jazyková podskupina. Nejstarším jazykovým stupněm je praseverština, v runových nápisech vůbec nejstarší a nejstarobylejší ze všech germánských jazyků. Mladší jazykové stupně se rozpadají v západní severštinu (islandština, faerština, norština) a východní severštinu (švédština, dánština). (1530—1814 byla dánština státním i spisovným jazykem v Norsku. Norský „riksmål“ („říšský jazyk“) neboli „bokmål“ („knižní jazyk“) je norskými prvky slabě zabarvená dánština; „landsmål“ („zemský

jazyk“), spisovný jazyk vytvořený na základě západonorského søndmørského nářečí, je od r. 1892 jako oficiální spisovný jazyk postaven na roveň „riksmål“, tvoří základ pro „nynorsk“ („nová norština“); v r. 1938 byl zaveden třetí spisovný jazyk: „samnorsk“ („společná norština“), který je míněn jako kompromis.)

B. Západogermánská jazyková skupina: a) Anglofríská jazyková podskupina (angličtina, kterou přinesli do Anglie vystěhovalci z pevniny a která se odtud dále rozšířila do britské říše a do USA; fríština, při západním pobřeží severního Holandska a Německa). — b) Nizozemsko-německá jazyková podskupina (nizozemština s dvěma spisovnými jazyky: holandštinou a flámštinou (v Holandsku, Belgii a jejich koloniích) spolu s afrikánštinou (v jižní Africe); dolnoněmčina a hornoněmčina, viz s. 23).

Germánština je nejrozšířenější indoevropskou jazykovou větví; jazyky této větve mluví v naší době největší počet lidí, totiž dobrých 400 miliónů, z čehož převážná většina připadá na angličtinu, která je hned po čínštině nejrozšířenějším jazykem světa.

2. Keltská jazyková větev

A. Goidelská (gaelská) jazyková skupina (írština, skotština-gaelština, přenesené do Skotska irským stěhováním v 5. století; manx (manština) na ostrově Manu, nyní vymřelá).

B. Britanská jazyková skupina: a) Pevninská podskupina (galština, dochovaná v nápisech, vymřelá po dobytí Galie a zřízení římské říše). — b) Ostrovní podskupina neboli ostrovní britanština (velština neboli kymerština ve Walesu; kornština v Cornwallu, vymřelá; bretonština, přenesená na poloostrov Bretagne migrací z Británie v 5.—6. stol.; bretonština má 4 různé spisovné jazyky).

3. Italská jazyková větev

A. Východoitalská jazyková skupina (na počátku historické doby mnohem rozšířenější než západoitalská): a) Umbro-samnitská podskupina (umberština v severoitalské Umbrii; samnitština se spisovným jazykem oskickým v jižní Itálii). — b) Lepontská podskupina (v severozápadních Alpách).

B. Západoitalská jazyková skupina: a) Sicilská pod-

skupina (sikulština). — b) Pevninská podskupina, zahrnující řadu málo rozšířených jazyků, mezi nimi jazyk latinský (latinu) v nejzápadnějším Latii, kolem ústí Tiberu a v městě Římě. Všechny italské jazyky vymřely před koncem starověku (a jsou známy jen z nálezů), s výjimkou latiny, která zato dosáhla rozkvětu jako jen málo jiných jazyků; na počátku historické doby se mluvilo latinou v oblasti menší než dánský ostrov Sjælland (na kterém leží hlavní město Dánska Kodaň; měří něco málo přes 7.000 km² — M. D.), na svém sklonku ovládala latina polovici světa-dílu. Po skončení starověku pokračuje v románských jazycích a může být v této novější podobě rozdělena na 6 podskupin: italsardskou (italština na italské pevnině, na Sicílii a na části Korsiky; sard(in)ština na Sardínii a v části Korsiky), hispanorománskou (španělština v největší části Španělska, severozápadní Afriky a celé Ameriky jižně od Spojených států severoamerických s výjimkou Brazílie, a rovněž na Filipínách; portugalština v Portugalsku a Brazílii, jakož i na Azorách a Madeiře; galičtina v severozápadním Španělsku), galorománskou (katalánština, hlavně v Katalánii a v jihovýchodní Francii; provensálština v jižní Francii, francouzština, státní jazyk ve Francii a jejích bývalých koloniích a zároveň vedle flámské státní jazyk v Belgii, vedle němčiny a italštiny ve Švýcarsku a vedle angličtiny v Kanadě a až donedávna vedle němčiny v Lucembursku), rétorománskou (v jihovýchodním Švýcarsku a severovýchodní Itálii), dalmatskou (v Dalmácii, vymřela v 19. stol.) a rumunštinu (v Rumunsku, s výjimkou části jihovýchodní Transylvánie, a porůznu na Balkáně).

4. Helénská jazyková větev

A. (Helénsko-) makedonská jazyková skupina, zahrnující jediný jazyk, který je vymřelý a je znám jen nedostatečně.

B. Řecká jazyková skupina, rovněž zahrnující pouze jeden jazyk, řečtinu.

5. Baltská jazyková větev

A. Severobaltská jazyková skupina (litevština a lotyština; litevština je jediný dosud živý jazyk, který je přímo vysvětlitelný ze společného indoevropského systému vzorců).

B. Jihobaltská jazyková podskupina, která zahrnovala ví-

ce jazyků, z nichž však jen jeden je dochován, totiž pruština, která vymřela v 17. stol., když byla zatlačena německy mluvícím obyvatelstvem, jež převzalo jméno baltských Prusů.

6. Slovanská jazyková větev

A. Jihoslovanská jazyková skupina: a) bulharská podskupina (jeden jazyk) a (slovansko) makedonská podskupina (rovněž jeden jazyk, jehož starý jazykový stupeň je nejstarší dochovaný slovanský jazyk, zvaný staroslověnský); — b) jugoslávská podskupina (srbocharvátština na východě, slovinština na západě).

B. Západoslovanská jazyková skupina (lužičtina neboli lužická srbština, jazyk Lužických Srbů, dosud živý v Dolní a Horní Lužici; polabština při Labi a v Hannoveru, vymřela v 18. stol.; polština, čeština se slovenštinou).

C. Východoslovanská neboli ruská jazyková skupina (velkoruština — dnes obvykle jen ruština, dále pak ukrajinština, běloruština).

7. Albánská jazyková větev (zahrnující jediný jazyk — albánštinu).

8. Arménská jazyková větev (zahrnující rovněž jeden jazyk — arménštinu).

9. Íránská jazyková větev

A. Západoíránská jazyková skupina (perština s třemi jazykovými stupni: stará perština v klínových nálezích, pehleví a nová perština, státní jazyk v Íránu; avestština, v starověku domovem severně od staré perštiny, dochovaná ve spisech náboženského myslitele Zarathuštry, blízce spřízněná s mladším jazykovým stupněm chaldejským pehlevím, později vymřelým; kurdština v horské oblasti na hranici mezi Tureckem a Íránem a v jejím sousedství; kromě toho různé jiné jazyky, mj. v různých oblastech Íránu).

B. Východoíránská jazyková skupina (sogdijština, dochovaná v textech z Čínského Turkestánu, pokračující v dosud živém jazykovém stupni jagnobi v severozápadním Pamíru východně od Aralského jezera; sačtina, v textech nalezených v Čínském Turkestánu; afghánština; osetština na Kavkaze; různé jiné jazyky, mj. v Pamíru a v Beludžistánu).

10. Indická jazyková větev. Stará indičtina zahrnuje dva dialekty: védštinu (ve védách) a sanskrt. Středoindičské jazyky se nazývají společným jménem prákrty; k střední indičtině náleží páli, posvátný jazyk jižního buddhismu. Nová indičtina zahrnuje velký počet jazyků (k nimž náleží i cikánština), jimiž mluví asi 400 miliónů lidí; indická jazyková větev je po germánské ta, jíž v naší době mluví největší počet lidí; hned za ní následuje románská větev s asi 370 milióny a pak slovanská větev s asi 270 milióny.

11. Hethitština, nově objevený starověký jazyk, dochovaný v hieroglyfech, hlavně však v klínovém písmě; mluvílo se jí v Malé Asii v 15. stol. př. n. l.

12. Tocharština, nově objevený jazyk ze 7. stol. po našem letopočtu v Čínském Turkestánu, v autonomní oblasti Sin-tiang.

Kromě těchto 12 jazykových větví patří k indoevropskému jazykovému kmeni některé jazykové zbytky (tzn. fragmentárně dochované vymřelé jazyky) v oblasti Středozemního moře: mesapský, venetský, trácký, frýžský a lykický (lykijský).

II. Hamitosemitský jazykový kmen

1. Hamitská jazyková větev zahrnuje 3 jazykové skupiny: egyptskou (hieroglyfické nápisy, počínaje 4. tisíciletím; mladší jazykové stupně jsou demotština a koptština, vymřelé v 16. stol. n. l., kdy byly zatlačeny arabštinou), libyjsko-berberskou (vymřelou v Libyi, zatlačenou v podstatě arabštinou; nynější jazyk v Alžírsku, Tunisku, Maroku a na Sahaře) a kušitskou (východní Núbie, Habeš, Somálsko, Východní Afrika).

2. Semitská jazyková větev:

A. Akkadská jazyková podvětev zahrnuje jen jeden jazyk — akkadštinu, starověký jazyk v Iráku, zachovaný v klínových nápisech.

B. Západosemitská jazyková podvětev: a) Severozápadosemitská skupina zahrnuje 2 podskupiny: kanaánskou (starou kanaánštinu, moabitštinu, hebrejštinu, feničtinu) a aramejštinu. Tyto jazyky všechny vymřely (pouze z východní aramejštiny žije dosud několik málo nářečí), s výjimkou

hebrejštiny; hebrejštinou vymřela sice v Palestině jako mluvený jazyk v 3. stol. př. n. l., kdy byla zatlačena aramejštinou, ale zčásti se udržela jako jazyk vědecký a náboženský, zčásti pokračuje v židovském jazyce jidiš, který lze považovat za směs hebrejštiny a horní němčiny; kromě toho byla hebrejštinou opět zavedena jako živý jazyk, novohebrejštinou, v dnešní Palestině. b) Jihozápadosemitská jazyková skupina zahrnuje 3 podskupiny: (severo)arabskou — arabštinu (která jako nositelka islámské kultury získala ze všech hamitosemitských jazyků největší rozšíření; vedle angličtiny a čínštiny je jedním z nejrozšířenějších moderních kulturních jazyků; mluví se jí v naší době v Arábii, Iráku, Sýrii, Egyptě, severozápadní Africe a na Maltě), jihoarabskou a etiopskou (dnes 7 jazyků, z nichž nejznámější je amharština, státní jazyk v Etiopii (Habeši)).

III. Bantuský jazykový kmen (z *ba-ntu*, mn. číslo od *mu-ntu* „člověk“) zahrnuje velké množství negerských jazyků v celé jižní polovině Afriky s výjimkou jihozápadního cípu).

IV. Uralský jazykový kmen

1. Samojedská jazyková větev: 5 jazyků podél západní části severního pobřeží Sovětského svazu; 2 z těchto jazyků se r. 1930 staly jazyky písemnictví.

2. Ugrofinská jazyková větev

A. Ugričtá jazyková podvětev: a) Obskougričtá jazyková skupina (chantyjštinou neboli ostťjáčtinou při řece Obu; mansijština neboli vogulština západně odtud na Uralu; oba jazyky dostaly v r. 1930 podobu spisovnou). b) Maďarská jazyková skupina zahrnuje jeden jazyk — maďarštinu, státní jazyk v Maďarsku; kromě toho se jí mluví místy na Slovensku, (v Rumunsku) a v Jugoslávii.

B. Laponská jazyková podvětev: jeden jazyk, avšak rozlišený v 6 velmi rozdílných nářečních skupin (v Norsku, Švédsku, Finsku a v Sovětském svazu).

C. Finopermská jazyková podvětev: a) Permská jazyková skupina (komi neboli zyrjanština v autonomní republice Komi v severovýchodním cípu evropského Ruska, s bohatou literaturou od 14. stol.; udmurtština neboli votťjáčtinou, v autonomní

Udmurtské republice, severovýchodně od Kazaně). — b) Finomordvinská jazyková skupina zahrnuje 3 podskupiny:

1. mordvinskou s jedním jazykem, mordvinštinou, jíž se mluví porůznu v oblasti kolem Volhy mezi městy Gorkým (dříve Nižnij Novgorod) a Kujbyševem (dř. Samara);

2. čeremiskou neboli mari, jeden jazyk, v republice Mari (severně od Kazaně) a mimoto porůznu východně od Udmurtské republiky;

3. baltofinskou, která zahrnuje 10 vzájemně velmi blízkých jazyků, z nichž nejznámější jsou finština, karelština a estonština.

V. Altajský jazykový kmen

1. Turecká jazyková větev (říšská turečtina neboli osmanština) v Turecku a severní Sýrii a porůznu v severním Řecku a Srbsku, kromě toho množství jiných jazyků kolem dokola v Sovětském svazu, mezi nimi státní jazyky v Ázerbajdžánu, v Tatarské republice a v Čuvašské republice (čuvaština); dále jakutština (kolem dolní Leny; kromě toho v autonomní oblasti Sintiangu v Čínském Turkestánu; staroturecký jazyk v orchónských nápisech ve Vnější Mongolsku byl v r. 1893 rozluštěn Vilhelmem Thomsenem a stal se základem pro genetické srovnávání tureckých jazyků).

2. Mongolská jazyková větev, která zahrnuje řadu jazyků, hlavně v Mongolsku a v sousedící sibiřské oblasti, jakož i v částech provincie Kuku-nor. Literatura z 13. stol.

3. Tunguzská jazyková větev (evenčtina ve větší části Sibíře východně od Jeniseje, s literárním jazykem od r. 1930; mandžuština v Mandžusku a v sovětské oblasti Dálného Východu (mezi Nikolajevskem a Vladivostokem), s literaturou z 12. stol.

VI. Čínsko-austrijský jazykový kmen

1. Thajsko-čínská jazyková větev, která zahrnuje čínštinu, jazyk, jímž mluví největší počet lidí na světě (650 mil.), a thajské jazyky v býv. Indočíně, z nichž nejznámější je vlastní thajština (siamština), státní jazyk v Thajsku.

2. Tibetsko-barmská jazyková větev (k níž patří tibetština a jiné jazyky himálájské, barmština a některé drobné jazyky),

3. Austrijská jazyková větev

A. Malajsko-polynéská jazyková skupina (Tichomořské ostrovy, Malajsko, Madagaskar, Indonésie; starý kulturní jazyk na Jávě). —

B. Austroasijská jazyková skupina, zahrnující 3 jazykové podskupiny: jazyky mundá v Indii, zvl. v provincii Bihár (nejznámější je santalština), jazyky monkhmerské v býv. Indočíně ((monština, khmerština neboli kambodžština), novomalajské jazyky a řada drobných jazyků v jižním Vietnamu) a konečně vietnamština.

Řekli jsme, že jazykovými kmeny neboli čeledmi rozumíme velkou jazykovou rodinu. Kmen (čeleď) je nejobecnějším nesloženým označením, které máme. Užíváme-li však tohoto označení o jazykové rodině, netvrdí se tím, že není nebo nemůže být geneticky příbuzná s druhou; to nemůže záležet na názvu, mj. proto, že je dobře možné dokázat, že dva jazyky jsou geneticky příbuzné, nikdy však není možné podat důkaz, že dva jazyky nejsou geneticky příbuzné. Název jazykový kmen (čeleď) používáme tedy o největší jazykové rodině, kterou v daném stádiu vývoje bádání dovedeme stanovit. Jazykový kmen (čeleď) je v tomto smyslu označení relativní; a když jsme nejprve stanovili dva kmeny (dvě čeledi) a teprve později zjišťujeme, že jsou spolu geneticky příbuzné, pak bychom tedy měli v tomto smyslu svá označení změnit, nazvat obě dohromady jedním kmenem (čeledí) a každou z nich jazykovou větví spolu s odpovídajícím přejmenováním dalších podrodin. Obecně by to však bylo příliš nepraktické; i když např. dnes víme, že indoevropské jazyky jsou geneticky spřízněné s jinými, stále mluvíme o indoevropském jazykovém kmeni (čeledi). To můžeme zcela dobře dělat, jen když si vyhradíme, že mohou existovat i rodiny jazykových kmenů (čeledí).

Jak dalece měníme nebo neměníme názvy, bude v jednotlivém případě čistě praktická otázka. Jazyková rodina, kterou jsme nahoře označili jako čínsko-austrijský jazykový kmen (čeleď), po dlouhou dobu představovala pro lingvistiku pět jiných jazykových kmenů (čeledí), mezi nimiž nebyla prokázána genetická příbuznost, a to: čínsko-tibetský, zahrnující thajsko-čínskou a tibetsko-barmskou jazykovou větev, 2. malajsko-polynéský, 3. mundá,

4. mon-khmer, 5. vietnamský. V r. 1889 dokázal Němec Ernst Kuhn, že tři poslední jsou vzájemně příbuzné, a v letech 1908—10 mohl Dán Kurt Wulff k tomu připojit malajsko-polynéský kmen. Že je dále genetická příbuznost mezi austrijským a čínsko-tibetským kmenem, bylo dokázáno teprve v nejnovější době v pozůstalém díle Kurta Wulffa. Když jsme nahoře vyvodili z toho důsledek a spojili to vše dohromady v jeden jazykový kmen (čeleď), to proto, že Wulffem dokázané genetické souvislosti jdou napříč starším dělením na jazykové kmene (čeledi); příbuznost mezi thajsko-čínsčinou a austrijsčinou se ukázala být těsnější než příbuznost mezi thajsko-čínsčinou a tibetsko-barmštinou, takže pak není důvod trvat na zvláštním čínsko-tibetském jazykovém kmeni (čeledi).

Genetická příbuznost mezi indoevropštinou a hamitosemitštinou byla podrobně prokázána metodou prvkových funkcí Dánem Hermanem Møllerem v pracích z let 1906—17. Později se francouzská afrikanistka Lilies Homburgerová domnívala, že pomocí téže metody může dokázat genetickou příbuznost mezi hamitosemitštinou a bantu, a nadto do této rodiny hypoteticky zahrnula ještě některé severovýchodní (nilotické) i některé západní súdánské jazyky, z nichž severovýchodní se zdají být bližší staré egyptštině — demotštině než koptština. Že na druhé straně je genetické příbuzenství mezi indoevropštinou a uralštinou, nemůže být pochyby poté, co se Dánu Holgeru Pedersenovi poštěstilo dokázat řadu prvkových korespondencí.

Shrneme-li tyto důsažné výsledky, můžeme tím snad oněch 6 jazykových kmenů (čeledí), které jsme stanovili, redukovat na 3 rodiny jazykových kmenů: 1. nostratickou (název, který Holger Pedersen navrhl pro jazyky, které jsou příbuzné s našimi; utvořeno od lat. *nostrās* „našinec“), která podle výzkumů, jež máme dnes po ruce, zahrnuje indoevropštinu, hamitosemitštinu, uralštinu a snad bantu (se zmíněnými súdánskými jazyky); 2. čínsko-austrijskou; 3. altajskou.

Jazykové kmene (čeledi), o nichž jsme dosud mluvili, jsou jediné větší jazykové skupiny, jejichž genetická příbuznost byla prokázána na základě metody prvkových funkcí. Metoda prvkových funkcí byla rovněž užita na zmíněné rodiny jazykových čeledí, avšak tyto velké syntézy jsou ještě tak nového data, že musíme

z opatrnosti říci, že důkaz není proveden, i v případech, kde není pochyby o tom, že proveden být může.

Jazyky, které jsme vyjmenovali, mluví v naší době asi osm devítin současného obyvatelstva země. Jazykověda musí ovšem pracovat i s jazyky vymřelými.

Zbývající jazyky země představují nesmírné množství geneticky izolovaných oblastí nebo silně omezených jazykových čeledí. Mezi ně patří mj. japonština, korejština, ainu v severním Japonsku,* paleoasijské jazyky v severovýchodní Sibiři (což není nic jiného než ryze zeměpisné shrnutí), jihokavkazština (skutečná jazyková čeleď), severokavkazština (spíše jen čistě zeměpisné shrnutí velkého počtu málo rozšířených jazyků), drávidština (v jižní Indii; skutečná jazyková čeleď), australské jazyky (pouze geografické shrnutí), nebantuidní súdánské jazyky, khoinská (khoisanská) jazyková čeleď v jihozápadní Africe (křováčtina a hotentotština), baskičtina (izolovaný jazyk při francouzsko-španělské hranici), eskymáčtina (s aleutštinou) a konečně neobyčejně početné americké jazyky, u nichž se dosud operuje dobrou stovkou zcela různých jazykových čeledí. K tomu musíme ještě připojit množství izolovaných jazykových zbytků, hlavně v Přední Asii a v středomořských zemích (mj. sumerštinu v Iráku a etruštinu v Itálii).

*) Podle nejnovějších výzkumů se zdá, že ainu je jazyk indoevropský. (Pozn. autora.)

Podali jsme už (na s. 29) operativní definici genetické příbuznosti a ukázali, že záleží v tom, co jsme nazvali prvkovými funkcemi, v pevných korespondencích mezi systémy výrazových prvků jazyků. Genetickou příbuznost zjišťujeme tak, že zjišťujeme takové prvkové funkce, a to výhradně tímto způsobem. Pro genetickou jazykovou příbuznost nebo pro její zjišťování nehraje tedy vnější podobnost mezi jazyky nebo mezi znaky v různých jazycích žádnou úlohu. Taková „podobnost“ nemůže být vůbec brána jako vědecké kritérium, již z toho důvodu, že to, co shledáváme navzájem podobným (srov. s. 47), je čistě subjektivní. V mnoha případech můžeme mezi dvěma znaky prokázat vzájemné genetické příbuzenství, i když se možná většinou bude zdát, že si nejsou navzájem podobné. Takové formy jako např.

	arménsky	řecky
nominativ singuláru	<i>hayr</i> =	<i>patér</i>
genitiv singuláru	<i>hawr</i> =	<i>patrós</i>
nominativ plurálu	<i>harkh</i> =	<i>patéres</i>

se patrně podle obecného chápání vnějšně sobě v nejmenším nepodobají; nicméně však se dá na základě prvkových funkcí prokázat, že jsou fotograficky zcela totožné. A obráceně můžeme snad dva znaky shledávat třeba velmi podobnými, aniž však je mezi nimi jakákoli genetická spojitost. Jako příklad toho můžeme uvést především většinu slov přejatých, a kdybychom měli stavět na vnější podobnosti, nebyli bychom s to rozlišovat mezi slovy přejatými a slovy geneticky příbuznými. Můžeme ovšem jako příklady

uvést i takové případy, kdy oba znaky v různých jazycích se navzájem podobají čistě náhodně: „velký“ se řekne litevsky *dìdis* a gruzínsky *didi*, avšak oba tyto jazyky jsou geneticky nepřibuzné, a tato dvě slova nemají nic společného; angl. *call* (dán. *kalde*) „volat“ je řecky *kaleîn*, avšak nemůže jít o totéž slovo, poněvadž řecké *k* v tomto postavení geneticky odpovídá germánskému *h* (*kýôn* „pes“ vzhledem k angl. *hound* něm. dán. švéd. *hund*, *kardia* „srdce“ vzhledem k angl. *heart* něm. *Herz* dán. *hjerte* švéd. *hjärta* atd.).

Ptáme-li se však nyní po příčině, proč mezi dvěma jazyky může existovat tato prvková funkce, kterou jsme nazvali genetickou příbuzností, vidíme, že je vysvětlitelná pouze za předpokladu, že tyto dva jazyky mají společný původ. To je jediné myslitelné vysvětlení a tento důsledek genetické příbuznosti je tedy logicky nutný. Genetická příbuznost spočívá totiž v nějaké souvislosti mezi výrazovými prvky a znaky dvou jazyků a příčina této souvislosti musí nutně tkvět v tom, že výrazové prvky a znaky obou jazyků představují další vývoj starších výrazových prvků a znaků, které byly oběma těmito jazykům společné, nebo jinými slovy, že se tyto dva jazyky vyvinuly z jednoho a téhož základního jazyka (prajazyka) jeho rozštěpením. [Proto musel před češtinou a slovenštinou být československý základní jazyk, před ním a polským jazykem musel existovat západoslovanský základní jazyk, před ním, východoslovanštinou a jihoslovanštinou musel existovat slovanský základní jazyk; obdobně musel před dánštinou a švédštinou být východoseverský základní jazyk, před ním a západo-severským jazykem severský základní jazyk, před ním a góštštinou germánský základní jazyk; před slovanštinou a germánštinou a druhými indoevropskými jazykovými větvemi musel existovat indoevropský základní jazyk, před ním a s indoevropštinou geneticky příbuznými jazykovými kmeny nostratický základní jazyk.] Tím jsme se pojednou dostali na pevnou půdu skutečnosti a operativní definici genetické příbuznosti, kterou jsme nahoře podali, můžeme nyní doplnit reálnou definicí: Genetická příbuznost mezi dvěma jazyky znamená, že tyto jazyky se vyvinuly z jednoho a téhož základního jazyka.

To jediné, co s určitou jistotou o tomto základním jazyku víme,

je to, co můžeme vyčíst z vzorců, které jsme stanovili na základě genetického srovnávání jazyků. V žádném případě se nám základní jazyk přímo nedochoval; rekonstruuje jej na základě prvkových funkcí. Základní jazyk, který předpokládáme pro jazyky románské, můžeme sice nazývat latinou, protože na základě svého historického poznání můžeme soudit, že to musí být latina, která se štěpením vyvinula v románské jazyky, avšak románský základní jazyk, k němuž dospíváme rekonstrukcí, není, jak jsme již poznamenali (s. 21n), táž latina jako ta, kterou známe z dochované literatury.

Výrazové prvky a části slova (neboť to téměř nikdy nejsou celá slova, srov. s. 26n), které dosazujeme do vzorců, musíme tedy připsat základnímu jazyku; jsou to zlomky jazyka, který jinak neznáme. A zde je nadmíru důležité vyjasnit si co nejpřesněji, jak mnoho a jak málo reálného obsahu smíme vkládat do našich vzorců, nebo jinými slovy, co bezpečně o tomto základním jazyce víme a co bezpečně nevíme. Můžeme říci, že:

a) Víme bezpečně,

1. že takový jazyk existoval;

2. že tento jazyk ve své jazykové stavbě obsahoval výrazové prvky, které označujeme našimi prvkovými vzorci (přirozeně za předpokladu, že jsou správně stanoveny, což, jak se později ukáže, není připomínka zcela zbytečná);

3. že tyto výrazové prvky byly v jazykové stavbě vymezeny možnostmi spojení, která jsou předpokládána v našich znakových vzorcích.

b) Nevíme bezpečně,

1. kde, kdy a kým byl tento jazyk používán nebo zda vůbec někdy byl používán (jedna z možností, s kterými musíme počítat, je, že nebyl nikdy používán, nýbrž že hned zpočátku byl přetvořen v těch směrech, které různé zkoumané jazyky předpokládají);

2. zda ve své jazykové stavbě obsahoval více výrazových prvků než ty, které označujeme svými prvkovými vzorci;

3. zda výrazové prvky, které v tomto jazyce známe, byly v jazykové stavbě definovány i jinými možnostmi spojení než těmi, které jsou předpokládány v našich znakových vzorcích;

4. jaká byla pravidla užívání v tomto jazyce (za předpokladu, že tu vůbec byl nějaký jazykový úzus, srov. 1), zvláště

a) která celá slova nebo věty tu byly používány nebo mohly být používány,

b) jak byly výrazové prvky označeny nebo pojmenovány v řeči, v písmě nebo jiným způsobem,

c) jaké významové obsahy se do znaků vkládaly.

V těchto čtyřech bodech nemáme žádnou jistotu, můžeme však, chceme-li, vyslovit hypotézy na základě vyhodnocení pravděpodobnosti. Nedá se popřít, že takové hypotézy jsou neobyčejně lákavé a zčásti jsou i velmi nasnadě. Je zde bohaté pole činnosti pro romanticky založené a obrazotvornosti nadané povahy: kombinací pravděpodobnosti a fantazie dá se vykouzlit celý obraz předhistorického jazyka, jako např. indoevropského základního jazyka, se slovy a větami a s určitou výslovností a s určitými slovními významy, které se stanoví tak, že se co možná „podobají“ slovům, větám, výslovnostním formám a významům v historicky známých jazycích; z toho můžeme pak dále evokovat obraz celého předhistorického společenství a předhistorické kultury, z domněnek o tom, která slova jsme měli a které věci tato slova označovala; a toto předhistorické společenství můžeme, rovněž hypoteticky, umístit do toho nebo onoho prostoru třeba na základě domněnek o tom, které rostliny a zvířata mohla slova tohoto jazyka označovat. Přirozeně se věda nezdržovala stanovení a diskutování takových hypotéz, a je to také plně oprávněné — nezapomínáme-li ovšem na to, že to jsou právě jen hypotézy. Klasická lingvistika měla však silný sklon spatřovat v tomto vytváření hypotéz podstatu celého genetického srovnávání jazyků, a přispěla tím značnou měrou k tomu, že k němu vznikla nezaslouženě nedůvěra jako k nejisté a jen hypotetické vědě. Pravý opak je však pravdou; genetická komparatistika je vědou s bezpečnými výsledky a s přesnou metodou, může se však uplatnit jako taková, jen zachovávali odstup od oblasti hypotetična, drží-li se toho, co se bezpečně ví, a nežádá od metody víc, než je tato schopna poskytnout.

Tato metoda nedovoluje v žádném ohledu usuzovat z jazyka na kulturu, z jazyka na národ nebo na „rasu“. To, že náš jazyk je indoevropský, můžeme přirozeně, chceme-li užít tak nepřiměřené

formulace, vyjádřit tak, že jsme Indoevropané; nesmíme však vkládat do této věty nějaký jiný smysl než ten, že náš jazyk vyka-
zuje prvkové funkce k jiným indoevropským jazykům; to opět
znamená, že prvkový systém našeho jazyka a kořeny i jiné složky
jeho slov předpokládají dřívější indoevropskou jednotu čistě jazy-
kové povahy, ale to nikterak neznámá, že my sami jsme vzešli
z nějaké s tím související jednoty. Právě proto, že jazyk se může
šířit a stěhovat a může se přenášet na zcela jiné národy, než jsou
ty, které jím dříve mluvily (tak jako např. latina se z malé oblasti
ústí Tiberu rozšířila na obrovskou oblast národů, které po všech
stránkách byly velice různé, nebo tak jako např. angličtina se
v novější době rozšířila do několika světadílů), je nemožné trvat
na jakémkoli spojení mezi jazykem a národem v tomto smyslu.
Není ani žádné jistoty o tom, že to početně snad zcela malé spole-
čenství, které před tisíciletími mluvilo jednou řečí (jako např.
malá latinsky mluvící skupina lidí kolem ústí Tiberu), skutečně má
nějaké přímé potomky v naší době, nebo že mateřtina těchto po-
tomků je genetickým pokračováním výchozího jazyka; a tento
moment nejistoty se stává přirozeně tím větší, čím větší jsou
jazykové rodiny, o které jde, a čím dále musíme proto jít zpět do
předhistorie, abychom hypoteticky časově zařadili příslušný zá-
kladní jazyk. Rasové teorie nemohou se proto podírat jazykový-
mi argumenty.

Prvkové funkce se, jak jsme viděli, poznávají bez ohledu na to,
jak jsou prvky v zkoumaných jazycích pojmenovány nebo ozna-
čeny (např. písmeny nebo hláskami), a stanovené prvkové vzorce
musí proto rovněž nutně mít podobný abstraktní charakter. Vez-
meme-li např. indoevropské jazyky, je zcela jasné, že prvky, které
v různých jazycích porovnáváme, jsou označovány písmennými
znaky; jde totiž o mrtvé jazyky, jako je starověká řečtina nebo
latina, stará indičtina, staroslověnština, gótština atd. atd., a tam
máme k dispozici pouze písmenné znaky; o výslovnosti můžeme
pro každý z těchto jazyků pronášet jen více nebo méně pravdě-
podobné hypotézy. Jestliže nyní z písmenných znaků těchto ruz-
ných jazyků nevyvozujeme, že také indoevropský základní jazyk
měl písmenné znaky, není to jen proto, že náhodou víme, že řecká
a latinská abeceda (a rovněž indická) jsou různými obměnami se-

mitské abecedy a mají tedy neindoevropský původ; hlavní důvod
je ten, že užitá metoda by naprosto nedovolila říci cokoli o tom, jak
byly prvky základního jazyka pojmenovány. Totéž ovšem platí
(mohli bychom být v pokušení říci: v ještě vyšším stupni) o po-
jmenování určitými hláskami ve výslovnosti. O tom lze pouze
tvořit hypotézy — a není třeba, aby se tvořily hypotézy. Hypotézy,
které můžeme utvořit, mají větší nebo menší stupeň pravděpodob-
nosti, vždy však jde pouze o pravděpodobnost, nikdy o jistotu;
že ide. **m* se vyslovovalo asi jako naše *m*, má velmi vysoký stupeň
pravděpodobnosti; že ide. **A* se vyslovovalo asi jako poslední
samohláska v německém slově *Seele* (jak se mj. předpokládalo),
má mnohem menší stupeň pravděpodobnosti. Nebylo proto šťastné,
když byly v klasické jazykovědě prvkové funkce označeny jako
hláskové zákony a např. Raskem objevené konsonantické funk-
ce pro germánštinu (s. 19) a pro horní němčinu (s. 23) byly nazvány
jako germánské popř. hornoněmecké posouvání hlásek (Rask
je sám nazýval přechody písmen, což je mnohem poctivější a
střízlivější označení).

Rovněž tak údaje o významu slov nebo správněji částí slov
základního jazyka zůstávají hypotetickými a jsou z hlediska teorie
stejně jako určení výslovnosti zbytečné a netýkají se věci. Stupeň
pravděpodobnosti může také zde být větší nebo menší. Jen nejvyš-
šizně jeví jazyky co se týče významu tak velkou shodu, jak tomu
může být ve výslovnosti prvku, kde tato výslovnost v jednotlivých
jazycích je známa nebo může být s velkým stupněm pravděpodob-
nosti hypoteticky zjištěna: shodu, jaká je ve výslovnosti prvku *m*,
máme u významu slova jen vzácně. Předem by se mohlo myslet, že
předpoklad, že **pAtér* znamenalo ‚otec‘, má velký stupeň pravdě-
podobnosti. Avšak zaprvé je **pAtér* utvořeno z kořene **pA* -
a odvozovacího suffixu **-t-r*, v němž je kromě toho ještě třetí složka:
samohláska **ē*, která alternuje s **ō* (viz s. 28). Kořen **pA*- alter-
nuje pravidelně s jinou formou **pō-*, která vystupuje v mnoha
indoevropských jazycích (mj. v stind. *pā-ti* ‚ochraňuje‘) s významy
jako ‚chránit‘ apod. Suffix **-t-r* známe z četných jiných slov; ozna-
čuje v různých indoevropských jazycích osobu, která vykonává
nějakou činnost (např. ř. *rhē-tōr* ‚mluvčí, řečník‘, lat. *orā-tor* ‚řeč-
ník‘). **pA-tēr* je jinými slovy pravidelný slovní útvar, který by

podle očekávání nejspíše měl znamenat něco jako ‚ochránce‘. Tento útvar nemusel existovat v základním jazyku; byl tak pravidelný a tak nasnadě, že mohl být utvořen nezávisle v různých indoevropských jazycích v rané době. Ať již však náležel základnímu jazyku nebo jednotlivým jazykům, nikterak není samozřejmé, že měl od počátku právě význam ‚otec‘.

Že významový obsah nutně zůstává hypotetický, souvisí mj. s tím, že zpravidla nemůžeme rekonstruovat celá slova, nýbrž jen minimální znaky, tzn. nejmenší složky slova (např. kořen, suffix, ohýbací koncovku), které v různých jazycích můžeme považovat za nositele významu; jakmile jde o slovtvorný typ, který je v indoevropštině pravidelný, může být slovo utvořeno kdykoli, v základním jazyku nebo později, právě tak jako [v češtině můžeme bez rozpaků připojit předponu *ne-*, označující zápor, ke kterémukoli slovesu nebo slovesnému tvaru, i když nikdy předtím se tak nestalo.] Německému slovesu *leihen* ‚půjčit, půjčovat‘, gót. *leiþwan* odpovídá řec. *leipein* ‚zanechat‘; řec. prez. *leípō* je třeba vykládat jako ide. **leik₃-ō*; v latině je prezens odpovídajícího slovesa *linguō* = ide. **li-n-k₃-ō* (kořenné **e* alternuje zde s nulou, srov. s. 28, a do kořene je tu vsunuta *n*-ová složka); staroindicky zní prezens téhož slovesa *riṇáçmi* = ide. **li-né-k₃-mi* (s jinou koncovkou *-mi* pro 1. os. sing. a s jiným alternačním stupněm ve vsunuté složce). Všechny tyto typy tvoření jsou možná tvoření prezentu takového slovesa v indoevropštině. Je však nemožné říci, který z těchto typů byl užíván v základním jazyce; možná nebyl užíván žádný z nich, možná jeden z nich, nebo několik z nich.

Rekonstruujeme tedy nikoli slova, nýbrž části slov, a k tomu aniž známe jejich výslovnost nebo jejich význam. To by se mohlo zdát žalostně málo — ale ve skutečnosti je to nesmírně mnoho. S pomocí trochy toho vědění, které máme, můžeme prokázat genetické souvislosti rovněž uvnitř velmi rozsáhlých, ano neomezeně rozsáhlých jazykových oblastí, a dovedeme toho říci mnoho o jazykové stavbě základního jazyka a na základě toho vysvětlit velmi značné množství jednotlivostí v různých jazycích, které náležejí k příslušné jazykové rodině. Naše metoda dovoluje nám dokonce činit předpovědi; dovoluje nám např. usuzovat s jistotou, že existovalo-li indoevropské slovo pro matku **matēr* v góštíně

(kde je, jak jsme si řekli na s. 13, nemáme doloženo) a nebylo tu vystaveno prvkovému působení, analogickému tvoření, zkracování znaku nebo tabuismu, muselo tu mít podobu *modar*; tím můžeme být naprosto jisti. Rekonstrukci můžeme, jinak řečeno, obrátit, takže konstruuje, jakou podobu muselo mít slovo v jednotlivých jazycích uvnitř jazykové rodiny; tato rekonstrukce je mj. právě předpokladem pro to, abychom mohli rozlišit mezi slovy přejatými a geneticky příbuznými a mezi prvkovými funkcemi a případy, které se jim vymykají.

Genetická jazykověda může tak být označena jako absolutně exaktní a je možná nejexaktnější oblastí humanitních věd.

V každém jazyce je, jak jsme už poznamenali, jen málo slov, pro něž lze — zcela nebo částečně — prokázat genetickou souvislost se slovy v jazycích příbuzných, ať již je to třeba připsat novotvoření, přejímání nebo přetváření. Genetická jazykověda může pracovat jen s metodou prvkových funkcí uvnitř tohoto malého úseku slovní zásoby jazyků. Je proto předem zcela vyloučeno, že by genetická jazykověda s pomocí své exaktní metody mohla vysvětlit veškerá slova nějakého jazyka. I když se musíme vždy snažit vysvětlit touto cestou co možná nejvíce slov a i když při takových vysvětleních slov vždy musíme respektovat prvkové funkce, může dávat genetická jazykověda jen ve velmi omezeném rozsahu jednoznačnou a bezpečnou odpověď na otázku po etymologii, tzn. po individuální historii jednotlivých slov. Individuální historie jednotlivého slova je v převážné většině případů velmi komplikovaný problém, který nedovoluje nějaké jednoznačné řešení a pro který metoda genetické jazykovědy není použitelná. Etymologický slovník klade si lákavý, ve skutečnosti však nevědecký úkol, vysvětlit všechna slova nějakého jazyka. Přepíná přitom neúnosně možnosti metody genetické jazykovědy a připravuje tak metodu samu nezaslouženě o dobrou pověst. Abychom mohli posoudit stupeň pravděpodobnosti etymologických hypotéz, které jsou v takovém slovníku o původu slov předkládány, musíme především znát prvkové funkce uvnitř příslušné jazykové rodiny, abychom mohli kontrolovat, zda je hypotéza utvořena v souhlase s nimi. Laik, který nepronikl do prvkových funkcí, nemůže ve skutečnosti používat etymologického slovníku s přiměřenou a potřebnou soudností.

TYPOLOGICKÁ PŘÍBUZNOST JAZYKŮ

Dosti záhy se poznalo, že se mezi jazyky musí dát stanovit i jiné funkce než prvkové. Vedle svého zařazení do jazykových rodin musí se dát jazyky zařazovat do jazykových typů podle své struktury. Takové rozdělení jazyků na typy je přirozeně závislé na tom, které strukturní rysy považujeme za rozhodující; jako můžeme rozdělovat lidi na velké a malé nebo na bílé, černé, žluté a rudé nebo na tmavovlasé a světlovlasé atd. atd., tak můžeme i svět jazyků rozdělovat mnoha rozličnými způsoby. Rozhodující je hledisko. Mj. se můžeme rozhodnout, zda chceme dělit jazyky podle jazykové stavby, nebo podle jazykového úzu, a pro další dělení můžeme pak opět volit různá kritéria.

Jediná typologie jazyků, která získala v klasické jazykovědě uznání, je dělení podle jazykového úzu. Ve středu zájmu tu byla struktura znaků, a zvláště struktura slov. Slova znamenají přemístitelné znaky, znaky, které si mohou vyměňovat navzájem místa uvnitř jazykového řetězu: [*dívka běží* jsou dvě slova, protože můžeme v češtině také říci *běží dívka*; i *dívka-a* a *běž-i* se skládají každé ze dvou znaků, avšak tyto znaky nemohou být přemístěny do jiného pořádku]. Těmto přestavitelným znakům věnovala klasická jazykověda od starověku neobyčejnou pozornost, v souvislosti s aristotelskou pojmovou logikou, předpokládající, že každý takový znak označuje jeden pojem. Proto se také upínal zájem k třídění světa jazyků podle struktury slova, zvolené jazykovým územ.

Rozlišovaly se tu zpravidla čtyři jazykové typy:

1. izolální (izolující) typ, v němž slova jsou neměnná, takže

nemohou být podrobena ohýbání nebo odvozování, a gramatické vztahy se mohou vyjadřovat buď jen pomocí pořádku slov (jako [ve fr. *le mari battit la femme* „manžel bil ženu“ a *la femme battit le mari* „žena bila manžela“ nebo v angl. *the husband beat the wife* a *the wife beat the husband* (s týmž významovým rozdílem),] kde gramatické vztahy, které v jiných jazycích jsou vyjadřovány různými pády, jsou vyjadřovány různým pořádkem slov, avšak bez rozdílu v jejich tvaru, pádu) nebo připojováním samostatných slov (množné číslo např. připojením slova „mnoho“ k téže formě, která platí i pro číslo jednotné; přítomnost připojením slova „nyní“ atp.). Jako příklad na tento jazykový typ se zpravidla uvádí klasická čínština; moderní čínský mluvený jazyk však už k tomuto typu nepatří.

2. aglutinační (aglutinující, „přilepující“) typ, v němž všechny gramatické vztahy (odvozování a ohýbání) se vyjadřují sufisy, tj. znaky, které se připínají za lexikální složku slova, kořen, tak, že každý gramatický vztah se vyjadřuje svým zvláštním sufiksem: v turečtině je *-lar-* koncovka pro plurál, *-a* koncovka pro dativ, *-da* pro lokativ (místní pád), *-dan* pro ablativ (pád pro východisko); slovo *kuş* „pták“ skloňuje se tu např. takto:

	sing.	plur.
nom.	<i>kuş</i>	<i>kuş-lar</i>
dat.	<i>kuş-a</i>	<i>kuş-lar-a</i>
lok.	<i>kuş-da</i>	<i>kuş-lar-da</i>
abl.	<i>kuş-dan</i>	<i>kuş-lar-dan</i>

Za hlavní představitele tohoto jazykového typu se považují altajské a uralské jazyky.

3. flexivní (flekující) typ (tj. ohýbací typ, přičemž slovo ohýbání se tu bere v užším smyslu), v němž hranice mezi kořenem a sufiksem není jasná, kde každý sufis často najednou vyjadřuje několik různých gramatických vztahů (jako např. [české *-a* v skloňovacím typu „žena“, spojující v sobě nominativ a jednotné číslo; německé *-st* v *sprichst* spojující 2. os. a jednotné číslo], v. s. 31) a kde kromě toho kořen sám může podléhat při ohýbání změnám, záležejícím v alternacích samohlásek ((čes. *hráč* —

hrach-u, sůl — sol-i; něm. *sprech-(en), sprich-(st), sprach, gesproch-(en)*), popř. souhlásek (čes. *rak — rac-i, pros-it — proš*) nebo ve vsouvání či vysouvání složek ((čes. *hr-a — her, ps-át — píš-i, den — dn-e*).) Za vzorové ukázky tohoto typu se považovaly starší indoevropské jazyky.

4. polysyntetický (tj. mnohoskládající, mnohoshrnující) typ, v němž všechny gramatické vztahy větné se mohou vyjadřovat připojováním nebo změnami jednotlivého kořene; věta je přitom často shodná se slovem, přičemž žádná ze složek věty nemůže změnit své místo. Jako příklad se uváděla grónština: věta jako *kavfiliorniarumagaluarpunga* „rád bych uvařil kávu“ se skládá pouze z jednoho slova.

Proti tomuto třídění se uvádělo mnoho námitek; je neuspokojivý mj. proto, že stanovené typy se téměř nikdy nevyskytují v čisté podobě a většina jazyků představuje typy smíšené. Toto třídění původně navrhl Friedrich Schlegel a Wilhelm von Humboldt. V naší době ho zesnulý americký lingvista Edward Sapir velmi důmyslně, ale i nadměru složitě dále rozvinul v systém, který měl obsáhnout všechny myslitelné slovní struktury. V této doplněné a vytríbené podobě zaslouží typologie slovních struktur plné uznání. Nebudeme tu operovat se složitým Sapirovým schématem, nýbrž připojíme pouze několik poznámek o obecných zkušenostech, které při stanovování takových jazykových typů můžeme učinit.

I když se původně činily pokusy identifikovat stanovené jazykové typy s jistými jazykovými rodinami: izolující typ s thajskočínskou, aglutinující s altajskou a uralskou, flektující s indoevropskou a polysyntetický mj. s některými americkými jazyky, ukázalo se záhy, že něco takového je neproveditelné. Je zřejmé, že ať se stanoví jazykové typy jakkoli, nikdy se nebudou moci zcela krýt s jazykovými rodinami. Samy jazykové změny, které jsou základem vzniku jazykových rodin, nesou totiž s sebou, že jazyk v průběhu času může svůj typ měnit. I když lze tvrdit, že indoevropština byla v starší době flexivní, zůstává nicméně faktem, že mnohé indoevropské jazyky přešly ve svém vývoji k zcela jiným typům, aniž ovšem proto přestaly být indoevropskými; arménské schéma skloňování jako

	singulár	plurál
nominativ	<i>hay</i> „Armén“	<i>hay-er</i>
dativ-genitiv	<i>hay-u</i>	<i>hay-er-u</i>
instrumentál	<i>hay-ov</i>	<i>hay-er-ov</i>
ablativ	<i>hay-ē</i>	<i>hay-er-ē</i>

ukazuje, jak je vidět, čistou aglutinaci; má se za to, že tu jde o vliv turečtiny; v žádném případě však není arménština už ve své nejstarší podobě jazykem flexivního typu.

Nová angličtina, která je rovněž indoevropský jazyk, se stala téměř jazykem izolujícího typu a je po té stránce bližší čínštině než svému genetickému základu. Totéž tvrdí někteří badatelé o nové francouzštině, podle mínění jiných je však tento jazyk spíše na cestě k polysyntetičnosti: ve větě *je ne le lui ai pas donné* je rozhodně pouze jedna možnost přemístění (*ne le lui ai-je pas donné?*), takže tu dříve nebo později budeme mít co činit se stejnými větami-slovy jako v grónštině.

To nám ukazuje, že genetická a typologická příbuznost jsou dvě zcela různé věci, které spolu nemají nic společného. Uvnitř téže jazykové rodiny můžeme nalézt jazyky zcela rozdílného typu a uvnitř téhož jazykového typu můžeme najít jazyky zcela rozdílných rodin. Obě tato dělení jazykového světa jsou podstatně rozdílná. Jsou postavena na zcela různých základech a vycházejí ze zcela různých hledisek, stejně tak, jako když zoolog z jednoho hlediska může třídít zvířata systematicky na savce, ryby atd., a z jiného hlediska opět „biologicky“; v tomto druhém třídění můžeme např. stanovit kategorii mořských zvířat, kde budou velryby a tuleni, sépie, ústřice, ryby atd., které by patřily k zcela různým kategoriím z hlediska systematického.

Klasická jazykověda se daleko méně zajímala o typologickou příbuznost jazyků než o genetickou. Není však potřebí dlouhých úvah, abychom viděli, že tu máme před sebou bohaté a velmi důležité pracovní pole, třebaže dosud téměř neobdělané, a že bychom mohli vybudovat jazykovou typologii z mnoha jiných hledisek než právě z toho, které klasická jazykověda libovolně zvolila a které je přitom nejvnějšnější a nejpovrchnější ze všech: z hlediska struktury slova. A snadno také nahlédneme, že ať zvolíme za základ

třídění kterákoli hlediska, budeme moci zobecnit pozorování, které jsme udělali u slovních struktur: vždy budeme mít nějaké třídění, které půjde genetickým tříděním napříč a nebude s ním mít nic společného.

Usilujeme-li o vybudování typologie jazyků na základě hlubších a podstatnějších hledisek, než se dosud stalo, záhy si uvědomíme, že veličiny, které srovnáváme v různých jazycích, musí být kategoriemi: kategoriemi v jazykové stavbě, dílem ve výrazové stránce jazyka, jako např. vokály a konsonanty, přízvuky a modulace (intonace) a jejich různé podkategorie, dílem v obsahové stránce jazyka, jako např. různé gramatické kategorie: pád, mluvnický rod a číslo, atd. atd.; a kategoriemi v jazykovém úzu, dílem ve výrazové stránce jazyka, jako např. kategorie hlásek, dílem v obsahové stránce jazyka, jako např. kategorie významů. Ze všech těchto hledisek musí být jazyky, které vykazují tytéž kategorie, počítány k témuž jazykovému typu. Naproti tomu se nikdy nemůžeme z jazykově typologického hlediska zajímat o srovnávání prvků; že dva jazyky mají nějaký prvek společný, bude z toho hlediska vždycky znamenat, že mají nějakou kategorii společnou: kategorie je tu pak reprezentována tímto prvkem. To podrobněji vyplyne z následujícího výkladu. Můžeme však již teď tvrdit, že v tom je příčina, proč genetická a typologická příbuznost zůstávají dvěma podstatně rozdílnými věcmi. Jestliže jsme mohli operativně definovat genetickou příbuznost jako funkci mezi jazyky záležející v prvkových funkcích, musíme pak typologickou příbuznost operativně definovat jako funkci mezi jazyky, která záleží v tom, že kategorie v každém z jazyků mají funkci ke kategoriím v každém z ostatních jazyků. Tak jako se genetická příbuznost poznává na základě prvkových funkcí, poznává se typologická příbuznost, má-li se povznést nad to nejvnějšnější a nejnáhodnější (slovní strukturu), na základě funkcí kategorijních.

Taková typologie dojde přirozeně sama od sebe i k odhalení struktury jednotek, např. slabik, které jazyk má; neboť struktura těchto jednotek závisí prostě na tom, které kategorie v jazyce jsou. Definovali jsme kategorii jako souhrn veličin, které mohou být dosazeny na určitá místa v řetězu (s. 33), a ukázali jsme, že tako-

vými kategoriemi jsou mj. vokály a konsonanty (s. 34); jednotka jako slabika bude pak dána existujícími kategoriemi prvků a obdobně tomu bude u jednotek ostatních.

Vyčerpávající jazyková typologie je ve skutečnosti největším a nejdůležitějším úkolem, který před lingvistikou stojí. Jazyková typologie není, jako jazyková genetika, regionálně omezena. Jejím úkolem je v poslední instanci odpovědět na otázku, jaké jazykové struktury jsou vůbec možné a proč jsou možné právě tyto jazykové struktury, a ne jiné: musí se přitom více než kterákoli jiná disciplína lingvistiky přiblížit k tomu, co můžeme nazvat problémem podstaty jazyka. A konečně se ukáže nadřazenou genetické lingvistice, neboť vskutku pouze jazyková typologie nám dovolí pochopit, podle kterých obecných zákonů se jazyky mění a jaké možnosti změny v sobě daný typ chová. Jen typologií se lingvistika pozvedá ke zcela obecným hlediskům a stává se vědou. Je pravda, že této hrdé možnosti odpovídá zatím ve skutečnosti ještě velmi málo. Úkol je vytyčen, avšak ještě velmi vzdálen od řešení. Klasická jazykověda zajímala se vážně jenom o jazykový úzus a o genetiku, zatímco jazyková stavba a typologie jsou téměř panenskou zemí; tyto centrální úkoly klasická jazykověda neřešila, ba ani si je nekladla. Můžeme toho litovat, chceme-li — a čtenář bude možná litovat, že následující výklad jazykové typologie se musel spokojit jen náčrtkovými náznaky a spíše tu stojí jako nerealizovaný program, jako dotazník s prázdnými rubrikami. Ale pro vědce není nic krásnějšího než vidět před sebou vědu, kterou je teprve třeba vytvořit.

Protože kategorie je souhrnem veličin, které mohou být dosazeny na určité místo v řetězu, musíme, abychom určili strukturu daného jazykového stavu, nutně vyjít z řetězu jako toho, co je pro zkoumání bezprostředně dáno; z analýzy řetězu usuzujeme dále na kategorie. Celkový jazykový řetěz, který takto činíme předmětem analýzy, nazýváme textem.

Analýza neboli rozkládání textu nesmí ovšem být náhodným dělením, nýbrž musí být provedena na základě pozorování spojení, která existují mezi jeho složkami (viz s. 32). Tato spojení mohou být následujícího druhu:

Musíme nejprve rozlišovat mezi předpokladovými spojeními (spojeními spočívajícími na předpokladech) a bezpředpokladovými spojeními. Řekneme, že dvě veličiny mají předpokladové spojení, když přítomnost jedné veličiny v řetězu je nutným předpokladem přítomnosti druhé veličiny, tedy když jedna veličina nutně vyvolává druhou. A budeme mluvit o bezpředpokladovém spojení, když mezi veličinami neexistuje takový předpoklad, tedy když se může vyskytovat jedna z veličin, aniž je přítomna druhá.

Bezpředpokladová spojení máme velmi často mezi prvky: mezi *b* a *l* v [*blok*] je spojení; mohou stát pohromadě v začátkovém poli slabiky; ale toto spojení je bezpředpokladové: můžeme mít *l* bez *b* [*lok*] a můžeme mít *b* bez *l* [*bok*]. Takové bezpředpokladové spojení máme zpravidla rovněž, pokud pozorujeme jen jednoduchý konsonant v jeho spojení s jednoduchým vokálem: v slabice [*to*] máme spojení mezi *t* a *o*; ale toto spojení je bezpředpokladové;

můžeme mít slabiku s *t* bez *o* [*ta*] a slabiku s *o* bez *t* [*po*]. Tu se však ukazuje, když analýzou řetězu postupně stanovíme kategorie, že mezi kategorií vokálů a kategorií konsonantů uvnitř slabiky bude předpokladové spojení: nemůžeme mít v nějaké slabice představitele kategorie konsonantů, aniž bychom měli v téže slabice představitele kategorie vokálů (srov. s. 34). Stejně tak je bezpředpokladové spojení mezi určitou jednotlivou větou vedlejší a určitou jednotlivou větou hlavní, protože věta vedlejší může být nahrazena jinou větou vedlejší a věta hlavní jinou větou hlavní; avšak mezi kategorií vět vedlejších a kategorií vět hlavních existuje předpokladové spojení. Předpokladová spojení se mohou také vyskytovat mezi jednotlivými prvky; na to máme, jak hned uvidíme, mnoho příkladů jak v praktickém životě, tak i ve světě jazyka.

Předpokladová spojení můžeme dále dělit na oboustranná (vzájemná) a jednostranná. Oboustranné předpokladové spojení máme mezi dvěma veličinami tehdy, když první předpokládá druhou a druhá prvou. Jednostranné předpokladové spojení máme mezi dvěma veličinami tehdy, když jedna předpokládá druhou, ale nikoli obráceně druhá prvou. Oboustranná předpokladová spojení máme např. mezi 1. a 2. svazkem nějaké knihy nebo mezi dvěma manželi nebo dvěma snoubenci; předpokladem toho, že je vůbec můžeme takto nazývat, je, že oba existují. A můžeme hned dodat: jestliže spisovatel napíše knihu a označí ji jako 1. svazek, tak jej právě proto označil jako 1. svazek, protože předpokládal existenci 2. svazku, ale 2. svazek třeba nikdy nevyjde. Stejně tak jestliže je nějaký muž označován jako ženich (snoubenec), budeme předpokládat existenci jeho nevěsty (snoubenky), i kdybychom ji třeba nikdy neviděli. Může tu jinými slovy být dána jedna veličina plus předpokladové spojení a my můžeme na základě toho doplnit toto spojení jinou veličinou — ne nějakou určitou konkrétní veličinou, kterou bychom mohli popsat v jednotlivostech, nýbrž veličinou, o níž víme pouze jedno, že je předpokladem prvé a zároveň je prvou předpokládána. V takovém případě, kde předpokládaná veličina se v textu nevyskytuje, ale může být doplněna, říkáme, že je latentní. Je-li stavba jazyka taková, že nemůže mít slabiky skládající se pouze ze samotného

vokálu, ale pouze slabiky obsahující jak vokál, tak i konsonant, pak musíme v tomto jazyce konstatovat oboustranné předpokladové spojení mezi kategorií konsonantů a kategorií vokálů. Jestliže naproti tomu stavba jazyka připouští, že slabika se může skládat buď ze samotného vokálu, anebo z vokálu i konsonantu, usuzujeme, že v tomto jazyce existuje jednostranné předpokladové spojení mezi kategorií konsonantů a kategorií vokálů: konsonant předpokládá vokál, ale nikoli obráceně; vokál je předpokládán konsonantem, ale nikoli obráceně. Obecné spojení mezi kategorií vět vedlejších a kategorií vět hlavních je jednostranné předpokladové spojení; věta vedlejší předpokládá větu hlavní, ale nikoli obráceně; věta hlavní je předpokládána větou vedlejší, ale nikoli obráceně. A jestliže se setkáme s vedlejší větou volně stojící a nenacházíme k ní žádnou větu hlavní, usuzujeme, že hlavní věta je latentní a doplňujeme ji v nutném případě (do textu) — nikoli určitou konkrétní hlavní větu, nýbrž hlavní větu, o níž víme jenom to, že je to hlavní věta, která je touto větou vedlejší předpokládána. Zvolání jako [*Kdybych měl peníze!*] vyžaduje takové doplnění. I mimo svět jazyka je přirozeně snadné nacházet příklady na jednostranné předpokladové spojení. V šachu je předpokládán král všemi ostatními figurami; je-li poražen král, jsou tím poraženy veškeré figury a hra je u konce, nikoli však obráceně.

Abychom si byli jisti tím, že dostaneme vyčerpávající popis jazyka, v němž jsou všechna spojení registrována, nesmíme text rozbít ihned na nejmenší prvky, u nichž lze prokázat vzájemné spojení, nýbrž musíme podrobit text řadě postupných dělení tak, abychom při každém kroku rozkládali na co možná nejméně části. Každý jazykový text se může takto nejprve rozložit na dvě části: na stránku obsahovou a stránku výrazovou. Mezi nimi existuje oboustranné předpokladové spojení: máme-li tu opravdu co činit s nějakým jazykem, musí tu být obojí, obsah i výraz. Každou z těchto stránek jazyka rozkládáme pak dále a dále na části a jejich části: kapitoly, paragrafy, odstavce, souvětí, věty atd. atd. až k nejmenším prvkům.

Na každém stupni tohoto dělení můžeme stanovit kategorie, definované některým z druhů spojení, která jsme právě vyjmeno-

vali: jedna kategorie, např. na jednom stupni vět vedlejších, na druhém stupni konsonantů, bude definována jako předpokládající; jiná kategorie, např. na jednom stupni vět hlavních, na druhém stupni vokálů, bude definována jako předpokládána; atd. Nyní se setkáme se zajímavým zjevem: kterákoli z kategorií, které takto stanovíme, se skládá z členů, které mají tu zvláštnost, že když vyměníme jeden z nich za jiný, může se objevit rozdíl v protikladné stránce jazyka. Když se např. podíváme na členy, které tvoří kategorii konsonantů a kategorii vokálů, tu budou tyto členy (nazvali jsme je výrazové prvky) každý o sobě definovány jako rozdílné od druhých členů téže kategorie tím, že při výměně jednoho za druhý může se objevit rozdíl v jazykovém obsahu (ve významu příslušného znaku); že [*r, m, s, t a b* je v češtině pět různých výrazových prvků, právě tak jako *a, o, e, u, y,*] je vidět právě z toho, že když na témž místě v řetězu vyměníme jeden z nich za druhý, vyvolá se tím obsahový rozdíl: [*rok mok sok tok bok; rok rak rek ruk ryk*] (srov. s. 32). Teprve pomocí takové zkoušky výměnou (komutačního testu) můžeme vůbec zjistit počet členů v jazykové kategorii. Je zřejmé, že totéž platí obdobně o obsahových prvcích jazyka: „nominativ“ a „genitiv“, „prézens“ a „préteritum“, tak jako kterékoli lexikální složky, jsou jazykově různé proto, že jejich vzájemnou výměnou můžeme vyvolat výrazový rozdíl. A je rovněž zřejmé, že tato zkouška musí být použitelná nejenom na to, co jsme zde nazvali výrazové prvky a obsahové prvky, nýbrž na kterékoli členy v kterýchkoli kategoriích: dvě věty jsou např. různé tím, že mají různý obsah a různý výraz; jestliže vytvoříme nějaký rozdíl ve výrazu, který nemůže s sebou nést rozdíl v obsahu, vytvořili jsme jen rozdíl ve výslovnosti, nikoli však rozdíl jazykový; a jestliže vytvoříme jen rozdíl v obsahu, který nemůže s sebou nést rozdíl ve výrazu, vytvořili jsme jen rozdíl myšlenkový, nikoli však rozdíl jazykový.

Dostali jsme se zde k jedné hlavní zvláštnosti jazyka, již stojí jazyk v protikladu k jiným strukturám. Chápeme-li vyměnitelnost v tom zvláštním smyslu, v němž jsme zde toho slova použili, pak můžeme v stručnosti definovat jazyk jako strukturu, jejíž kategoriální členy jsou navzájem vyměnitelné.

Je zřejmé, že tato definice je velmi široká a že když jí užíváme,

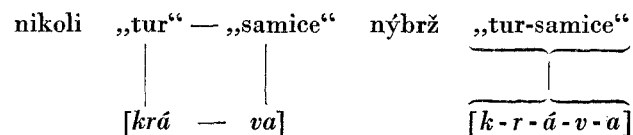
musíme být připraveni na to, že mnohé struktury, které nejsme zvyklí nazývat jazykem a které v každém případě nejsou přirozeným jazykem, musí být v důsledku této definice určovány jako jazyky. Ukáže se např., že všechno, co můžeme nazývat v nejširším smyslu uniformami, včetně lidových krojů ap., vytváří systémy, které vyhovují této definici: každé uniformě, každému obleku odpovídá nějaký obsah: tato uniforma „znamená“ francouzského důstojníka té nebo oné hodnosti; tento ornát „znamená“ římskokatolického duchovního té nebo oné hodnosti; když lidové kroje, jak tomu často bývá, jsou různé např. pro mladé dívky a pro vdané ženy, má každá z těchto „uniforem“ rovněž svůj zvláštní „význam“. A zkouška výměnou se dá provést: různému výrazu (různému obleku) odpovídá různý obsah a obráceně. A je mnoho jiných oblastí, které v tomto rozhodujícím bodě, ve vyměnitelnosti, jsou totožné se strukturami, které obvykle nazýváme jazyky. Různé druhy umění, pokud usilují o to sdělit nějaký obsah, musíme podle této definice pokládat za jazyky: popisné malířství, programovou hudbu atd. atd. Také hra se vzhledem k této definici stane jazykem, v případě, že je nějak interpretována; jako např. hra v šachy, když ji interpretujeme jako dva proti sobě bojující bitevní šiky, z nichž každý se skládá z vyšších a nižších důstojníků, prostých vojáků nebo pěšců, a vysocí důstojníci zase z krále a královny atd. atd. V takovém případě máme také zde obsah a výraz a můžeme provést zkoušku výměnou.

Můžeme ovšem naši definici v jistém stupni účelně zúžit, připojíme-li dodatek: Pozorujeme-li naše přirozené jazyky, zjišťujeme, že mají tu zvláštní strukturu, že jeden výrazový prvek neodpovídá v nich jednomu obsahovému prvku (tj. nemá s ním spojení) a obráceně, nýbrž že ve většině případů teprve jednotka skládající se z více výrazových prvků má spojení s jednotkou skládající se z více obsahových prvků a obráceně. Viděli jsme dříve (s. 31), že se velmi dobře může stát, že jeden výrazový prvek odpovídá jednomu obsahovému prvku, jako např. [české *o*, *a*, *s* nebo *s-* (např. v *slet*), *-t* (např. v *bit*)]; ale to je zvláštní případ, jenž nikdy neplatí v celé struktuře jazyka; obvyklé je, že znak se skládá ze dvou nebo více výrazových prvků s dvěma nebo více s nimi spjatými

prvky obsahovými. Jsme nyní, co se týče jazykového výrazu, v té příznivé situaci, že vždycky víme — nebo se domníváme, že víme — z kolika výrazových prvků se daný znak skládá; co se týče jazykového obsahu, jsou naše poznatky v tomto ohledu za současného stavu bádání nedostatečné. Předběžnou analýzu můžeme však snadno provést a s tou se zde můžeme pro náš účel spokojit. [Česká slova *býk* a *kráva* můžeme po stránce výrazu analyzovat na tři, resp. čtyři prvky, které označujeme písmeny *b*, *ý* a *k* resp. *k r á v* (*a*).] Po stránce obsahové můžeme je analyzovat pokaždé na dva prvky „tur + samec“ a „tur + samice“. Mohli bychom jistě pokračovat v analýze dále tak, že bychom vhodným způsobem rozložili obsah slova [*tur* (a snad i slov *samec* a *samice*)] na obsahové složky; to by nás však zavedlo daleko, a proto od toho nyní upustíme. Když provádíme tuto obsahovou analýzu slov [*býk* a *kráva*], děláme, jak patrně to, že nahrazujeme nesložený znakový obsah složeným, jehož složky vystupují i v jiných znakových obsazích jazyka (obsahové složky „samec“ a „samice“ vystupují např. v obsahu znaků [*on* a *ona*, *chlapec* a *dívka*, *kohout* a *slepice*]; jak dalece obsahová složka „tur“ vystupuje v některých složených znakových obsazích, nechceme zde vyšetřovat, protože by to předpokládalo analýzu slova [*tur*], kterou jsme záměrně nechali stranou; avšak obsahová složka „tur“ vystupuje v každém případě v znakovém obsahu slova [*tur*]), a to, všimněme si, tak, že tato výměna nesloženého znakového obsahu za složený nenese s sebou žádnou změnu výrazu: řekneme-li, že [*býk*] znamená „býk“ nebo že znamená „tur-samec“, je to jedno a totéž. To, co jsme tu udělali vzhledem k obsahu, zcela odpovídá tomu, co jsme spíše zvyklí dělat vzhledem k výrazu: když rozkládáme [*tur* v *t*, *u* a *r*], nahrazujeme nesložený (tj. dosud neanalyzovaný) znakový výraz složeným, skládajícím se ze složek, které vystupují v jiných znakových výrazech jazyka, a to, uvědomme si, tak, že tato výměna nesloženého znakového výrazu za složený nenese s sebou žádnou změnu obsahu: ať již řekneme, že se pojem „býk“ [v češtině vyjadřuje (slovem) *býk* nebo (spojením) *b*, *ý* a *k*,] je to jedno a totéž. V obou případech, jak v obsahu, tak ve výrazu, definujeme neanalyzovanou veličinu tím, že kombinujeme jiné veličiny z téhož jazyka; definici děláme vždy tímto způsobem a definice

významu slov, které nacházíme ve slovnících, je třeba chápat jako pokusy o takovou obsahovou analýzu, jak jsme ji zde načrtli. Aby nám nebylo špatně rozuměno, dodáváme, že definice přirozeně nezáleží v pouhém neuspořádaném výčtu složek, které skládají zkoumaný znak, nýbrž že definice zároveň stanoví spojení určitého druhu mezi těmito složkami: výrazová definice (slova [býk] musí obsahovat, že [b, ý a k] mají následovat za sebou právě v tomto pořadí) a obdobným způsobem stanoví obsahová definice určité logické spojení mezi složkami, v které se obsah rozkládá.

Jazyk není tedy ustrojen tak, že by každému obsahovému prvku odpovídal jeden a jen jeden prvek výrazový a obráceně, nýbrž tak, že jednota obsahových prvků odpovídá jednotě prvků výrazových a obráceně:

Mohli bychom nyní pojmut tuto zvláštnost do definice jazyka. Musela by být formulována takto: Aby nějaká struktura mohla být uznána za jazyk, požadujeme, aby oboustrannému předpokladovému spojení mezi obsahem a výrazem neodpovídalo veskrze oboustranné předpokladové podvojně spojení mezi všemi prvky výrazovými a všemi prvky obsahovými.

Jestliže zavedeme toto omezení, pak není pochyby o tom, že část příkladů, jež jsme si dříve uvedli, nebude už určována jako jazyk. Nebudeme zkoumat zde tuto otázku blíže; není to tak podstatné. Zmíněné omezení je však užitečné z jiného důvodu: mimo oblast přirozených jazyků budeme často stát před obtížným rozhodováním, zda je nezbytné rozložit danou strukturu v stránku obsahovou a výrazovou; upustíme od toho tehdy, jestliže mezi oběma stránkami odpovídá jeden prvek druhému prvku, takže prvky v obou stránkách by byly definovány pokaždé přesně týmiž spojeními.

Ať již zmíněné omezení zavedeme nebo ne, musíme být připraveni na to, že podle definice musí být určeny jako jazyk i různé

jiné struktury než ty, které mohou být označeny jako přirozený jazyk. Přirozený jazyk (jako [čeština, němčina,] angličtina, francouzština atd.) je pak speciálním druhem jazyka. Přirozeným jazykem se rozumí jazyk, do něhož se všechny ostatní jazyky dají přeložit. Každá šachová hra dá se přeložit do přirozeného jazyka, formulovat v něm, ale ne obráceně. Přirozený jazyk se vůbec odchyluje od všech ostatních druhů jazyka (např. od znakového jazyka matematiky nebo od jazyka chemických vzorců) tím, že není zařízen jen pro jisté účely, ale že je použitelný pro všechny účely; v přirozeném jazyku můžeme v nutném případě pomocí opisů a dobře volených obrazů vyjádřit cokoli. I každá věta programové hudby dá se přeložit do věty přirozeného jazyka — ale nikoli obráceně. V přirozeném jazyku se totiž můžeme, jak to řekl Søren Kierkegaard, potýkat s nevyslovitelným, až je to vysloveno; to je přednost přirozeného jazyka a jeho tajemství. Polský logik Tarski (který nezávisle na autoru této knihy dospěl k témuž závěru) říká proto právem, že přirozené jazyky se v protikladu k druhým jazykům vyznačují svým „univerzalismem“.

Vybudování obecné teorie jazykové stavby musí vycházet z definice jazyka, jako např. té, kterou jsme zde podali. Vybudování takové teorie není totiž pouze nebo především věcí zkušenosti, nýbrž teoretickým výpočtem. Protože by bylo nemožné probírat všechny existující jazykové texty a protože by to kromě toho bylo dosti neúčinné — neboť teorie nemá platit pouze pro texty dosud napsané nebo proslovené, nýbrž také pro ty, které budou napsány nebo prosloveny v budoucnosti, tedy pro všechny teoreticky možné texty a teoreticky možné jazyky — není zkušenost dostatečnouází pro teorii jazykové stavby. Jde spíše o to, na základě jistých zkušeností, které nutně musí být omezené — i když je užitečné dbát o to, aby byly co možná rozmanité — provést výpočet všech vůbec myslitelných možností uvnitř jistých rámců. Tyto rámce musí být dány libovolně, takovým způsobem, abychom — jak jsme právě udělali — našli jisté vlastnosti, které přísluší všem těm předmětům, které lidé obvykle nazývají jazykem, a pak tyto vlastnosti zobecnili, aby bylo možno říci: všechny ty předměty, které mají tyto vlastnosti, nazýváme jazykem; možná se nám tak do toho dostane i několik předmětů, které

se jazykem obvykle nenazývají, ale to nic nevádí, jen když nezůstane stranou žádný z předmětů, které se jazykem obvykle nazývají. Když jsme takto podle volného uvážení, ale účelně definovali, co chceme rozumět jazykem, sestrojíme si dále pro všechny ty předměty, o nichž se ukáže, že vyhovují zvolené definici, obecný kalkul, ve kterém se všechny možné případy předem předvídají. Tento obecný kalkul se vyvodí ze stanovené definice a nezakládá se sám na zkušenosti, nýbrž pouze na myšlení. Není potřeba mít předem obavy, zda takto kalkul vyhovuje také pro daný jazyk nebo pro dané texty: teorie jazykové stavby musí být vybudována tak, aby splňovala požadavek, že popis musí být prost rozporů a vyčerpávající; a důkaz o tom se nevede tak, že se zkoumá, zda teorie skutečně také vyhovuje pro všechny existující předměty (takový důkaz by byl neproveditelný, jednak pro počet a rozsah předmětů, jednak proto, že teorie musí vyhovovat také pro předměty dosud neexistující), nýbrž výhradně tak, že se prověřuje, zda sám teoretický kalkul je prost rozporů a vyčerpávající. Jazykový teoretik si tu počíná jinak než každý jiný teoretik, např. matematik, který buduje svou teorii bez ohledu na praktická použití, jehož teorie se však právě proto používá v praxi i na případy dosud nepředvídané. Inženýr může stavět most tak, že se pouze drží formulí matematika; a je-li matematikova teorie prosta rozporů a vyčerpávající a inženýr ji dostatečně zná a používá jí podle jejího účelu, pak je předem dáno, že most bude držet.

Výpočetní práce jako ta, pro niž jsme zde načrtli program, je samozřejmě jak velmi obsáhlá, tak velmi obtížná. Klasická jazykověda se žádné takové výpočetní práce nepodjala, a dokonce ani neviděla, že by něco takového bylo možné. V poslední době bylo ovšem věnováno mnoho úsilí této výpočetní práci a bylo rovněž provedeno mnoho pokusů. Avšak k vybudování typologie, v níž by byly dosud známé přirozené jazyky utříděny a z níž by mohly být stanoveny obecné empirické věty o stavbě přirozených jazyků a jejich vnitřních funkcí, je odsud ještě značný kus cesty. Co si o tom řekneme, musí proto mít nutně předběžný charakter.

Můžeme vyjít jako z daného, že každý jazyk má dvě stránky, a pouze dvě stránky: stránku obsahovou a stránku výrazovou. V teorii se musí také počítat s možností, že nějaký jazyk při prvním

dělení bude mít tři stránky nebo ještě více, avšak je bezdůvodně předpokládat, že se taková struktura vyskytá v některém přirozeném jazyku, a můžeme zde proto od této možnosti odhlédnout. Každou ze stránek můžeme, jak jsme viděli, rozdělovat dále a dále, až se zastavíme před nejmenšími jednotkami, které jsme v této knize nazvali prvky: obsahovými prvky a výrazovými prvky. Tyto prvky se řadí v kategorie; a jazyková typologie by měla vyjasnit, které kategorie se mohou v jazyce vyskytovat, které kategorie se tu mohou vyskytovat společně anebo se navzájem umožňují nebo vyžadují, a které kategorie se tu naopak nemohou vyskytovat společně, vyhýbají se sobě nebo se navzájem vylučují. Zcela stejným způsobem, jako jsme uvnitř řetězu rozlišovali mezi oboustrannými a jednostrannými předpokladovými spojeními a bezpředpokladovými spojeními, můžeme zde rozlišovat mezi jednostrannými a oboustrannými předpokladovými poměry a bezpředpokladovými poměry.

Nejobsáhlejší kategorie, v nichž lze prvky uvnitř každé z obou stránek jazyka uspořádat, jsou dvě kategorie, které zde nazveme základními prvky a charakterizačními prvky. Základem tohoto dělení je zvláštní druh spojení, který nazýváme řízením. Nepřichází tu v úvahu jakékoli řízení, nýbrž pouze takové řízení, které slouží k tomu, tvořit větu nebo větný celek. Takové řízení budeme nazývat vazbou. I ve větě [*hodné dítě nelže*] máme řízení, které záleží v tom, že [přídavné jméno *hodné* je v tvaru středního rodu, končícím na *-é* v protikladu k tvarům mužského rodu na *-ý* a tvarům ženského rodu na *-á* (*hodný, hodná*), protože *dítě* je podstatné jméno rodu středního a vyžaduje tento tvar (v příslušných přívlastečích)]. Avšak toto řízení není v tomto případě vazbou: nevytváří větu, nýbrž jen část věty (takovou část, tedy v našem případě část věty [*hodné dítě*] nazýváme junkcí). Avšak ve větě [*dítě je hodné*] nebo ve větě [*hodné dítě je poslušné*] máme mezi podstatným jménem a tvarem středního rodu [*hodné*] (v první větě) a [*poslušné*] (v druhé větě) řízení, které je vazbou: pomocí něho (a jiných podobných řízení) se ustavuje věta jako formální jazyková jednotka.

Charakterizačním prvkem rozumíme pak prvek, který může vstupovat do vazby jako určovaný, nebo prvek, který s ta-

kovým prvkem tvoří paradigma; základním prvkem rozumíme prvek, který tuto vlastnost nemá. V obsahové stránce jazyka jsou charakterizačními prvky ohýbací prvky (např. „střední rod“ v shora uvedených příkladech) a základními prvky jsou kmenové prvky (např. prvky, které vystupují v lexikálních slovech jako ‚dítě‘, ‚hodný‘, ‚býk‘, ‚kráva‘ atd.). Ve výrazové stránce jazyka jsou charakterizačními prvky přízvuk a intonace. [V řadě jazyků nám známých] máme nejméně dva přízvuky: jeden, který se ve výslovnosti označuje (relativně) silným důrazem, a jeden, který se ve výslovnosti označuje (relativně) slabým důrazem; oba důrazy bývají navzájem zaměnitelné [(něm. *úmfahren* „přejet, zajet někoho“ a *umfáhren* „objet něco, jet okolo něčeho“, angl. *subject* „poddaný; podmět, námět“ a *subjéct* „podrobit“, rus. *góroda* gen. sg. „města“ a *gorodá* nom. ak. pl. „města“] jsou co do výrazu různé jen po této stránce a mají různý obsah; tyto dva přízvuky mají navzájem jednostranné předpokladové spojení: přítomnost (relativně) slabého důrazu ve výpovědi předpokládá přítomnost (relativně) silného důrazu, ale nikoli obráceně; a toto předpokladové spojení je vazbou, která sama o sobě je dostačující, aby mohla utvořit výrazovou větu. [V češtině] jsou [(nejméně)] dvě intonace: jedna, která se ve výslovnosti označuje klesavým tónem — tu nacházíme v závětech a koncových větách, a jedna, která se ve výslovnosti označuje neklesavým tónem — tu nacházíme v předvětích a začátkových větách, slouží vůbec k signalizaci toho, že výpověď není hotová, nýbrž že se dá očekávat něco dalšího (a nepřijde-li toto „další“, musí intonace umožnit nějaké doplnění); tyto dvě intonace mají, jak to už vyplývá z toho, co bylo řečeno, vzájemné jednostranné předpokladové spojení: přítomnost neklesavého tónu ve výpovědi předpokládá přítomnost klesavého tónu, ale ne obráceně; a toto předpokladové spojení je vazbou, která sama o sobě stačí utvořit jednotu výrazových vět.

Předběžné výsledky naznačují, že každý jazyk má ve své obsahové stránce jak ohýbací prvky (v tom smyslu, v němž jsme zde tohoto slova užili), tak prvky kmenové; i tzv. izolující jazyky mají určité „partikule“, které vstupují do vazeb jako řízené. Naproti tomu stránka výrazová nemá vždy odpovídající rozdíl mezi přízvukem a intonací na jedné straně a základními prvky na straně

druhé. V našem běžném psaném jazyce nemáme ani přízvuk ani intonaci v obvyklém smyslu; máme sice interpunkční znaménka jako otazník, který „odkazuje dopředu“ na následující odpověď (která se eventuálně dá doplnit); ale taková interpunkční znaménka nejsou žádnou nezbytností. Je mnoho jazyků, které postrádají přízvuky ve výslovnosti; příkladem může být [čeština nebo francouzština; v těchto jazycích můžeme sice ve výslovnosti přecházet od relativně silného důrazu (v češtině má relativně silný důraz — tzv. hlavní přízvuk — pevné místo na první slabice slova, ve francouzštině na poslední) k relativně slabému důrazu, avšak nemůžeme nikdy rozlišit obsah dvou slov různým rozložením důrazu (jako v něm. *úmfahren* — *umfáhren*, v angl. *subject* — *subjéct* nebo rus. *góroda* — *gorodá*).] Jak dalece mají všechny jazyky intonace, je otevřená otázka, mj. proto, že klasické popisy jazyků zpravidla nevěnují intonacím pozornost.

Můžeme tedy počítat s tím, že v lidském jazykovém systému (pokud máme na mysli přirozený jazyk, na nějž se zde vůbec omezujeme) existuje, v každém případě ve výrazové stránce jazyka, jednostranný předpokladový vztah mezi charakterizačními prvky a základními prvky: jazyk nemůže mít přízvuk a intonaci, aniž by měl výrazové prvky základní (např. vokály a konsonanty), obráceně však ano. V obsahové stránce existuje snad vzájemný předpokladový vztah mezi ohýbacími elementy a kmenovými elementy.

Tyto dvě hlavní kategorie: charakterizační prvky a základní prvky, které dohromady nazýváme druhy, mohou být dále děleny v typy. Dovolíme si nyní, abychom čtenáři usnadnili pochopení, dát se zkratkou; bylo by příliš zdouhavé vyrovnávat se v tomto výkladu s tím, jak se toto rozdělení na typy ve skutečnosti teoreticky provádí. V praxi však můžeme říci: rozdělíme charakterizační prvky na takové, kterých lze užít k charakterizování celé výpovědi, nebo takové, které s nimi tvoří paradigma, a na takové prvky, které tuto vlastnost nemají. Prvé nazýváme extenzívními, druhé intenzívními. Ve výrazové stránce jsou extenzívní (prvky) totéž co intonace, kdežto intenzívní (prvky) jsou přízvuky. V obsahové stránce jsou extenzívní ty, které obvykle nazýváme slovesnými ohýbacími prvky (např. čas a způsob), intenzívní pak ty, které obvykle nazýváme jmennými ohýbacími prvky (např.

pád a rod.). Základní prvky pak dělíme na centrální, tzn. ty, které jsou nepostradatelné v nejmenší jednotce nebo které tvoří s takovými jednotkami paradigma; a periferní, tzn. ty které jsou v nejmenší jednotce postradatelné. Ve výrazové stránce je nejmenší takovou jednotkou, na níž záleží, slabika: nepostradatelné jsou v slabice vokály, postradatelné jsou konsonanty. V obsahové stránce dostaneme odpovídající „obsahové slabiky“ (můžeme je nazývat minimálními syntagmaty; v praxi často budou spadat v jedno s jednotlivými slovy) a na tomto základě dělení na prvky nepostradatelné neboli kořenné prvky (např. prvky, které vystupují ve [„slov“ ve spojení „ne-vy-slovitel-n-ý“]) a odvozovací prvky (např. prvky, které vystupují v [„ne-“, „-vy-“, „-itel-“ a „-n-“]).

Podle toho, co jsme už řekli, lze počítat s tím, že jazyk může mít intonace, aniž by měl přízvuky (např. ⟨čeština nebo⟩ francouzština), ale sotva obráceně; existuje zde tedy jednostranný předpokladový vztah. Je zřejmé, že jazyk nemůže mít konsonanty, aniž by měl zároveň vokály. Záleží to ovšem prostě na tom, jak jsme si definovali vokál a konsonant; jazyk může místo vokálů a konsonantů mít třetí, nediferencovanou kategorii výrazových prvků. Jsou např. jazyky s „vokální harmonií“, jako finština, maďarština a turečtina; rozumí se tím, že jedna samohláska v řetězu je určující pro výběr všech ostatních samohlásek v řetězu; v těchto jazycích označují tedy samohlásky přízvuky, protože mohou vstupovat jako řízené prvky do vazby; z toho pak vyplývá, že souhlásky neoznačují konsonanty, nýbrž nediferencovanou kategorii základních výrazových prvků. — Co se týká obsahové stránky, zdá se tomu být tak, že jazyk může mít slovesné ohýbací prvky, aniž by měl jmenné (⟨ze slovanských jazyků je v této situaci bulharština; rovněž⟩ vlastní izolující typ, jako klasická čínština, náleží patrně sem), ale asi ne obráceně, a že jazyk může mít kořenné prvky, aniž by měl prvky odvozovací, ale ne obráceně. Zdá se tedy, že tu existují jednostranné předpokladové vztahy.

Typy můžeme pak opět dělit v podtypy podle vzájemného předpokladového spojení. Co se týče základních prvků, můžeme rozlišit uvnitř centrálních prvků ty, které nutně musí být přítomny v centrální části slabiky (nebo syntagmatu), a ty, které jsou po-

stradatelné, a obdobně uvnitř prvků periferních ty, které nutně musí být přítomny v periferní části, a ty, které jsou postradatelné. Ve výrazové stránce můžeme tu dostat dělení např. konsonantů na dvě kategorie; jedny se označují hláskami nebo písmeny, které stojí na počátku slabiky, popř. na jejím konci, a druhé takovými hláskami nebo písmeny, které stojí na prvním, popř. na druhém místě ve skupině.

Zvláště důležité je dělení na podtypy u ohýbacích prvků: ty můžeme rozdělit na takové, které mohou vytvořit složený větný celek (nebo které tvoří s takovým celkem paradigma), a takové, které to nemohou. Pádů můžeme např. užít pouze k utvoření jednotlivé věty: pádová vazba nepřesahuje nikdy hranice jednotlivé věty. Jiné ohýbací kategorie dovolují naproti tomu vazbu přes hranice věty; [v čes. *tyto květiny jsou krásné; (ony) zůstávají i ve váze dlouho svěží*] máme v každé z obou vět vazbu mezi formami množného čísla; ale když v druhé větě je zvolena forma množného čísla (*ony* (v češtině se však obvykle zájmenný podmět výslovně nevyjadřuje, protože se jednoznačně vyrozumívá z formy určitého slovesa),) je to proto, že předpokládá množné číslo ženského rodu v předcházející větě: tak tu vzniká další plurálová vazba, která spojuje obě věty dohromady v složený větný celek; ⟨ještě zřetelnější je to v jazycích, které nedovolují vypouštění zájmenného podmětu, např. v němčině; srov. *diese Blumen sind schön (und) sie bleiben auch in der Vase lange frisch.*⟩ Právě takovým způsobem jsou definovány různé „gramatické kategorie“ (pád, rod, číslo, čas, způsob atd.) v jazykové stavbě.

Rozdělení na podtypy nezdá se být v jazycích univerzální, je však u ohýbacích prvků velmi hojně. Pomocí zkoušky výměnou můžeme nyní zjistit, kolik prvků je v každé ze stanovených kategorií v jednotlivých jazycích a jaké číselné poměry ovládají v tomto směru strukturu lidského jazyka. Je příznačné, že počet prvků je vždy relativně malý; tkví totiž v samé podstatě a v samém poslání jazyka, že se pomocí malého počtu prvků dá utvořit prakticky neomezený počet znaků. Avšak uvnitř jednotlivých kategorií (pokud jsou v jazycce vůbec zastoupeny) variiuje jejich počet dosti silně. Máme jazyky s 2 vokály a jazyky s 12 vokály, možná i více, a ovšem se všemi číselnými hodnotami mezi tím. Počet konsonantů

je vesměs vyšší než počet vokálů. Počet přízvuků a intonací je, zdá se, vždy velmi malý, zatímco v obsahové stránce jazyka může být počet ohýbačích prvků v některých jazycích (jako v angličtině a dánštině) relativně malý, v jiných jazycích naopak značně velký. Máme jazyky se 2 pády a jazyky, kde je jich přes 50. Máme jazyky s 2 čísly (singulár a plurál), s 3 čísly (kde je navíc duál neboli dvojné číslo, tak např. v litevštině a staré řečtině (a též v staré češtině)) nebo s 4 nebo s 5 čísly (kde přistupuje triál neboli trojné číslo a kvartál neboli čtvorné číslo, tak je tomu v některých tichomořských jazycích). Máme jazyky s 2 (jmennými) rody (francouzština, ovšem s výjimkou zájmena, a rovněž dánština), se 3 rody ((latina,) němčina), se 4 ((čeština s mužským rodem životným a neživotným, ženským a středním;) dánské zájmeno *han, hun, den, det** nebo až se 16 rody (bantuské jazyky). Nejslaběji vyvinuté kategorie uvnitř flexivního systému jsou patrně osoba, stupňování a slovesné způsoby ([čeština má 4 slovesné způsoby:** indikativ *žije*, imperativ *žij*, kondicionál *žil by* a infinitiv *žít*;) dánština 3: indikativ *lever*, imperativ *lev* a konjunktiv-infinitiv *leve*; angličtina 2: ind. (*he*) *lives*, imp.-konj.-inf. *live*; v protikladu k angličtině a dánštině rozlišuje němčina a latina konjunktiv a infinitiv, řečtina pak připojuje k nim zvláštní optativ neboli tzv. způsob práci).

Tento malý přehled je ovšem jak neúplný, tak předběžný; podali jsme ho jen proto, abychom naznačili, k jakým výsledkům by typologie jazykové stavby mohla asi dojít při svých prvních krocích. To, čeho ve skutečnosti má dosáhnout a co se nemohlo vyskytnout v těchto příkladech, je stanovení obecných zákonů týkajících se toho, které kategorie jazyk vůbec může mít, které mít musí a které kategorie jsou navzájem svázány v obecném předpokladovém vztahu. K seznamu prvků musíme při analýze nějakého jazyka připojit i seznam jejich variant. Rozlišujeme dva druhy: variety, které jsou svázány se svým okolím oboustranným předpokladovým spojením, a variace, které volně

variují a jsou jen v bezpředpokladovém spojení se svým okolím. Význam tohoto dělení variant si snad nejsnáze ozřejmíme, když si uvedeme na mysl označení výrazových prvků v rukopise: písmeno může nabýt různé podoby již podle ostatních písmen, s nimiž vstupuje ve spojení; to jsou variety; ale každá písmenná varieta může pokaždé, když je psána, opět variovat; to jsou variace. Dá se fyzikálně ukázat, že něco zcela obdobného platí pro vyslovování hlásky.

Z hlediska jazykové stavby je toto dělení na variety obecné, tzn. dá se na základě předběžné úvahy provést pro kterékoli veličiny: každá veličina má právě tolik variet, kolik má možností spojení, a každá z těchto variet dá se dále dělit až k nesmírnému počtu variací. Zajímavé je, že dělení na variety a dělení na variace se střídavě vyčerpávají, takže při pokračování v dělení dojde se k bodu, kde variety nemohou být již dále děleny ve variety, nýbrž jen ve variace, a potom k bodu, kde variace nemohou být dále děleny na variace, nýbrž jen na variety atd. To si můžeme nejsnáze ukázat na variantách obsahových veličin. Jestliže vezmeme obsah nějakého znaku jako slova *člověk*, můžeme ho rozdělit na variety, až se např. dospěje ke kategorii lidí, kteří stojí na tom místě, kde právě nyní stojím; pak už dále dělit na variety nemůžeme; můžeme však tyto variety dále dělit na variace, totiž na různé lidi, kteří mohou stát na tomto místě; další dělení na variace je pak už nemožné, ale můžeme tyto variace zase dělit na variety, uvažující každého z těchto lidí na různých místech; ty můžeme opět dělit na variace, uvažující každého z těchto lidí na každém z těchto míst v různých okamžicích; ty můžeme dělit na variety, rozlišíme-li tyto lidi z různých hledisek, a ty můžeme opět dělit na variace, když u každého z těchto různých hledisek přihlížíme k různým možným pozorovatelům. Variací, která se nedá dělit na variace (ale jen na variety), nazýváme individuem. Varietu, která se nedá dělit na variety (ale jen na variace), nazýváme varietou lokalizovanou. Jak to vyplývá z daného příkladu, existují individua a lokalizované variety různých stupňů.

*) *han* „on“, *hun* „ona“ pro označení osob, *den* „ou, ona“ pro označení zvířat a věcí ap., která nejsou gramaticky neutra; *det* „ono“ pro všechna mluvnická neutra. (Pozn. překl.)

**) počítáme-li k slovesným způsobům infinitiv, což však není ve shodě s naší novější mluvnickou tradicí. (Pozn. překl.)

Klasická jazykověda pěstovala zvláště hláskosloví (fonologii, fonetiku) z fyziologického a fyzikálního hlediska a předem lze očekávat, že by se na tomto základě dala vybudovat hlásková (fonologická) typologie jazyka jako jedna z typologií jazykového úzu na výrazové rovině jazyka. Muselo by jí v takovém případě jít o konstatování, že jistá jazyková společenství používají k pojmenování výrazových prvků svých jazyků jistých hlásek a jiná společenství zase jiných hlásek. A nešlo by přirozeně, vzhledem k tomu, co jsme dříve řekli, pouze o jednotlivé hlásky, nýbrž i o třídy hlásek, o hláskové kategorie.

Klasické hláskosloví skutečně také rozdělovalo hlásky jazyka do kategorií z mnoha různých hledisek; hlásky se rozdělovaly na hlásky vyslovované s ústy více otevřenými, neboli hlásky, které jsou tóny: samohlásky, a na hlásky vyslovované s ústy více zavřenými, neboli hlásky, které jsou šumy: souhlásky. A obě tyto hlavní kategorie lze dále dělit různými způsoby, např. podle povahy pohybů, které provádějí mluvidla při jejich tvoření, a podle místa v těchto mluvidlech, kde se pohyb koná. Takovým způsobem se např. dělily samohlásky na otevřené (*a, e, o*) a zavřené (*u, i*), na předojazyčné (*e, e, i, ö, ü*) a zadojazyčné (*o, o, u*), na zaokrouhlené (tj. vyslovované se zaokrouhlením rtů: *u, ü, o, ö*) a nezaokrouhlené (*i, e, e*), na nosové (jako franc. *õ, õ* atd.) a nenosové; souhlásky se pak dělily např. na retné (*p, b, m*), předojazyčné (*t, d, n, l*) a zadojazyčné (*k, g, ŋ*), na ražené neboli okluzívy (*p, b, t, d, k, g*) a třené neboli spiranty (*f, s, z, v*) a smíšené neboli afrikáty (*c, dz, něm. pf*), na nosové (*m, n, ŋ*) a nenosové, na znělé (*b, d, g, z, dz, v*) a neznělé (*p, t, k, s, c, f*) atd.

Proti tomuto dělení byla ze stanoviska lingvistiky uplatňována námitka, celkem oprávněná, že tu nikdy nemůže jít o kategorie s pevnými hranicemi, ani z fyzikálního (a fyziologického), ani z jazykového hlediska. Z fyzikálního (a fyziologického) hlediska není ostrých hranic mezi kategoriemi zde stanovenými; jsou to naopak jen souvislé přechody: mezi hlásky otevřené a zavřené může být vložen libovolný počet polootevřených nebo polozavřených; kromě čistých předojazyčných a čistých zadojazyčných hlásek můžeme vyslovovat také středojazyčné a ještě odstíny mezi nimi a čistými předojazyčnými a čistými zadojazyčnými; hláska může být silně nebo slabě, zcela nebo zpolo nazalizována, sonorizována nebo zaokrouhlena atd. Ani z jazykového hlediska neexistují žádné pevné a obecně platné hranice, srovnáme-li výrazové prvky různých jazyků a jejich obvyklá označení hláskami. Provedeme-li pro výrazové prvky v různých jazycích zkoušku výměnou, ukáže se, že tu neexistuje nějaký pevný poměr mezi hranicemi, které jazyková stavba z hlediska svých kategorií promítá do světa hlásek, a hranicemi, které by se z fyzikálního nebo fyziologického hlediska mohly stanovit mezi kategoriemi hlásek samých. Kategorie vokálů a kategorie konsonantů nespádají přesně vjedno s fyziologickým dělením na samohlásky a souhlásky: v čes. *vlk* a *krk* (s. 37) jsou *l* a *r* vokály, ale fyziologicky souhlásky (srov. rovněž anglické dvojslabičné slovo jako *little* (vyslovované jako [litl])). V citoslovceích mohou v mnohých jazycích různé fyziologické souhlásky být vokály (srov. [čes. *pst, hm*]). Obráceně mohou (fyziologické) samohlásky být konsonanty (zvláště často *i* a *u*, označené v písmě často písmeny *j* (*y*) a *w*). Každý jazyk klade své hranice, takže jazyky nazírány z hlediska hlásek nejsou navzájem kongruentní. A toto zjištění se bude opakovat, budeme-li pokračovat v dělení. Protože počet prvků je v různých jazycích různý, vyplývá z toho, že nemůže existovat nějaký stálý poměr mezi nimi a hláskovými kategoriemi, které je označují. [V češtině, němčině, francouzštině a v angličtině označuje neznělé a znělé *s* (*s* a *z*) dva různé výrazové prvky (zkouška výměnou to ukáže: čes. *mísa* a *míza* se v rovině výrazu liší právě v tomto jednom ohledu, avšak mají různý významový obsah; rovněž tak v něm. *reißen* (s neznělým *s*) „trhat“ a *reisen* (se znělým *z*) „cestovat“, fr.

poisson (s) „ryba“ a *poison* (z) „jed“, angl. *seal* „tuleň, pečet“ a *zeal* „horlivost, nadšení“;] ale např. dánština nezná takový rozdíl, což znamená, že by tu místo neznělého s, obvykle užívaného, bylo možné kdekoli dosadit znělé s (z), aniž bychom jakkoli riskovali nějakou záměnou nebo nedorozumění, kdežto v (češtině, (jevištní) němčině,) francouzštině nebo angličtině se něco takového udělat nedá. (Čeština,) francouzština a finština rozlišují *t* a *d* tak, že hlavní rozdíl ve výslovnosti je v tom, že *t* je neznělé, kdežto *d* znělé; dánština ((a zčásti také němčina)) rozlišují *t* a *d* tak, že hlavní rozdíl ve výslovnosti je ten, že *t* je dyšné, aspirované (provázené jakýmsi zvukem *h*), kdežto *d* je neaspirované; jazyky tu opět vedou různé hranice ve světě hlásek a následek toho je, že (Čech,) Francouz nebo Fin chápou německé a dánské *d* jako *t* a že (Němec nebo) Dán bez zvláštního výcviku nedovede slyšet rozdíl mezi *d* a *t* v (češtině,) francouzštině nebo finštině. Naopak nemohlo by nikdy v (češtině,) francouzštině nebo finštině dojít k záměně nebo k nedorozumění, kdyby se místo obvyklého v těchto jazycích neaspirovaného *t* dosadilo aspirované *t*, stejně tak jako kdyby se (v severní němčině nebo) v dánštině místo obvyklého neznělého *d* dosadilo *d* znělé. Ve finštině není kromě toho rozdíl mezi *k* a *g* ani mezi *p* a *b*; obecně se píše i vyslovuje pouze *k* a *p*. Následek toho je, že Fin bez zvláštního výcviku nebude moci postihnout rozdíl, který dělají jiné jazyky v tomto bodu, a že se obráceně bez jakéhokoli nebezpečí záměny nebo nedorozumění kdekoli ve finském slově dá dosadit buď (české *g* a *b*, nebo) dánské *g* a *b*, nebo francouzské *g* a *b* místo ve finštině obvykle používaného *k* a *p*. Podali jsme zde jen jednotlivé příklady, poměr je však všude stejný: hláskové systémy jazyků si navzájem přesně neodpovídají, jsou vůči sobě nekongruentní, a nedá se proto stanovit nijaký univerzální hláskový systém, který by měl nějakou jazykovou platnost.

Kdybychom měli něco takového udělat, museli bychom vyjít z jiného východiska než z toho, které jsme zde zvolili při zobrazování nebo srovnávání mezi jazykovou stavbou a jazykovým územ. Vyšlo se z toho, že všechny vůbec myslitelné (fyzikálně možné) hlásky by mohly vystupovat nebo být zaváděny jako označení variant výrazových prvků nějakého jazyka, a to i takové

hlásky, kterých se v příslušném jazyce obvykle běžně nebo vědomě neužívá. Řekli jsme např., že bychom mohli v (severní němčině nebo) dánštině zavést znělé *s* nebo ve finštině *t* s přídechem (aspirované) místo *t* bez přídechu (neaspirovaného) anebo *g* nebo *b* místo *k* nebo *p*. Můžeme na to odpovědět, že by to sice bylo teoreticky zcela možné, v praxi se to však nedělá; (severoněmecké a) dánské *s* je, když se správně vysloví, vždy neznělé, finské *t* vždy neaspirované a finské *k* a *p* vždy *k* a *p*, a nikoliv *g* nebo *b*. Poznamenejme ihned, že tato odpověď vypadá velmi svůdně, avšak že ve skutečnosti obsahuje velmi neuvážené tvrzení. Odkud to můžeme vědět? Nemůžeme přece prozkoumat všechno, co kdo řekl v dánštině nebo ve finštině, a ještě méně můžeme zkoumat, co sice v dánštině nebo finštině dosud nikdo neřekl, avšak co se tu bude říkat. Lingvisté se proto obecně moudře zdržují takových tvrzení, jako že se něco v daném jazyce nemůže tak či onak vyslovit; spokojují se raději tím, že říkají, jak se (rozuměj: „kromě jiného“) může vyslovovat. Nicméně se zdá být něco svůdného v myšlence, že uvnitř celé souvislé oblasti lidských hláskových možností by mohly existovat v jednotlivém jazykovém úzu jisté zóny, které by byly zemí nikoho, zóny, které by nebyly obsazeny žádným výrazovým prvkem jazyka. V takovém případě by tomu nebylo pouze tak, že každý jazyk klade své hranice do světa hlásek, nýbrž i tak, že každý jazyk si vybírá ze světa hlásek své oblasti. Bylo by myslitelné, že by nějaký jazykový úzus měl samohlásky zadopatrové a předopatrové, ale vůbec by nepripouštěl samohlásky středopatrové; nebo že by nějaký jazykový úzus měl samohlásky nezaokrouhlené, ale naprosto by nepripouštěl samohlásky zaokrouhlené. Kdykoli však provedeme dostatečně pečlivé výzkumy nějakého jazykového úzu, jsme v tomto očekávání zklamáni, a v této vyhocené formulaci se dá naše teze stěží udržet. Můžeme však udělat třeba něco jiného: mohli bychom, jak to dělá anglický fonetik Daniel Jones, rozdělovat hlásky, které vystupují jako varianty jedné a téže hlásky jazyka (jednoho a téhož fonému, tzn. jednoho a téhož hláskového označení, jedné a téže fonetické reprezentace výrazového prvku), na hlavní varianty a vedlejší varianty: mohli bychom u jazyků, kde jsou předopatrové a zadopatrové samohlásky zcela obvyklé, kdežto středo-

patrové samohlásky nikoliv, říci, že různé ty možné nuance předopatrových a zadopatrových samohlásek jsou hlavními variantami příslušných hlásek (fonémů) a že středopatrové samohlásky jsou tu variantami vedlejšími. Obdobně bychom mohli říci, že když nějaký jazyk (jako ruština nebo angličtina) má nezaokrouhlené předopatrové samohlásky jako hlásky běžně se vyskytující, ale jen ve zvláštních případech má samohlásky zaokrouhlené, jsou nezaokrouhlené samohlásky hlavními variantami příslušných hlásek (fonémů) jazyka a zaokrouhlené samohlásky variantami vedlejšími. Je tu jen ta velmi značná obtíž, že nevidíme, jak vyloučit libovolenost a subjektivnost z těchto vymezení; zda je něco „běžné“, „časté“ nebo „obvyklé“, je věcí názoru.

Není proto pravděpodobné, že se dá vybudovat hlásková typologie v jiné podobě než v té, že můžeme udat, jaké hranice jsou jazykovou stavbou kladeny do světa hlásek. Že by jisté zóny mohly být v daném jazyce prohlášeny za zemi nikoho a že bychom tímto způsobem mohli dospět k přijatelným obecným výrokům o předpokladovém poměru mezi hláskovými kategoriemi, je přinejmenším pochybné. Neobyčejně poutavý a zajímavý pokus v tomto směru byl učiněn rusko-českým lingvistou Romanem Jakobsonem (nyní v USA), který považuje za prokázané, že se děti ve všech zemích učí hláskám jazyka v určitém pořádku: nejprve jedněm hláskám, pak druhým, a že tato výstavba hláskového systému jazyka u dítěte se v obráceném pořadí opakuje u lidí stížených následkem poškození mozku chorobou, která se nazývá afázie, nedostatečná schopnost řeči: hláskový systém se u nich odbourává tak, že zapomínají nejprve jedny hlásky, pak druhé, a to nejprve ty hlásky, které si dítě osvojuje naposled, a naposledy ty hlásky, které si dítě osvojuje nejprve; a konečně — a nyní se dostáváme k rozhodujícímu bodu —, že hlásková hierarchie, která se přitom projevuje, obráží prý se v hláskových systémech jazykového úzu tak, že jisté jazyky mohou mít jenom ty hlásky, kterým se dítě učí nejprve a které afatik zapomíná naposled, zatímco jiné jazyky mají zároveň ty hlásky, kterým se dítě učí a které afatik zapomíná nejbližší potom, atd. Co se týká teorie o dětském jazyce a o jazykových poruchách, můžeme sotva předem vznášet teoretické námitky (tato teorie byla získána výhradně na základě zkušenosti

a může být proto potvrzena nebo vyvrácena jen zkušeností, a jaký to bude mít výsledek, nemůžeme předvídat); pokud však jde o použití této teorie na nauku o stavbě hláskových systémů, vzniká ta teoretická pochybnost, že se tu předpokládá existence hláskové „země nikoho“ v jazykovém úzu. Část teorie, i pokud se týká hláskových systémů, lze patrně hájit, totiž tu část, kde jde o předpokladový poměr ne mezi hláskami, nýbrž mezi jazykově určenými hranicemi hlásek: je pochybné, zda bychom mohli hájit např. tvrzení, že existence zadopatrových souhlásek (*k g ň*) předpokládá existenci souhlásek retných a předopatrových (*p b m, t d n*); dá se však patrně hájit například to, že existence jazykové hranice mezi *u* a *ü* (jako označení pro dva různé výrazové prvky) předpokládá existenci jazykové hranice mezi *o* a *ö*. Ale i tato domněnka staví výhradně na zkušenosti, a může být proto potvrzena nebo vyvrácena opět jen zkušeností, a také zde je nebezpečné činit předpovědi.

Z hlediska významosloví (sémantiky) bychom čekali, že se dá dospět k typologii jazykového úzu pro obsahovou stránku jazyka. To je však z více důvodů obtížnější úkol než typologie hlásková: jednak proto, že sémantika je daleko méně propracována, jednak proto, že zaujímá daleko větší oblast. Obsahem jazyka je sám svět, který nás obklopuje; nejmenší zvláštní významy slov, ty zvláštní významy, které jsou individui (srov. s. 105), jsou samy věci ve světě: lampa, která stojí tam na mém stole, je zvláštním významem slova *lampa*; já sám jsem zvláštním významem slova *člověk*. Avšak tyto věci se přirozeně pořádají do kategorií různého druhu. Jinou obtíží je to, že sotva víme, která věda by se vlastně měla zabývat stanovováním těchto kategorií. Můžeme jistým právem říci, že to jsou veškeré vědy; veškeré jiné vědy než lingvistika jsou vlastně teoriemi o jazykovém obsahu zkoumaném nezávisle na jazykové stavbě, právě tak jako hlásková fyziologie a fyzikální akustika jsou nauky o jazykovém výrazu zkoumaném nezávisle na jazykové stavbě. Zejména však psychologie by měla být tou vědou, která by nejspíše mohla poskytnout rozdělení uvědomovaných věcí ve světě do kategorií tak, aby se z tohoto rozdělení na kategorie dal odvodit kategoriální systém jazykové stavby; a můžeme se jistě v budoucnu nadít toho, že práce, kterou

psychologové v nejnovější době započali s „fenomenologickým“ popisem člověkem bezprostředně prožívaného okolního světa, může vést k plodné spolupráci s jazykovědou. Skeptičtější musíme posuzovat pokusy, konané s oblibou zvláště v starší době, vybudovat nauku o jazykových významech na pojmové logice, mj. proto, že takové pokusy se pohybují v začarovaném kruhu: pojmová logika byla utvořena na základě jazyka (Aristotelova logika by byla mj. nikdy nevypadala tak, jak vypadá, kdyby nebyla bývala promyšlena v řečtině); pojmová logika je vždy převlečený jazyk a to, že bývá libovolně přetvářena nebo zjemňována, nečiní věc v zásadě o nic lepší.

Vyhlídky na významovou typologii jsou tedy dosud slabé. A je třeba si předem uvědomit, že bude muset bojovat s týmiž obtížemi jako hlásková typologie: ve světě věcí a představ klade každý jazyk své hranice; znak v jednom jazyce neodpovídá znaku v jiném jazyce, jak dobře ví každý překladatel; právě tak jako z hlediska světa hlásek, tak ani z hlediska světa věcí nejsou jazyky shodné, a jak dalece můžeme s nějakým právem uvnitř světa věcí nebo představ nalézt jisté zóny, které jsou v daných jazycích vedlejšími variantami nebo zemí nikoho, je předem velmi pochybné. Nejvýše tu, právě tak jako v typologii hlásek, půjde snad o to, stanovit předpokladový poměr nikoli mezi významy, nýbrž mezi jazykově určenými hranicemi významů.

Předcházející úvahy vedou nás k tomu, že typologie jazykového úzu naráží na zásadní obtíže. Jediná forma jazykové typologie, která se nám jeví uskutečnitelnou na objektivní bázi, je paradoxně stále ta, jejíž možnost klasická lingvistika neviděla: typologie jazykové stavby.

Velký objev, který byl v 19. stol. učiněn genetickou jazykovědou — jazykozpytem a který pak vtiskl ráz největší části jazykovědy tohoto století, je v poznání, že jazyk se mění. Různé členy jazykové rodiny musí být považovány za různá přetvoření společného východiška, základního jazyka; a v průběhu dějin jednotlivých jazyků můžeme také pozorovat neustálé přetváření a rozlišovat různé vývojové stupně jazyka. V důsledku jednostranného zájmu klasické jazykovědy o jazykový úzus, na úkor jazykové stavby snadno docházelo k přeceňování významu tohoto objevu; je totiž nasnadě, že zatímco jazyková stavba je něco relativně stabilního, co se sice může v průběhu doby měnit, ale často zůstává po velmi dlouhá období konstantním, jazykový úzus mění se zcela jinak: slova a jiné znaky vznikají nebo zastarávají neustále, výslovnost a význam variiují od místa k místu a mění se od desítiletí k desítiletí, ba jsou pro pronikavější analýzu v stále klouzavém pohybu. Pro vědu, která v jazyce neviděla nic jiného než znaky, jejich výslovnost a jejich významy a která k tomu slavila své největší triumfy v objevech týkajících se změn jazyka, muselo to téměř s osudovou nutností vést k zřeknutí se pojmu jazykového stavu.

Tato jednostrannost musela ovšem dříve nebo později narazit na těžkosti a právě nauka o jazykových rodinách a tím o jazykové změně by ve svých konečných důsledcích vedla sama sebou k novému a hlubšímu poznání jazykového stavu. Je totiž jasné, že základní jazyk sám, který v poznání vznikl pouze jako jakýsi soubor vzorců k označování prvkových funkcí, představuje vlastně

jazykový stav, a co více: jazykový stav, v němž jazyková stavba je tím jediným, co je dáno. I kdybychom chtěli jít tak daleko a upírali našim indoevropským vzorcům jakoukoli souvislost s nějakou skutečností, přesahující prvkové funkce samy, nedá se popřít, že tyto vzorce, když je sestavíme, jak jsme to učinili na s. 25n, dávají dohromady něco, co v každém ohledu vypadá jako výrazový systém jazyka, jako systém výrazových prvků. Naše vzorce, jinak prvky základového jazyka, jsou ovšem každý o sobě definovány pouze tím, že reprezentují určitou prvkovou funkci mezi geneticky příbuznými jazyky navzájem. Avšak je prostě nevyhnutelné definovat je zároveň jejich vzájemnou funkcí a uspořádat je v kategorie zcela tak jako výrazové prvky kteréhokoli jiného jazyka a rozdělit je na vokály, koeficienty, konsonanty, přízvuky; kromě toho se ukázalo nejen nevyhnutelným, ale i ve velké míře užitečným, stanovit pravidla pro možnosti vokálů a koeficientů spojovat se navzájem při tvoření diftongů a k tomu celý soubor pravidel pro tvoření slov v tomto jazykovém stavu; tím ve skutečnosti neříkáme pouze nebo převážně něco o výrazových prvcích v tomto jazykovém stavu, nýbrž především o jeho prvcích obsahových, nebo v každém případě o obsahových jednotkách a o možnostech jejich spojování (srov. s. 28). I když na jedné straně nemůžeme vidět v souboru našich společných vzorců prostě obraz jazykového stavu, nemůžeme na druhé straně opět nevidět, že tyto společné vzorce tvoří systém.

Takové chápání společných vzorců bylo poprvé předloženo Švýcarem Ferdinandem de Saussure v práci z r. 1879, která měla epochální význam pro dějiny jazykovědy, nenašla však zvláště široké porozumění ve své době, jíž byl tento způsob nazírání příliš cizí; lze dokonce říci, že i když praktický význam Saussurových objevů je uznáván každým, kdo se v naší době zabývá v indoevropské oblasti genetickými problémy, dostali jsme snad teprve v nejposlednější době plné předpoklady, abychom pochopili teoretický dosah tohoto díla. Jeho zvláštním rysem je, že na jedné straně nazírá společné vzorce jako systém a vyvozuje z toho všechny důsledky a že na druhé straně nevkládá do nich žádnou jinou realitu než právě realitu systému a nechápe je tedy jako předhistorické hlásky s určitou výslovností, které by se po-

stupně přetvářely v hlásky jednotlivých indoevropských jazyků.

Tento způsob nazírání musel nutně vést k praktickému pokroku, pokud jde o vlastní objasnění ide. poměrů. Právě proto, že Saussure nazírá společné vzorce jako systém, a k tomu jako systém, který je oproštěn od konkrétních hláskových určení (fonetických), tedy stručně řečeno jako pouhou jazykovou stavbu, je veden k tomu, aby v tomto díle na sám indoevropský základní jazyk, vlastní to pevnost teorie jazykové změny, použil metod, které by mohly být vzorem při analýze každého jazykového stavu a které mohou sloužit jako vzorný příklad toho, jak se má jazyková stavba analyzovat. Saussure bere tento systém sám o sobě a klade otázku: jak ho analyzuji, abych dostal nejjednodušší a nejelegantnější vysvětlení? Jinak vyjádřeno: s jak málo vzorci nebo prvky se mohou při práci spokojit, abych si zjednal jasno o celém tomto mechanismu?

A takto byl Saussure přiveden k tomu, aby zkoumal indoevropský systém, což nikdo předtím nedokázal, a tedy, jinými slovy, aby zavedl do genetické jazykovědy novou metodu, metodu jazykové stavby.

Ukážeme na příkladě, oč tu jde. Zmínili jsme se již dříve (s. 28), že indoevropština má střídání vokálů $*e : *o : *0$, které se jeví v diftonzích jako $*ei : *oi : *i$, $*eu : *ou : *u$ atd. Vedle toho máme v indoevropštině alternace jiného druhu nebo něco, co vypadalo jako alternace zcela jiného druhu, totiž střídání dlouhého vokálu s $*A$.

Nacházíme je např. v

stind.	<i>sthi-táh</i> „postavený“	:	<i>tí-šthā-mi</i> „stojím“
lat.	<i>sta-tus</i>	:	<i>stā-re</i> „stát“
ide.	podoba kořene $*stA-$:	$*stā-$
nebo v			
stind.	<i>di-táh</i> „daný“	:	<i>dā-nam</i> „dar“, <i>dā-dā-mi</i> „dávám“
lat.	<i>da-tus</i>	:	<i>dō-num</i>
ide.	podoba kořene $*dA-$:	$*dō-$

(Připomínáme, že stind. *i* = lat. *a* je ide. $*A$; viz str. 18.)

Saussure nyní poznal, že když se dlouhý vokál v těchto alternacích interpretuje jako spojení krátkého vokálu s $*A$, dostaneme z obou alternací, které se dosud jevily jako zcela různé, alternaci jedinou:

$$\begin{aligned} *e_i & : *o_i & : *i \\ *e_u & : *o_u & : *u \\ *eA & : *oA & : *A \end{aligned}$$

Tato řada, jejíž nejjednodušší alternační stupeň je $*A$, se tím stává zcela paralelní s řadami, jejichž nejjednoduššími alternačními stupni jsou $*i$, $*u$ nebo jiný koeficient. Všechny tyto řady jsou zvláštními případy řady $*e : *o : 0$; a v $*A$ musíme tedy vidět koeficient paralelní s $*i$, $*u$, $*r$, $*l$, $*n$ a $*m$. (Můžeme dodat, že to byl Saussure, kdo zavedl označení „koeficient“, a můžeme zároveň připomenout, že to byl rovněž Saussure, kdo zavedl do jazykovědy jiné označení, které v naší době došlo u lingvistů velké obliby, totiž označení „foném“ (srov. s. 109). Saussure zavedl — z nedostatku lepšího — toto označení pro výrazový prvek jazyka, aby se vyhnul záměně s „hláskou“ jazykového úzu, tedy na označení toho, co jsou v jeho teorii čistě „algebraické veličiny“; je ironií osudu, že Saussurova teorie byla jeho současníky a z velké části i jeho následovníky tak důkladně nepochopena, že se tohoto označení užívá nyní jako souznačného s „hláskou (jazyka)“, tedy právě s tím ztotožněním, jemuž se Saussure chtěl vyhnout.)

Bude se možná zdát, že tento Saussurův objev nevypadá tak zvláště impozantně. To je však v našem případě třeba přičíst té okolnosti, že jsme v průběhu svého výkladu materiál pro čtenáře upravovali a nemohli jsme se přitom vyhnout tomu, abychom mu toto řešení nenapověděli. Z hlediska celého tehdejšího chápání muselo však působit velmi překvapivě, mj. proto, že krátké vokály $*e$ a $*o$, jak jsme viděli (s. 28), mohou také alternovat s dlouhými vokály $*ē$ a $*ō$ (srov. např. řec. nominativ *rhētōr* „řečník“ s $*ō$ a akuzativ *rhētōr-a* s $*o$), takže se muselo mít za to, že dlouhý vokál, který alternuje s $*A$, stojí funkčně na téže rovině jako dlouhé vokály, které alternují s 0 , a nikoli, jak se nyní ukázalo, jako příslušné vokály krátké.

Toto nové vysvětlení dlouhých vokálů alternujících s $*A$ jakožto

krátkých vokálů + $*A$ bylo přirozeně možné jen proto, že spojení krátký vokál + $*A$ se jinak v indoevropštině nevyskytuje. Znamenalo to však rozhodný zlom s dosavadní metodou rekonstrukce: vzorec jako Saussurovo $*oA$ není totiž odůvodněn existujícími prvkovými funkcemi mezi indoevropskými jazyky, nýbrž vnitřní funkcí uvnitř základového jazyka. Kdybychom se drželi jen prvkových funkcí mezi danými (a v době Saussurově známými) indoevropskými jazyky, neměli bychom žádný důvod, abychom dělali rozdíl mezi $ō$ v *dō-num* a $ō$ v *rhētōr*. Když se $ō$ v *dō-num*, ne však $ō$ v *rhētōr* dá vyložit jako $*oA$, opírá se to nikoli o funkci mezi různými jazyky, nýbrž o funkci mezi složkami jednotlivého jazykového stavu. Prostě se tu položilo rovnítko mezi jednou algebraickou veličinou a součinem dvou jiných, a tato operace zde provedená připomíná onu, kterou provádí chemik, když analyzuje vodu jako součin kyslíku a vodíku. Je to operace, kterou je třeba provést v každém jazykovém stavu, abychom dostali co nejjednodušší popis; paradoxní však je, že první jazykový stav, na nějž byla tato operace v historii vědy užita, byl indoevropský základní jazyk.

V jednom pojednání, které vyšlo současně se Saussurovým a nezávisle na něm, zabýval se Dán Herman Møller obdobnými myšlenkami. Přišel dokonce na nové a velmi podstatné zjednodušení: protiklad mezi třemi dlouhými vokály $*ē$, $*ō$ a $*ā$ bylo by možno vyložit ne, jak to učinil Saussure, předpokladem jednoho a pouze jednoho koeficientu $*A$, nýbrž předpokladem tří koeficientů, takže bychom místo $*ē : *A$, $*ō : *A$, $*ā : *A$ mohli psát $*aA_1 : *A_1$, $*aA_2 : *A_2$, $*aA_3 : *A_3$. Později připadl Herman Møller na to, že by bylo možno obdobným způsobem objasnit jisté krátké vokály $*e$, $*o$ a $*a$ jako součiny těchto koeficientů s jedním a týmž vokálem: $*e = *A_1a$, $*o = *A_2a$, $*a = *A_3a$.

Abychom pochopili, co je při těchto redukcích metodicky podstatné a zajímavé, musíme si ujasnit, že je to jakési rozpuštění indoevropských veličin v algebraické nebo chemické součiny; není to výsledek, který vyplývá přímo ze srovnání různých indoevropských jazyků, nýbrž je to další zpracování, analýza výsledku tohoto srovnávání. Později, dlouho poté, co tato analýza byla provedena, se ukázalo, že existuje jeden indoevropský jazyk, který rozlišuje mezi $*ō$ alternujícím s $*o$ a $*ō$ alternujícím s $*A$, totiž

hethitština, když polský jazykovědec Kuryłowicz mohl prokázat, že hethitské *h* v jistých případech odpovídá indoevropskému **A*. Kromě toho mohl Herman Møller potvrdit svou teorii odkazem na hamitosemitštinu: je právě úhelným kamenem v Møllerově důkazu genetické příbuznosti mezi indoevropštinou a hamitosemitštinou, že hamitosemitština má zvláštní konsonanty, které odpovídají různým indoevropským koeficientům. Tato potvrzení, získaná při pozorování až dosud neznámých prvkových funkcí mezi geneticky spřízněnými jazyky, jsou jistě nejvýš zajímavá, zvláště tím, že ukazují, že interní analýza stavby takového jazyka jako indoevropský základní jazyk obsahuje v sobě neobyčejně silnou realitu; mohlo by se snad myslit, že se při provádění takové analýzy ztrácíme v oblasti abstrakcí; je tomu však právě naopak: připravujeme se tím k lepšímu pochopení nově objevených prvkových funkcí; vskutku jsme analýzou jazykového stavu dosáhli hlubšího poznání jazykové stavby. Avšak na druhé straně jsou tato potvrzení ze strany hethitštiny a hamitosemitštiny právě také jen potvrzení, a sama interní analýza prvkového systému prajazyka může být prováděna bez nich.

Za těmito průkopnickými objevy Saussurovými a Møllerovým týkajícími se struktury prajazyka následovaly různé další, za které zčásti vděčíme týmž badatelům, zčásti jiným. Princip analýzy zde zavedený usiluje na každém jednotlivém stupni jazyka redukovat počet nezbytných prvkových vzorců na minimum; tato metoda, která když byla použita nejprve na indoevropský prajazyk, byla pak aplikována na všechny jazykové stavy, přispěla v rámci indoevropského genetického srovnávání jazyků k zavedení zcela nové techniky. V oddíle o genetické příbuznosti jsme se přidrželi klasického obrazu, který byl získán mechanickou registrací prvkových funkcí mezi jazyky; systém vzorců, který jsme tam závěrem stanovili (s. 25n), byl z hlediska nového principu analýzy podstatně redukován. Vedlo by nás příliš daleko probírat zde tyto dalekosáhlé redukce, jakkoli by to bylo zajímavé. Podařilo se mezi jiným objasnit spojení „konsonant + *h*“ jako spojení „konsonant + koeficient **A*“ a podařilo se objasnit dlouhé vokály, které alternují s **e* a **o*, a rovněž *0*, s nímž alternují, a konečně přízvukové protiklady (cirkumflex a akut, viz s. 20) jako variety podmíněné

místem slovního přízvuku a počtem latentních slabik. Takovými redukcemi analýzy dosahuje indoevropský systém vzorců neobyčejné jednoduchosti.

Také jiné důvody potvrzují význam jazykového stavu a zdůvodňují jeho oprávněnost vůči příliš jednostrannému zkoumání jazykové změny. Vidíme to snad nejlépe, když přistoupíme k pozorování změny samé. Máme-li v nějakém jazyce takový poměr, že *p* na počátku slova se změnilo ve *f*, avšak v jiných postaveních se zachovalo jako *p* (bereme pro jednoduchost smyšlený případ), pak to musí znamenat, že bylo v dějinách jazyka období, kdy každé *p* se na počátku slova mechanicky změnilo v *f*; to by byl hláskový zákon ve vlastním smyslu, srovnatelný s každým jiným zákonem, který platí v nějakém společenství, např. se zákonem právním: v celém období, které sahá od okamžiku, kdy tento zákon vstoupil v platnost, až k okamžiku, kdy tento zákon byl zrušen, zákon platil a zajišťoval, že každé *p* na začátku nějakého slova, s kterým přicházelo jazykové společenství do styku, se mechanicky převedlo ve *f*, ať již bylo toto slovo zděděno po předcích, nebo bylo přejato z jiného jazyka, anebo bylo známkou nově vytvořeným. Právě proto se přejatá slova svou vnější podobou mohou odlišovat od slov zděděných; neboť byla přejata v období, kdy zákon už neplatil. Je však takový hláskový zákon vlastně zákonem jazykové změny, anebo zákonem jazykového stavu? Jestliže v nějakém společenství platí zákon, že každý mladý muž v tom a tom věku a za těch a těch podmínek se musí stát vojákem, znamená to, že se jednou v budoucnosti může říci: všichni ti mladí muži se stali vojáky? Bezpochyby ano, ale je to změna, která má svou příčinu v stavu. Pokud stav trvá, pokud je zákon v platnosti, bylo by nesprávné mluvit o nějaké změně; oč tu jde, je mechanická výměna jednoho prvku za druhý v daných podmínkách. Pokud zákon platí, vyměňuje se mechanicky každé *p* na počátku slova za *f*; je to zákon výměny téhož druhu jako ten, který platí ve hře v šachy, podle něhož pěšci, kteří dosáhnou druhého konce šachovnice, vyměňují svou hodnotu za hodnotu dámy ((nebo jiné figury)). Tato „změna“ nastupuje vždy, když hrajeme v šachy, nebo může nastoupit, i když budeme hrát v šachy zítra nebo v příštím roce: to není žádná změna; to je stav.

Čtenář, který není v lingvistice odborníkem, bude se snad divit tomu, že se autor může vzrušovat nad tak prostou věcí. Je to však proto, že se lingvisté teprve v naší době počínají vymaňovat z tohoto jednostranného chápání změny. Je zřejmé, že mnoho z toho, co se jednostranně zkoumalo z hlediska jazykové změny, jsou jevy stavu. Ukázali jsme nahoře, že se dá stanovit zvláštní prvková funkce pro ide. **m* na konci slova (s. 17): v tomto zvláštním postavení má např. řečtina *-n* místo *-m*. To by se však ve skutečnosti nemělo stanovit jako nějaká zvláštní prvková funkce; bylo by třeba vypořádat se předem s těmi zákony stavu, které platí v každém z jazyků, a tím se pak stane tato zvláštní prvková funkce nadbytečnou; že v řečtině „*-m* se vyměňuje za *-n*“, není historická jazyková změna, které řečtina podlehla, nýbrž hrací pravidlo, které platí v řeckém systému; *m* je totiž v řecké jazykové stavbě výrazový prvek, který je mj. definován tím, že nemůže stát na konci slova, a který se proto musí, kdykoli by se měl octnout v tomto zakázaném postavení, vyměnit za *-n*; není to o nic divnější, než že jsme nuceni vyměnit si peníze, kdykoli cestujeme přes hranice mezi dvěma státy; je to proto, že každý druh peněz může být používán pouze ve své oblasti, a tento zákon není žádným zákonem změny. Takto předpokládá jazyková změna jazykový stav a takto předpokládá genetická lingvistika teorii jazykové stavby neboli „mluvnici“, což ve skutečnosti znamená typologickou lingvistiku. A teprve když jsme popsali jazykovou stavbu až do základu ve všech jednotlivých stavech a vložili do těchto jazykových stavů všechno, co se do nich vložit dá, můžeme se s plným oprávněním věnovat jejich srovnávání z genetického hlediska; genetická lingvistika se tímto způsobem v netušené míře zjednoduší a zjasní.

Avšak i když zde dospíváme k novému rozdělení, při němž se dává jazykovému stavu více a jazykové změně méně, zůstává nicméně faktem, že jazyk se mění. A pro tuto změnu musí lingvista hledat příčinné vysvětlení. Tato sporná a zcela nevyjasněná otázka se podstatně zjednoduší, když budeme pevně trvat na rozlišení mezi jazykovou stavbou a jazykovým územ. Příčiny změn jazykového úzu, tzn. změn výslovnosti (hláskové zákony v užším smyslu), změn významu, změn znaku (změn slov), mohou být

rozmanité; člověk je rozmarná a nevypočitatelná bytost a zde je to člověk, který je ve hře. To jediné, co předběžně s určitou jistotou můžeme říci, je, že hláskové změny, kterým jazyk v průběhu času podléhá, se často dají shrnout v jisté převládající tendence, které totéž společenství s podivuhodnou houževnatostí může udržovat po mnoho staletí. Maurice Grammont přesvědčivě ukázal, jak takové tendence měnit v určitých směrech výslovnost působily ve východních ide. jazycích od nejstarší až do nejnovější doby, postihující stále nový materiál, který se k takovým změnám nabízel. Z čeho opět vyplývají tyto tendence, je další otázka; musí to být návyky psychologické povahy. V praktickém životě narážíme na takové tendence, když slyšíme cizince mluvit [česky]; že „mluví s cizím přízvukem“, znamená právě, že působením svých výslovnostních tendencí, psychologických návyků, posouvá hláskový systém jazyka v určitých směrech. Tyto tendence jsou přirozeně získané, nikoli vrozené; ale obtíže, které se stavějí v cestu, když se chceme naučit vyslovovat cizí jazyk tak jako jeho rodilí uživatelé, ukazují nám, že tyto získané návyky jsou téměř nevykořenitelné, a chápeme proto také, že se mohou houževnatě udržovat z generace na generaci po velmi dlouhou dobu.

Příčiny změn jazykové stavby nemohou naproti tomu tkvět v tendencích etnického společenství mluvícího daným jazykem. Jazyková stavba je právě definována jako něco na tomto společenství nezávislého. Domníváme se, že jazyková stavba se řídí svými vlastními zákony a že změna jazykové stavby není poplatná tendencím jazykového společenství, nýbrž dispozicím v systému, který se mění: musíme si představit, že daná jazyková stavba je disponována k tomu, aby se pohybovala v jistých směrech a ne v jiných. A je to právě typologie jazyka a její nauka o tom, které kategorie se navzájem hledají a podporují a které kategorie se navzájem vyhýbají nebo vylučují, jež musí dát odpověď na otázku o příčinách jazykových změn.

Cílem každé vědy je vypracovat takovou metodu, s jejíž pomocí mohou být zkoumané předměty daného oboru popsány. To se děje vždy zavedením jazyka, vhodného k popsání takových předmětů: za účelem tohoto popisu zavede se soubor označení, terminologie s příslušnými definicemi a provede se pak popis, tak, že se těchto označení použije k tvoření vět, které pojednávají o zkoumaném předmětu.

Cílem jazykovědy je vypracovat metodu, pomocí níž může být popsán jazyk. To se děje zavedením jiného jazyka, vhodného pro takový popis. Takový jazyk popisující opět jazyk nazýváme metajazykem a popisovaný jazyk nazýváme předmětným jazykem. Na základě universalismu přirozeného jazyka (srov. s. 38) může se tohoto jazyka užít jako metajazyka k popisu sebe samého jako předmětného jazyka: můžeme např. napsat [českou mluvnici česky]. Vždy však budeme nuceni pozměnit v nějaké míře úzus předmětného jazyka zavedením řady nových znaků, tzv. technických termínů neboli odborných výrazů. Můžeme rovněž zcela nebo zčásti nahradit předmětný jazyk zvláště k tomu účelu sestrojeným jazykem vzorců, který bude vhodný jako metajazyk, jímž se dají popsat jiné jazyky; s tím se také v jazykovědě pracuje, v této knize jsme se však bez něho obešli.

Z toho je patrné, že můžeme mít jazyky různých stupňů: jazyk 1. stupně a jazyk 2. stupně neboli metajazyk. Z teoretického hlediska můžeme ovšem v tomto tvoření stupňů pokračovat: jazyk, kterým popisujeme metajazyk, bude jazykem 3. stupně nebo metajazykem 2. stupně (zvaným také metametajazyk). A uvidíme, že tato možnost není pouze teoretická.

Popis jednotlivého jazykového stavu, jeho „mluvnice“^{*)} je tedy metajazykem 1. stupně. Když použijeme termínů, které jsme zavedli v předcházejících výkladech, můžeme stručně shrnout metodu mluvnice, řekneme-li, že vychází z nějakého řetězu neboli textu jako předmětu analýzy a že z něho usuzuje na jednostranný předpokladový poměr mezi řetězem (textem) a paradigmaty (řetěz předpokládá paradigmata) a na základě toho pak vyvozuje paradigmata.

Jako ostatní vědy musí mluvnice (na rozdíl od předmětných jazyků) v co možná největším rozsahu definovat své vlastní znaky. Avšak každá věda, a tedy i mluvnice, ať již definuje sebevíce znaků, bude přece jednou nucena ukončit řadu definic na nějakém místě, tak, že znaky, které vstupují do naposledy stanovené definice, nebudou už samy definovány. Dochází tedy v každé vědě k tomu, že zůstanou jisté nedefinované neboli základní pojmy, čímž se rozumějí termíny, které nejsou definovány uvnitř daného jazyka, nýbrž mohou být definovány pouze zavedením jiného jazyka, který je v poměru k danému jazyku metajazykem. Tak může i v mluvnici docházet k tomu, že zůstanou jisté základní pojmy, jisté nedefinované termíny, které mohou být definovány jen zavedením metajazyka 2. stupně neboli metamluvnice.

O každé vědě platí, že veškeré její definované pojmy nutně musí být definovány pomocí jiných termínů téhož jazyka; budou tedy definované termíny určeny výlučně svým vzájemným poměrem, avšak nemohou být nikdy určeny (ani spoluurčeny) svým poměrem k nějakým jiným předmětům než k termínům uvnitř téhož jazyka. Když mluvnice používá výrazů předmětného jazyka, bude mít před jinými vědami tu výhodu, že jsou aplikována na předmětný jazyk, jehož sama používá, bude moci mít definovány veškeré termíny, které z předmětného jazyka přejala; může je však, jak jsme viděli, definovat pouze jejich poměrem k jiným termínům uvnitř téhož jazyka, nikoli (ani zcela, ani zčásti) jejich poměrem k předmětům, které samy nejsou termíny uvnitř téhož jazyka. Termíny mluvnice nemohou tak být mj. určeny eventuálními

*) Termínu mluvnice užíváme zde z nedostatku jiného vhodného termínu v tomto zcela speciálním smyslu, který má něm. Sprachlehre, dán. sproglære. (Pozn. překl.)

věcmi v mimojazykové skutečnosti, k nimž by mohly poukazovat nebo z nichž jsou samy vytvořeny (např. elektromagnetickými kmity, které jsou způsobovány tahy péra po papíře, nebo zvukovými vlnami, které jsou způsobovány pohyby mluvidel). Toho můžeme naproti tomu dosáhnout v metamluvnici, kde analyzujeme termíny mluvnice a zjišťujeme, že věci, k nimž poukazují, jsou fyzikální nebo jiné jevy, které tvoří výraz a obsah předmětného jazyka, a že věci, z nichž jsou vytvořeny, jsou tytéž, jako ty, z nichž jsou vytvořeny termíny jiných jazyků (např. předmětného jazyka). Jinými slovy: Mluvnice se jako každý jazyk musí dělit na stránku obsahovou a výrazovou. To, co je v mluvnici obsahem, tedy její obsahová stránka, je výrazem a obsahem předmětného jazyka. Aby mohla ve své obsahové stránce popsat výrazové a obsahové prvky předmětného jazyka, je mluvnice nucena zavést pro ně názvy: musí např. nazvat jeden výrazový prvek *p*, druhý *m* atd. a např. jeden obsahový prvek „samec“, jiný „samice“ a třetí třeba „tur“ atd. Avšak všechny tyto mluvnici zavedené názvy pro prvky předmětného jazyka zůstanou jeho nedefinovanými základními pojmy a mohou být definovány teprve v metamluvnici analýzou obsahové stránky mluvnice. Z toho je zřejmé, že fonetika, neboli nauka o zvukové stránce jazyka, a sémantika, neboli nauka o jazykových významech, náležejí k metamluvnici. Mezi metamluvnicí a mluvnicí existuje (jako mezi každým meta-jazykem a jeho předmětným jazykem) jednostranné předpokladové spojení: metajazyk předpokládá předmětný jazyk a metamluvnice předpokládá tedy mluvnici. Jinak řečeno: Zvuky a významy předpokládají výrazové a obsahové prvky; označení předpokládá označené.

Ale i jiným způsobem dostaneme jazyky více stupňů. Když analyzujeme v mluvnici daný text, zjistíme — je-li text dostatečně dlouhý [(např. česká literatura doplněná velkou sbírkou česky namluvených gramofonových desek)] — že uvnitř textu se v jeho celku mohou vyskytnout nebo rozšířením textu mohou být vytvořeny úseky (může to být část textu velké rozlohy nebo to mohou být jednotlivá slova, jednotlivé prvky nebo jednotlivé varianty), které se uvnitř textu dají převést v jiné úseky: jeden úsek je třeba [v laštině, druhý v hanáčtině a je zřejmé, že lašský úsek se může

převést do hanáčtiny a hanácký opět do laštiny]; nebo jeden úsek je psaný jazyk, druhý mluvený jazyk a dají se rovněž převést jeden na druhý; nebo jeden úsek je všední řeč, druhý přednáškový styl; jeden úsek je próza, druhý poezie; vždy je vzájemný převod možný. Kdybychom měli text s různými národními jazyky [(např. češtinou a němčinou)], měli bychom touž situaci. I když jde třeba jen o text namluvený dvěma různými osobami, máme opět tuto převodovou situaci: každá jazyková fyziognomie („hlas“, „orgán“, „rukopis“) má svůj zvláštní ráz, v každém případě v jazykovém úzu, a můžeme převést text z jedné fyziognomie do druhé; dám-li řadě žáků po sobě číst nebo vyprávět týž příběh, dostanu řadu převodů jednoho a téhož textu do různých fyziognomií.

Kdykoli najdeme takovou převeditelnost mezi dvěma úseky textu, musíme k tomu přihlížet; máme-li co činit s různými národními jazyky, místními nářečím, slangy, idiomy, kódy, stylovými druhy nebo fyziognomiemi, musíme text každého z nich analyzovat zvlášť, neboť musíme počítat se strukturálními rozdíly mezi nimi. Musíme si tak v mluvnici vytvořit soustavu etiket, takže jedna skupina textů bude označena jako [„čeština“, druhá jako „němčina“], nebo jedna jako „próza“, druhá jako „poezie“, nebo jedna jako „Jan Novák“, jiná jako „Pavel Svoboda“ atd. — dělení to, která se — jak snadno poznáváme — navzájem různě kříží. Avšak ani s takovými etiketami jako [„čeština“, „němčina“,] „próza“, „poezie“ atd. atd. v mluvnici samé mnoho nepořídíme.

Zvláštní totiž je, že tato označení zastupují některé představy, které jsou zpravidla sakrální povahy a které záleží v tom, že daný jazykový úzus nebo daná jazyková stavba se chápou jako výraz pro jisté mimojazykové činitele jakožto obsah; [český] jazyk se v tomto případě pocituje jako výraz pro [český] národ, pro rodinu a domov jakožto obsah a také slohové druhy se takto chápou jako výraz nebo symbol pro jisté mimo ně ležící činitele jakožto obsah. Opět tu nacházíme výraz a obsah a znovu máme co činit s jazykem, avšak tentokrát s jazykem, jehož výrazová stránka je sama jazykem, který se opět skládá z obsahu a výrazu. K mluvnici musíme tedy připojit novou mluvnici, která pojednává o všech těchto „etiketách“ (nazýváme je konnotativy) jakožto o obsahu vzhledem k danému jazyku jako výrazu (a tuto obsahově-výrazovou funkci

nazýváme konnotací). Máme tu v jiném smyslu než dříve co činit s mluvnicemi různých stupňů. Může být účelné pokračovat v tomto vydělování stupňů; v nové mluvnicí 3. stupně mohlo by se ukázat, které jsou to zeměpisné, historické, sociální a psychologické faktory, vzhledem k nimž je obsah daného jazykového označení, jako např. [„čeština“], nazírán jako výraz. Všechno, co se nazývá charakteristikou prostředí, od charakteristiky národní až k charakteristice osobní, náleží přirozeně rovněž do oblasti lingvistiky.

Genetika jazyka a typologie jazyka nejsou ovšem jiné jazyky než mluvnice; jsou jen rozšířením její oblasti. Pojednávají, jak jsme viděli, každá o svém druhu funkce mezi jazykovými stavy. Použijeme-li těch termínů, které jsme dosud zavedli, můžeme nyní na závěr úhrnem říci, že jazyková genetika supluje základní jazyk a jazyková typologie supluje typ existující za jednotlivými jazyky. Mezi jednotlivými jazyky a základním jazykem existuje jednostranný předpokladový poměr: jednotlivé jazyky předpokládají základní jazyk, nikoli naopak; a funkce mezi jednotlivými jazyky a základním jazykem je poměrem, nikoli spojením; tyto jazyky neexistují současně, nýbrž zauímají postupně místa jeden druhého. Mezi jednotlivými jazyky a jazykovým typem je jednostranné předpokladové spojení: jednotlivé jazyky předpokládají jazykový typ, nikoli naopak; a funkce mezi jednotlivými jazyky a jazykovým typem je spojením, nikoli poměrem: jednotlivé jazyky a jazykový typ existují současně; máme-li jednotlivý jazyk, je jeho typ eo ipso dán v něm. Dospěli jsme tu v závěru k formální definici obou druhů jazykové příbuznosti: genetická příbuznost spočívá na kontinuuaci, tzn. jednostranném předpokladovém poměru mezi jazyky; typologická příbuznost spočívá pak na realizaci typu, tzn. na jednostranném předpokladovém spojení mezi jazyky.

LEXIKÁLNÍ HESLA

analogie, analogické tvoření (analogidannelse) — znakové působení záležející v tom, že některý člen paradigmatu znaku způsobí, že se na jiném místě v témž paradigmatu vyskytne jiný znak než ten, který jsme očekávali.

disimilace (dissimilation) — prvkové působení, při němž se mluvčí vyhýbají opakování téhož pohybu u dvou prvků. (Př. *pelegrinus* za *peregrinus*.)

foném (fonem) — termín zavedený F. de Saussurem ve významu výrazový prvek (v. t.) Později se termínu začalo ve velkém rozsahu užívat i ve významu zvuk řeči, hláska.

funkce (funktion) — závislost, která existuje mezi dvěma předměty a která je zachycována vědeckým popisem.

f. prvková (elementfunktion) — funkce, která existuje mezi každým výrazovým prvkem v jednom jazyce a každým výrazovým prvkem v druhém jazyce, s ním geneticky příbuzném.

GRAMMONT, Maurice (1886—1946) — fr. jazykovědec, prof. srovnávací jazykovědy v Montpellier. Pokoušel se nalézt obecné zákony pro hláskové změny, které jsou důsledkem působení mezi hláskami a souvislou řečí: disimilaci atd. „La Dissimilation consonantique“ 1895. „Traité de phonétique“ 1933.

haplogie (haplogi) — vynechání slabiky pro její podobnost (nejčastěji totožnost) se slabikou sousední. (Př. *tragikomický* za *tragikokomický*.)

HUMBOLDT, Wilhelm von (1767—1835) — něm. státník a jazykovědec. Ve svých pozdějších letech napsal významné práce jazykovědné i jazykově filosofické, jež měly význam pro filosofii jazyka 20. stol. Spolu s Fr. Schlegelem podal nejužívanější typologické třídění jazyků.

JAKOBSON, Roman (naroz. 1896) — rus. jazykovědec, nyní prof. slavistiky na Harvardské univ. v USA. Byl jedním ze zakladatelů pražské školy, která se zvláště zabývala zkoumáním výrazové stránky jazyka a popisovala hlásky z hlediska jejich významově rozlišovací funkce, založené na komutačním testu (zkoušce výměnou). Napsal četné práce ze slovanské jazykovědy a literární vědy (zvl. poetiky) a z obecné jazykovědy.

JONES, Daniel (naroz. 1881) — angl. fonetik. Vedoucí osobnost londýnské školy. Kládl důraz hlavně na praktickou stránku fonetiky. „An Outline of

English Phonetics" (1914—17). "An English Pronouncing Dictionary" (1917). **kategorie** (kategori) — paradigma skládající se z prvků, které mohou být dosazeny pouze na určitá místa v řetězci a ne na jiná místa.

koeficient (koefficient) — veličina, která sama o sobě někdy tvoří, jindy netvoří slabiku. Označení *k*, bylo zavedeno F. de Saussurem.

konstanta (konstant) — užívá se zde o veličině, jejíž výskyt je nutným předpokladem výskytu veličiny, ke které má funkci.

KUHN, Ernst (1846—1920) — něm. jazykozpytec, od 1875 prof. v Heidelbergu a od 1877 v Mnichově. Zabýval se zvláště indickými jazyky. Dokázal (v r. 1889), že jazyky munda, mon-khmer a vietnamština jsou navzájem geneticky příbuzné.

KURYŁOWICZ, Jerzy (naroz. 1895) — pol. jazykovědec, prof. v Krakově. V četných pracích se zabýval rozmanitými stránkami indoevropského a semitského jazykového kmene. Dokázal (v r. 1935), že heth. *h* odpovídá někdy ide. prvku *A.

metateze (metatase) — přemístění prvku z jedné slabiky do druhé (př. ital. *cocodrillo* za lat. *crocodilus*).

MØLLER, Herman (1850—1923) — něm.-dán. jazykozpytec, 1888—1921 prof. v Kodani. Snažil se prokázat příbuzenství mezi indoevropskými a semitskými jazyky. Svou teorii podložil velmi rozsáhlým materiálem.

paradigma (paradigme) — třída prvků, které mohou být dosazeny na totéž místo v řetězu.

PEDERSEN, Holger (1867—1953) — dán. jazykozpytec, prof. srovnávací jazykovědy. Zabýval se pronikavě mnoha ide. jazyky. Prokázal soubor prvkových korespondencí mezi indoevropštinou a uralštinou.

posouvání, posunutí (sou)hlásek, germánské p. (germanske lydfor skydning) — řada hláskových korespondencí mezi indoevropštinou a germánštinou, objevených Rasmusem Raskem:

ide. *p	*t	*k	:	germ. f	þ	x	
*b	*d	*g	:		p	t	k
*bh	*dh	*gh	:		b	d	g

proměnná (variabel) — užívá se zde o veličině, jejíž výskyt není nutným předpokladem pro výskyt veličiny, k níž má funkci.

prvek, charakterizační p. (karakteriserende element) — prvek, který může vcházet do vazby jako řízený, nebo prvek, který s takovým prvkem tvoří paradigma.

p. výrazový (udtrykselement) — nejmenší jednotka výrazové stránky jazyka, která rozlišuje význam. Viz též foném.

p. základový (grundelement) — prvek, který buď může vcházet do vazby jako řízený, nebo tvoří paradigma s prvkem, který může vcházet do vazby jako řízený.

RASK, Rasmus (1787—1832) — dán. jazykozpytec, prof. orientálních jazyků. Byl jedním z prvních, kteří viděli souvislost mezi indoevropskými jazyky. Objevil germánské posunutí hlásek a představil je ve své epochální odpovědi na

úkol vypsaný dán. Společností věd (Videnskabernes Selskab). „Zkoumání o vzniku staré severštiny neboli islandštiny“ (dánsky).

řízení (styrelse) — bezpředpokladové spojení (v. t.) mezi dvěma charakterizačními prvky (v. t.) nebo mezi charakterizačním prvkem a základovým prvkem (v. t.). O řízení však nejde, když takové bezpředpokladové spojení je uvnitř téhož slova.

SAPIR, Edward (1884—1939) — amer. jazykovědec. Studium různých severoamerických indiánských jazyků vyzbrojilo ho nepředpojatým pohledem na jazyk. Zabýval se spojením (v. t.) v jazyce, viděl v nich „vzor“. Pro jazykovědu v USA měl velký význam. Rozvinul typologickou klasifikaci jazyků podanou W. von Humboldtem a Fr. Schlegelem.

SAUSSURE, Ferdinand de (1857—1927) — švýc. jazykovědec. První viděl v jazyku systém a učinil na základě toho důležitý objev v indoevropštině. Jeho myšlenky měly a stále mají nesmírný význam pro moderní jazykovědu.

spojení (forbindelse) — se zde nazývá funkce, která existuje mezi znaky nebo mezi prvky uvnitř téhož řetězu.

sp. předpokladové (forudsætningsforbindelse) — spojení mezi dvěma veličinami, v němž výskyt jedné veličiny v řetězu je nutným předpokladem výskytu druhé veličiny. Př. sp. se nazývá jednostranné, když jedna z obou veličin je předpokladem druhé, avšak nikoli naopak. Př. sp. se nazývá oboustranné, když jedna veličina je předpokladem druhé a druhá první.

sp. bezpředpokladové (forudsætningsfri forbindelse) — spojení mezi veličinami, z nichž se může vyskytnout jedna, aniž je přítomna druhá.

THOMSEN, Vilhelm (1842—1927) — dán. jazykozpytec. Zabýval se pronikavě jak indoevropskými, tak finougričtými a tureckými jazyky. V r. 1893 předložil výklad starotureckého jazyka v orchónských nápisech.

typologická příbuznost, typologické příbuzenství (typologisk sprogslægtskab) — funkce mezi jazyky záležející v tom, že kategorie v každém z jazyků mají funkci ke kategoriím v každém z ostatních jazyků. Dříve znamenala t. p. shodu v struktuře slova mezi jazyky.

vazba (binding) — řízení (v. t.), které slouží k vytvoření věty nebo větné jednoty.

VERNER, Karl (1846—1896) — dán. jazykozpytec, prof. slavistiky. Objevil pravidelnost dosud neobjasněných „výjimek“ z germánského posunutí hlásek (v. t.) a jejich podmínky, „Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung“ (1876), později nazvanou Vernerovým zákonem.

vokál (vokal) — veličina, která sama o sobě tvoří slabiku.

WULFF, Kurt (1881—1939) — dán. jazykozpytec, docent východoasijských jazyků se zvláštním zřetelem k čínštině. Dokázal, že malajsko-polynéská skupina jazyků je geneticky příbuzná s jazyky munda, mon-khmer a s vietnamštinou a že existuje genetická souvislost mezi austrijskou a tibetočínskou rodinou.

zkouška výměnou, komutační test (udvekslingsprøve) — zde se tak nazývá zkouška, která má ukázat, zda výměna jednoho prvku za druhý v obsahové stránce jazyka může s sebou nést rozdíl ve stránce výrazové.

znak (tegn) — jednotka výrazu spolu s obsahem s ní spjatým. Např. slovo nebo ohýbací prvek.

ODKAZY NA LITERATURU*

Obecné úvody do jazykovědy jako celku

- SAPIR, E.: *Language*, New York 1921; něm. překlad od C. P. Hombergera: *Die Sprache*, München 1961
- VENDRYES, J.: *Le Langage*, Paris 1921
- MAROUZEAU, J.: *La linguistique*, Paris 1921
- JESPERSEN, O.: *Philosophy of Grammar*, London 1924
- PEDERSEN, H.: *Sprogvidenskaben i det nittende århundrede*, København 1924; angl. překlad od J. W. Spargo: *The Discovery of Language, Linguistic Science in the Nineteenth Century*, Bloomington, Indiana 1962
- OBERPFALCER, FR.: *Jazykozpyt*, Praha 1932
- Dosud jediné soustavné uvedení do otázek jazyka v českém jazyce
- GRAFF, W. L.: *Language and Languages*, New York—London 1932
- BLOOMFIELD, L.: *Language*, New York 1933
- GRAY, L. H.: *Foundations of Language*, New York 1939
- Obě poslední díla jsou snadno přístupná, obsáhlá a mají bohaté odkazy na literaturu
- MATHESIUŠ, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947
- Soubor statí zakladatele pražské školy přístupně uvádějících do problematiky jazyka z hlediska funkčně-strukturálního
- HARRIS, Z. S.: *Methods in Structural Linguistics*, Chicago 1955
- STURTEVANT, E. H.: *An Introduction to Linguistic Sciences*, New Haven 1956
- HOCKETT, CH.: *A Course of Modern Linguistics*, New York 1958
- AMMER, K.: *Einführung in die Sprachwissenschaft I*, Halle (Saale) 1958
- HILL, A. A.: *Introduction to Linguistic Structures* 1958
- MALMBERG, B.: *Nya vägar inom språkforskningen*, Stockholm 1959;
- angl. překlad *New Trends in Linguistics*, Stockholm 1964
- HJELMSLEV, L.: *Essais linguistiques*, København 1959

*) Původní bibliografické údaje překladatel doplnil o nejzávažnější díla českých autorů.

- MARTINET, A.: *Éléments de linguistique générale*, Paris 1960;
- něm. překlad od A. Fuchse: *Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Stuttgart 1963; rus. překlad od V. V. Ševoroškina v *Novoje v lingvistike III*, Moskva 1963
- GLEASON, H.: *An Introduction to Descriptive Linguistics*, 2. rev. vyd. New York 1961; rus. překlad *Vvedenije v deskriptivnuju lingvistiku*, Moskva 1959
- HALL, R. A.: *Introductory Linguistics*, Philadelphia 1964
- Osnovnyje napravlenija strukturalizma*, Moskva 1964
- GOLOVIN, B. N.: *Vvedenije v jazykoznanije*, Moskva 1966
- HORÁLEK, K.: *Filosofie jazyka*, Praha 1967
- Kritický přehled jazykovědného myšlení a originální rozbor základních problémů jazyka s velmi bohatým výběrem literatury

Genetická příbuznost jazyků

- MEILLET, A.: *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes*, Paris 1930, posl. rev. vyd. 1953. Velmi moderní orientace
- SCHRIJNEN, J.: *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1921
- Hlubší uvedení do metod a problémů
- CHARPENTIER, J.: *Jämförande indoeuropeisk språkvätsenskap*, Stockholm 1926
- Pro znalce švédštiny populární uvedení do metod a výsledků na klasickém základě
- BAUDIŠ, J.: *Struktura jazyků indoevropských*, Bratislava 1932
- LEHMAN, W. P.: *Historical Linguistics, An Introduction*, New York 1962

Jazyková stavba a jazykový úzus

- GARDINER, A. H.: *The Theory of Speech and Language*, Oxford 1932
- Výklad těchto problémů z poněkud jiného hlediska
- STEPANOV, J. S.: *Osnovy jazykoznanija*, Moskva 1968
- Pokus o interpretaci dané problematiky z hlediska marxistické jazykovědy

Tvoření znaků

- GRAMMONT, M.: *Traité de phonétique*, Paris 1933
- Týká se mj. působení prvků

Jazykové rodiny

- KIECKERS, E.: *Die Sprachstämme der Erde*, Heidelberg 1931
- LES LANGUES DU MONDE, vyd. Société de linguistique de Paris, pod vedením A. Meilleta a M. Cohena, 2. vyd. 1952
- Velké dílo podávající informace o všech jazycích země, opatřené jazykovými mapami a odkazy na literaturu

- MILEWSKI, T.: *Zarys językoznawstwa ogólnego I, Teoria językoznawstwa*, Lublin — Kraków 1947; II, 1—2. *Rozmieszczenie języków*, Kraków 1948
- HORÁLEK, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1962
- Základní dílo o jazycích slovanských s bohatým soupisem odborné literatury
- SCHMIDT, P. W.: *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg 1926

Základní jazyky

- SCHRADER, O.: *Sprachvergleichung und Urgeschichte*, Jena 1906
- THOMSEN, V.: *Oldarisk kultur. Samlede Afhandlinger I*, København 1919
- K hypotézám o indoevropských předhistorických společenských a kulturních poměrech
- MEILLET, A.: *Le slave commun*. 2. vyd. přepracované A. Vaillantem, Paris 1934; rus. překlad P. S. Kuznecova: *Обščeslavjanskij jazyk*, Moskva 1951

Typy jazykové stavby

- HJELMSLEV, L.: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, København 1943; angl. překlad od F. J. Whitfielda: *Prolegomena to a Theory of Language, Memoir 7 IJAL*, Indiana 1953; rus. překlad v *Novoje v lingvistike I*, Moskva 1960
- Podrobnější výklad těchto problémů a základů jazykovědy z těchto hledisek
- SKALIČKA, VL.: *Typ češtiny*, Praha 1951
- MALMBERG, B.: *Structural Linguistics and Human Communication*, Berlin 1963
- Strukturnaja tipologija jazykov* (red. V. V. Ivanov), Moskva 1966

Typy jazykového úzu

- JAKOBSON, R.: *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala 1942.
- Srov. též R. JAKOBSON — M. HALLE, *Fundamentals of Language*, Den Haag 1956; něm. překlad F. G. Meiera: *Grundlagen der Sprache*, Berlin 1960
- DIETH, E.: *Vademecum der Phonetik*, Bern 1950
- FISCHER-JØRGENSEN, E.: *Almen fonetik*, København 1960
- Všestranná orientace v hláskosloví s odkazy na literaturu

Jazyková změna

- SAUSSURE, F. de: *Cours de linguistique générale*, Paris 1916, 6. vyd. 1959; něm. překlad od H. Lommela: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*, Berlin — Leipzig 1931; rus. překlad *Kurs obščej lingvistiki*, Moskva 1933

- Hlavní dílo, na němž moderní lingvistika především staví. Vyvozuje obecné metodologické důsledky z autorova pojednání *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes* z r. 1879
- COSERIU, E.: *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*, Montevideo 1958; rus. překlad v *Novoje v lingvistike III*, Moskva 1963
- SKALIČKA, VL.: *Vývoj jazyka*, Praha 1960

Louis Hjelmslev (1899—1965), jehož poslední knižní práci předkládáme českému čtenáři, není naší odborné veřejnosti neznám. Naopak, při vši různosti názorových východisek je nám dílo tohoto zakladatele dánské (kodaňské) jazykovědné školy a předního představitele moderního lingvistického myšlení v mnohém velmi blízké. S československou strukturální jazykovědou, která osobitě rozvinula revoluční ideje tvůrce moderní jazykovědy Ferdinanda de Saussurea i podněty jazykovědné školy kazaňské, zvl. J. Baudouina de Courtenay, spojuje Hjelmslevovu originální teorii jazyka (která se distancovala od tradiční jazykovědy i svým názvem - glosématika, z řec. *glossa* „jazyk“) společný důraz na chápání jazyka jako osobité, svébytné struktury, v níž každá složka je určována svými vztahy k složkám ostatním i celku, i důraz na nezbytnost vytvoření adekvátní metody vědeckého zkoumání tohoto složitého „systému systémů“. Hjelmslev měl i úzké osobní a vědecké styky s československou strukturální lingvistikou. I když později tyto styky ustaly, zaznívá v díle velkého dánského myslitele nejednen podnět, který mu dala pražská škola a naopak se myšlení pražské školy nejednou formovalo v přímé konfrontaci s názory Hjelmslevovými.¹ Zejména Hjelmslevova plodná dichotomie formy a substance jazyka nachází mezi lingvisty rozvíjejícími odkaz pražské školy stále více půdy.²

¹ Srov. zejm. Vl. Skalička, *Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“*, *Slovo a slovesnost* 10, 1948, 135—142, který přestože byl psán „na počátku nehlubší krize strukturální jazykovědy u nás“, v mnohém dobře vystihl shody a zvláště rozdíly pražské a kodaňské strukturalistické školy. Nad přínosem Hjelmslevova díla pro světovou i naši lingvistiku se zamýšlí stat O. Lešky a P. Nováka *Nad dílem Louise Hjelmsleva*, *Slovo a slovesnost* 27, 1966, 141—143. (Připomíná tu také na s. 142 jeho přednášku v Pražském lingvistickém kroužku; poslední pozvání do Prahy r. 1964, které Hjelmsleva velmi potěšilo, nemohl již Hjelmslev přijmout pro vážnou chorobu.)

² Srov. např. významnou monografii O. Lešky *Formální a funkčně obsahová struktura ruského imperativu (injunktivu) v Kapitolech ze srovnávací mluvnice ruské a české* 3, 1968, 7—50 i jiné jeho příspěvky a pojem tzv. onomaziologických (pojmenovávacích) struktur a kategorií v mé knize *Teorie odvozování slov (Tvoření slov v češtině I, 1962, zejm. s. 29 až 49)*.

Hjelmslevovo dílo věnované budování vědecké teorie jazyka není rozlehlé. Vyšlo ze studie indoevropské syntaxe (studoval ji u Zubatého v Praze v r. 1923 a u Meilleta a Vendryese v Paříži v l. 1926—27). Zejména pod vlivem Meillettovým si Hjelmslev uvědomil, že základní podmínkou prohloubení našeho poznání indoevropské syntaxe je vybudování vědecké obecné gramatiky. K tomu pak směřují všechny další Hjelmslevovy snahy a celá jeho vědecká produkce. A v tomto tvořivém úsilí o vybudování univerzální teorie jazyka a vědecké metodologie jeho zkoumání je i Hjelmslevův epochální vklad do historie světové jazykovědy.

Již ve své knize *Principes de grammaire générale (Principy obecné mluvnice, 1928)* nastínil Hjelmslev principy gramatiky, která staví na jazyce samém, na ryze jazykových konstrukčních a kombinačních možnostech, nezávisle na psychologii a logice. Zde poprvé pevně zakotvila myšlenka formální neboli funkční gramatiky. Demonstrací těchto obecných principů a zároveň ověřením jejich nosnosti a zejména „imanentní“ metody se stala pak dvojdílná monografie *La catégorie des cas (Kategorie pádů, I 1935, II 1937)*, v níž Hjelmslev podal významovou analýzu a ucelenou (lokalistickou) teorii pádu. Pády jsou tu určovány nejen vzhledem k svému obsahu, ale také vzhledem k rozsahu.³

Určující pro další Hjelmslevův vývoj se stalo sblížení a těsná spolupráce s krajanem H. J. Ulldalem, fonetikem ze školy Jonesovy. Jeho vlivem se Hjelmslevův zájem natrvalo obrátil k výrazové stránce jazyka. Zavadí název glosématika pro čistě formální popis jazyka. Poprvé ji Hjelmslev představil na 4. jazykovědném kongresu v Kodani v r. 1936 pojednáním *Essai d'une théorie des morphèmes (Pokus o teorii morfémů)*, jež je dosud nejpřístupnějším uvedením do Hjelmslevovy teorie jazyka. Z ohlášené monografie *An Outline of Glossematics (Přehled glosematiky)*, která měla být společnou prací Hjelmslevovou a Ulldalovou, vyšla však teprve v r. 1957 pouze část I: *General Theory* z pera samotného Ulldala. Hjelmslev sám uveřejnil v r. 1943 pouze úvod do své teorie jazyka *Omkring sprogteoriens grundlæggelse (K založení teorie jazyka)*. Je to kniha myšlenkově velmi bohatá a podnětná, zároveň však značně abstraktní, a proto i nesnadno přístupná. Podává hutný, sevřený obraz Hjelmslevovy koncepce jazyka a jazykovědy, ale dává jen matnou představu o glosematické metodě (proceduře) samé, již věnoval Hjelmslev společně s Ulldalem mnoho úsilí. Tu máme možnost poznat jednak z neuvěřitelného dosud náčrtu z r. 1943, jednak z několika přednášek z let 1936—43, propracovávaných jednotlivé části jeho teorie (jsou shrnuty spolu s příspěvky jiných badatelů ve sborníku k Hjelmslevovému padesátinám *Recherches structurales, intervention dans le débat glossématique (Strukturální zkoumání, příspěvek ke glosématické diskusi, 1949)*.

Třebaže vědecký význam této Hjelmslevovy práce je v pravém slova smyslu epochální, zůstávala její známost v světové veřejnosti dlouho omezena na nevelký okruh badatelů, kterým jazyk dila — kniha je totiž napsána v autorově mateřském jazyce, dánštině — nebyl překážkou. Teprve když o 10 let později byl

³ Obdobná koncepce pádu vzniká v téže době i v pražské škole, srov. R. O. Jakobson, *Zur allgemeinen Kasuslehre, Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6, 1936, 240—288

vydán její anglický a později i ruský překlad,⁴ nalezla Hjelmslevova osobitá strukturní teorie jazyka cestu k širší obci lingvistů a vyvolala také širokou, souhlasnou i nesouhlasnou odezvu.

Hjelmslevova *Prolegomena*, jak se stalo zvykem tuto knihu citovat podle anglického překladu, jsou zaměřena na vyšetření těch vlastností, které činí jazyky právě jazyky. Teprve adekvátní postižení těchto empirických vlastností jazyků dovolují stanovení obecného teoretického kalkulu a procedurální metody, které tvoří ryze deduktivní systém, nezávislý na zkušenosti.

Náročnost této Hjelmslevovy práce není jen v její abstraktnosti, v nedostatku příkladů, které by konkretizovaly a ilustrovaly autorovy obecné ideje; Hjelmslev v značné míře ztížil cestu k poznání a pochopení své koncepce tím, že vytvořil osobitou terminologii, jejíž obtížnost záleží ne tak v novosti, neobvyklosti vnější podoby termínů nebo v složitosti jejich pojmového obsahu, jako v libovolnosti obsahu, který autor — v rozporu s běžným územ — těmto termínům dává. Hlavně to, spolu se zmíněnou již abstraktností a obecností i s úsporností a hutností dílce, zaviňuje, že Hjelmslevovy názory nebývají vždy správně chápány ani jeho kritiky a odpůrci, ani jeho přívrženci a obdivovatelé.

Hjelmslev si byl této výlučnosti své nezávažnější práce sám vědom. Proto se již v této době, kdy pracoval na *Prolegomenech*, rozhodl — především s ohledem na své universitní posluchače i ostatní dánské a vůbec severské zájemce o jazykovědu — vyloučit podstatu svého učení co nejpřístupnějším způsobem a s širokým ilustračním příkladovým materiálem. Vznikl tak již v r. 1941 rukopis, který se však jeho autor v přísné sebekritice dlouho neodhodlal zveřejnit. Teprve počátkem let šedesátých, vlastně již v době své pokročilé choroby, svolil na naléhání přátel připravit rukopis k vydání. Tak vyšla v r. 1963 nevelká kniha, nazvaná prostě *Sproget (Jazyk)*, jejíž český překlad tu podáváme.⁵ Kniha, vydaná v populárně naučné knižnici, je velmi zdařilým úvodem do jazykovědy, podaným prostým a jasným a přitom poutavým výkladovým slohem a přinášejícím množství konkrétních příkladů z mnoha jazyků. „Jazyk“ je nejen shrnutím již dříve vyložených autorových názorů na synchronní analýzu jazyka, nýbrž vrhá i zcela nové světlo na podstatu i metodu historickosrovnávací jazykovědy a podává tak zajímavou originální interpretaci jejích dat. Autor tu představuje lingvistiku jako vědu mající své vlastní zákony, aniž ovšem přehlídá jejich složité vztahy k ostatním oblastem lidského poznání, především k logice, psychologii, kybernetice, poetice a literární vědě.⁶

⁴ *Prolegomena to a Theory of Language*, přel. F. J. Whitfield, 1953; rus. překlad vyšel v sb. *Novoje v lingvistike I*, 1960, s. 264—389, prací Ju. K. Lekomceva.

⁵ Louis Hjelmslev *Sproget. En introduktion*. Berlingske Leksikon Bibliotek, København 1963. 136 s.

⁶ Zájem o řešení vztahu jazykovědy k ostatním oblastem poznání nacházíme již v začátcích českého strukturalismu. Nejvýrazněji tuto myšlenku formuloval J. Mukařovský v závěrech svého rozboru Polákovy Vznesenosti přirozenosti, 1948. Nejnověji se k nutnosti respektovat tyto vztahy vrací u nás zejm. K. Horálek v několika statcích a R. Jakobson ve svém brilantním referátu na 10. mezinárodním jazykovědném kongresu v Bukurešti 1967.

V svém dánském vydání obsahuje Jazyk — vedle Úvodu a Vstupních poznámek — 10 kapitol: Jazykové funkce, Genetická příbuznost, Jazyková stavba a jazykový úzus, Tvoření znaků, Jazykové rodiny, Základní jazyk, Typologická příbuznost, Typy jazykové stavby, Typy jazykového úzu a Jazyková změna. Toto první české vydání Jazyka poprvé obsahuje i kapitolu, kterou Hjelmslev napsal teprve dodatečně a která byla objevena až v jeho pozůstalosti: je to kapitola nazvaná Stupně jazyka.*

Hjelmslevův Jazyk je dílko určené dánské veřejnosti. Je proto přirozené, že ilustrační materiál čerpá autor především ze svého mateřského jazyka — dánštiny — i z jiných jazyků severských a vůbec germánských. Ponechat tento příkladový materiál v překladu beze změny nebylo ovšem možné, neboť by to českému čtenáři pochopení věci značně ztížilo. Kde se to nabízel, snažil se proto překladatel vycházet z obdobného materiálu českého nebo vůbec slovanského. Nordistický a vůbec germanistický materiál autorův však překladatel nepotlačil zcela, nýbrž uvedl ho — někdy v jistém omezení — zpravidla teprve na druhém místě; to se ovšem často neobešlo bez jistých stylistických nebo i kompozičních úprav textu. Takové zásahy do autorského textu naznačil překladatel tím, že je opatřil dvojími závorkami: lomené závorky naznačují, že část textu v nich byla přidána, závorky hranaté naznačují větší či menší úpravu textu.

Tam, kde takový postup nebyl dobře možný, protože by byl vyžadoval hlubší zásahy do celého autorského textu, ponechal překladatel výchozí nordistický nebo germanistický materiál autorův, snažil se však doplnit ho materiálem slovanským. Je sice pravda, že tímto dvojakým řešením utrpěla kompoziční důslednost překladu, ale text zůstal v zásadě textem autorským a o to muselo jít překladateli především. Důslednosti v uvádění příkladového materiálu by bylo lze dosáhnout jen za tu cenu, že by byly některé kapitoly musely být zcela přepracovány nebo aspoň přeformulovány. Takové zásahy by však šly už příliš daleko nad pouhou překladatelskou úpravu a k tomu neměl překladatel ani oprávnění od zadavatele, ani dosti odvahy, protože by se byl stěžil uvaroval toho, aby nenarušil autorův záměr a jeho osobité myšlenkové pochody.

M. D.

* Za její zpřístupnění vděčí překladatel paní Vibeke Hjelmslevové, vdově po autoru díla, která také dala zásadní souhlas k potřebným úpravám českého překladu.

REJSTRÍK OSOBNÍ A VĚCNÝ

- *A 18, 26, 115
ablaut 27n, 115n
afghánština 69
afrikánština 67
aglutinační jazykový typ 85n
ainu 75
akkadština 70
akut 13, 20
albánština 61, 69
aleutština 75
altajština 72, 74, 85
alternace 28, 115n
americké jazyky 75, 86
amharština 71
analogické tvoření 48n, 51n, 127*
angličtina 12, 67, 71, 80, 87
arabština 71
aramejšťina 70
Aristoteles 84, 112
aristotelská pojmová logika 84
arménština 12, 69, 86n
australština 75
austrijšťina 72n
austroasijšťina 73
avestština 69
baltofinština 72
baltština 68
bantu(ské jazyky) 71, 74, 104
barmština 72
baskičťina 75
bezpředpokladové spojení 90n, 129*
běloruština 69
berberština 70
Brahe, Tycho 8
bretonština 67
britanština (ostrovní) 67
bulharština 69
cikánština 70
cirkumflex 13, 20
cit jazykový 42
cizí slova 58
čeleď jazyková 66, 73
čeremiština 72
čeština 69
činoaustrijšťina 72n
čínolibetština 74
čínština 72, 85, 102
čuvaština 72
dalmatština 68
dánština 66
definice výrazu 95n
demotština 70, 74
dětská řeč 110
diftong 26
disimilace 45n, 65, 127*
dolní němčina 67
drávidština 75
druh 101
egyptština 70, 74
eskymáčťina 75
estonština 65, 72
etiopština 71

etruština 75
 etymologický slovník 83
 etymologie 83
 — lidová 51
 evenština 72
 extenzivní prvky 101
 faerština 66
 féničtina 70
 finomordvinština 71n
 finopermština 71
 finština 63, 72, 102
 flámština 67n
 flexivní jazykový typ 85n
 — prvek 100n
 — systém 104
 foném 107, 109n, 127*
 fonetika 6, 106
 fonologie 6, 106
 francouzština 68, 87
 fríština 67
 frýžština 70
 funkce 9n, 127
 — kategoriální 88
 — prvková 14n, 21n, 59n, 127*
 funkční vzorec 16
 fenomenologický popis 112
 gaelština 67
 galičtina 68
 galorománština 68
 galština 67
 genetická jazykověda 82n, 89, 115, 120
 — příbuznost, genetické příbuzenství 8n, 10n, 14, 21, 23, 28n (def.), 66, 76n, 88, 118
 germánština 22n, 66n
 germánské posouvání souhlásek 19n, 81, 128*
 ghoinština 75
 goidelština 67
 góština 12, 66
 Crammont, Maurice 48, 121, 127*
 grónština 86n
 gruzínština 37

hamitosemitština 70, 74, 118
 hamitština 70
 haplogie 48, 127*
 harmonie vokalická 102
 hebrejština 70
 helénština 68
 hethitština 12, 70, 118
 hierarchie hlásková 110
 hieroglyfy 70
 himálájské jazyky 72
 hispanorománština 68
 hláska 106, 109n, 116
 hláskosloví 106
 hlásková hierarchie 110
 hláskové posunutí, posouvání
 — — germánské 81, 128*
 — — hornoněmecké 81
 hláskový systém 108, 110
 — zákon 81, 119
 holandština 67
 Homburgerová, Liliás 74
 horní němčina 12, 67
 hotentotština 75
 Humboldt, Wilhelm von 86, 127*
 chaldejské pehlevi 69
 chantijština 71
 charakterizační prvek 99n, 128*
 indičtina 12, 70
 indoevropské jazyky, indoevropština 11, 24, 66n, 85
 indoevropský základní jazyk 25, 74n, 79n, 115, 117n
 intenzivní prvky 101
 íránština 69
 írština 12, 67
 islandský jazyk ság 12
 islandština 62, 66
 italičtina 21n, 67
 italosardština 68
 italština 68
 izolační (izolující) jazykový typ 84n
 jagnobi 69
 Jakobson, Roman 110, 127*
 jakutština 72

japonština 75
 jazyk 92n, 96
 — předmětný 122
 — přirozený 97n, 101
 — základní 76n
 jazyková čeleď 66, 73
 — funkce 9n
 — příbuznost 8, 10n, 14, 21, 23, 28n
 — — genetická 8, 10n, 14, 21, 23, 28n (def.), 66, 76n, 88, 118
 — — typologická 10, 84n, 86, 129*
 jazyková psychologie 6
 — rodina 60n, 73n, 84
 — skupina 60
 — stavba 30n, 38n, 97n, 104, 115
 — typologie 10, 84n, 86, 89, 112
 — větev 66
 — změna 113n, 119n
 jazykové povědomí 42
 jazykověda 5n
 — genetická 82n, 89, 115, 120n
 — klasická 5, 25, 47, 81, 87, 89, 98, 106, 113
 jazykový cit 42
 — kmen 66, 73
 — stav 90, 113n, 121
 — typ aglutinační 85n
 — — flexivní 85n
 — — izolační 84n
 — — polysyntetický 86
 — úzus, obyčej 30n, 38n, 84, 111
 jidiš 71
 jihoarabština 71
 jihobaltština 68n
 jihokavkazština 75
 jihoslovanština 69
 Jones, Daniel 109, 127*
 jugoslávština 69
 junkce 99
 kambodžština 73
 kanaánština 70
 karelština 72
 katalánština 68

kategorie 33n, 99, 103, 128*
 kategoriální funkce 88
 keltština 67
 khmerština 73
 khoiština 75
 Kierkegaard, Søren 97
 klasická jazykověda 5, 25, 47, 79, 81, 84, 87, 89, 98, 106, 113
 klínové písmo 12, 69n
 kmen jazykový 66, 73
 kmenový prvek 100, 103
 koeficient 26, 116, 128*
 komi 71
 komutační test 129*
 konotace, konotativ 125
 konsonant 25, 34, 91n, 102n, 107
 konstanta 39, 128*
 kontaminace 51
 kontinuače 29, 126
 koptština 70, 74
 korejština 75
 korespondence prvková 74
 kornština 67
 kořenový prvek 102
 krácení znaku 53n
 křováčtina 75
 Kuhn, Ernst 73, 128*
 kulturní působení 60n
 kurdština 69
 Kuryłowicz, Jerzy 118, 128*
 kušitština 70
 kymerština 12, 62n, 67
 laponština 71
 latentní veličina 91
 latina 12, 68, 80
 lepontština 67
 libyjsko-berberština 70
 libyština 70
 lidová etymologie 51
 lingvistika v. jazykověda
 litevština 12, 68, 104
 logika pojmová 112
 lotyština 68
 lužická srbština, lužičtina 24, 69

lyčtina (lykijština) 70
 maďarština 71, 102
 makedonština (helénsko- 68,
 slovansko- 69)
 malajsko-polynéština 72n
 malajština 73
 mandžuštiny 72
 mansijština 71
 manx (manština) 67
 mari(jština) 72
 mesapština 70
 metajazyk 122n
 metamluvnice 123n
 metateze 47, 128*
 metoda jazykové stavby 115
 minimální znak 82
 mluvnice 9, 123n
 moabitština 70
 modulace 100n, 104
 mongolština 72
 monkhmerské jazyky 73
 monština 73
 mordvinština (mordevština) 72
 Møller, Herman 74, 117n, 128*
 mundá (mundština) 73
 nilotické jazyky 74
 nizozemština 67
 norština 66n
 nostratičtina 74
 novohebrejštiny 71
 novomalajské jazyky 73
 novotvoření 65n
 obsah 92, 95
 obsahová analýza 95n
 — stránka 31, 92, 100
 obsahový prvek 31n, 95n, 99
 obskougričtina 71
 obyčej jazykový 30n, 38n, 84
 odchylné případy 29n, 44
 odvozovací prvek 102
 orchónské nápisy 72
 osetština 69
 oskičtina 67
 osmanština 72
 osoba 104
 ostáčetina 71
 pád 103n
 paleoasijské jazyky 75
 pálí 70
 paradigma 32, 128*
 Pedersen, Holger 74, 128*
 pehlevi 69
 permština 71
 perština 69
 písmeno, přechody písmen 81
 písmo klínové 12, 69n
 polabština 69
 polština 24, 69
 polynéština 72n
 polysyntetický jazykový typ 86
 poměr 32
 popis fenomenologický 112
 portugalština 68
 porucha řeči 110
 posouvání, posunutí (sou)hlásek
 — v germánštině 81, 128*
 — v horní němčině 81
 pragermánština 22n, 77
 prajazyk 76n
 praromáshtina 22
 praseverština 66, 77
 praslovanština 77
 prákrť 70
 proměnná 39, 128*
 provensálština 68
 pruština 69
 prvek 14n
 — extenzivní 101
 — flexivní 100n
 — charakterizační 99n, 128*
 — intenzivní 101
 — kmenový 100, 103
 — obsahový 31n, 95n, 99
 — odvozovací 102
 — výrazový 14n, 29n, 94n, 101, 128*
 — základní 101, 104n, 128*
 prvková funkce 14n, 21n, 59n, 127*
 — korespondence 74

prvkové působení 43n
 prvkový systém 37n
 — vzorec 16, 78, 80
 předmětný jazyk 122
 předpokladové spojení 90n, 129*
 — — jednostranné 91n, 100, 129*
 — — oboustranné 91n, 129*
 přejetá slova 58n, 61n, 119
 přechody písmen 81
 příbuznost jazyková, příbuzenství ja-
 zykové 8, 10n, 14, 21, 23, 28n
 — — genetická 8, 10n, 14, 21, 23,
 28n (def.), 66, 76n, 88, 118, 126
 — — typologická 10, 84n, 86, 90, 126,
 129*
 přirozený jazyk 97n, 101
 přízvuk 13, 20n
 psychologie jazyková 6
 působení prvkové 43n
 — kulturní 60n
 Rask, Rasmus 19, 23, 81, 128n*
 rétoromáshtina 68
 riksmál 66
 rod 104
 rodina jazyková 60n, 73, 84
 románština 21n, 68
 rumunština 68
 runové nápisy 66
 ruština 12, 69
 řečtina 12, 61n, 68, 104
 řetěz 31, 88
 řízení 99, 129*
 sačtina 69
 samitština 67
 samojedština 71
 sanskrť 70
 santalština 73
 Sapir, Edward 86, 129*
 sard(in)ština 68
 Saussure, Ferdinand de 114n, 129*
 sémantika 111
 semitština 70
 severoarabština 71
 severobaltština 68

severokavkazština 75
 severština (nordičtina) 12, 66
 Schlegel, Friedrich 86
 siamština 72
 sikulština 68
 skotština-gaelština 67
 skupina jazyková 60
 slabika 33n, 45
 slovo, struktura -a 84n
 slova přejetá 58n, 61n, 119
 —, změna 120
 slovanština 24, 69
 slovenština 24, 69
 slovinština 69
 sogdijština 69
 spojení 32, 129*
 — bezpředpokladové 90n, 129*
 — předpokladové 90n, 129*
 společná germánština 22n, 77
 — románština 22
 společný (obecný) vzorec 21n, 25
 srbocharvátština 69
 srbština 69
 — lužická 24, 69
 staroslověnština 12, 69
 stav jazykový 90, 113n, 121
 stavba jazyková 30n, 38n, 97n, 104,
 115
 struktura slova 84
 střídání vokálů 28, 115n
 stupně jazyka 122n
 stupňování 104
 súdánské jazyky 75
 sumerština 75
 syntagma 102
 systém hláskový 108, 110
 — flexivní 104
 — prvkový 37n
 španělština 68
 švédština 66
 tabuismus 63n
 Tarski, Alfred 97
 teorie jazykové stavby 97n
 text 90

thajské jazyky 72
 thajskočínština 72, 86
 thajština 72
 Thomsen, Vilhelm 63, 72, 129*
 tibetobarmština 72
 tibetština 72
 tocharština 12, 70
 tráčtina 70
 tunguzština 72
 turečtina 72, 102
 — říšská 72
 tvoření úměrové 51n
 — znaku 43n
 typ 101, v. též jazykový typ
 typy jazykové stavby 90n
 — jazykového úzu 106n
 typologická příbuznost 10, 84n, 86,
 126, 129*
 typologie jazyka 10, 84n, 86, 89,
 112
 — jazykové stavby 104
 — jazykového úzu 34, 111
 — slovní struktury 86
 udmurtština 71
 ugričtina 71
 ugrofinština 71
 ukrajinština 69
 umberština 67
 úměrové tvoření 51n
 uralština 71, 74, 85
 úzus jazykový 30n, 38n, 84, 111
 užívání jazyka viz úzus jazykový
 variace 104n
 varianta 104n, 108n
 varieta 104n
 vazba 99, 129*
 védština 70
 velkoruština 69
 velština 12, 62, 67
 venetština 70
 Verner, Karl 20, 23, 129*
 Vernerův zákon 20
 větve jazyková 66
 vietnamština 73

vogulština 71
 vokál 26, 34, 91n, 102n, 107, 129*
 vokalická alternace 28, 115n
 — „harmonie“ 102
 voláčtina 71
 VP 14n
 VP-funkce 21
 vulgární latina 22, 68
 východogermánština 66
 východoíránská 69
 východoitaličtina 67
 východoseverština 66
 východoslovanština 69
 výměna, zkouška -ou 129*
 výpůjčky 37n, 61n, 119
 výraz 31, 92, 91n
 výrazová stránka 31, 92, 100n
 výrazový prvek 14n, 29n, 94n, 101,
 128*
 — — základní 101
 vyrovnání 48n
 významosloví 111
 vzorec funkční 16
 — prvkový 16, 78, 80
 — společný (obecný) 21n, 25
 Wulff, Kurt 74, 129*
 základní jazyk 76n
 — prvek 101, 128*
 zákon hláskový 81, 119
 — Vernerův 20
 západogermánština 67
 západoíránská 69
 západoitaličtina 67n
 západoseverština 66
 západosemitština 70
 západoslovanština 24, 69
 Zarathušta 69
 zkouška výměnou, komutační test
 129*
 změna jazyková 113n, 119n
 — jazykové stavby 121
 — slov 120
 — výslovnosti 120
 — významová 120

znak 31, 43n, 81n, 94n, 129*
 — minimální 82
 —, krácení -u 53n
 —, tvoření -u 43n

způsob slovesný (modus) 104
 zyrjanština 71
 φ 16n
 * 16n

OBSAH

<i>Úvodní poznámky</i>	5
Jazykové funkce	9
Genetická příbuznost jazyků	11
Jazyková stavba a jazykový úzus	31
Tvoření znaků	43
Jazykové rodiny	66
Základní jazyky	76
Typologická příbuznost jazyků	84
Typy jazykové stavby	90
Typy jazykového úzu	106
Jazyková změna	113
Stupně jazyka	122
<i>Lexikální hesla</i>	127
<i>Odkazy na literaturu</i>	130
<i>Doslov překladatele</i>	134
<i>Rejstřík osobní a věcný</i>	139
<i>Mapa jazyků světa (pod páskou)</i>	

LOUIS HJELMSLEV

Jazyk

*Z dánštiny přeložil a pro české čtenáře
upravil Miloš Dokulil*

Vydala Academia, nakladatelství
Československé akademie věd, Praha 1971

Přebal a vazbu navrhl Jiří Ledr

Redaktorka publikace Mirra Hubínková

Technická redaktorka Alena Taschnerová

1. vydání - 148 stran - 1 barev. mapa

Vytiskl MÍR, novinářské závody, n. p.,

závod 1, Praha 1, Václavské nám. 15

9,07 AA - 9,20 VA

Náklad 2500 výtisků - 12/1 - 8280

21 - 110 - 71

Cena vázaného výtisku 25 Kčs

509 - 21 - 865

TISKOVÉ CHYBY

Strana	řádka	
13	2 sh.:	má být správně <i>phrátěr</i> místo <i>phrětěr</i>
17	16 sh.:	má být správně ide*-m = stsl. <i>0φ</i> lit. <i>..φ</i> gót. a stsev. <i>0φ</i>
18	4 zd.:	má být stsl. <i>pro</i> „pro“
19	18 sh.:	má být <i>zähmen</i>
31	12 sh.:	úsek textu »český znak ... „infinitiv“« patří do hranatých závorek
32	13 sh.:	před »les« patří hranatá závorka [
49	3 sh.:	má být »v hetitštině«
50	18 zd.:	za »45n« patří kulatá závorka)
66	11 zd.:	za »skupina« patří dvojtečka
71	17 sh.:	za »cípu« nepatří závorka
	13 zd.:	místo »ostjáčtina« má být »ostáčtina«
	1 zd.:	»votjáčtina« »votáčtina«
73	2 zd.:	má být »l. čínsko-tibetský«
104	14 sh.:	za »det*« patří kulatá závorka)
136	19 sh.:	má být »již v té době«
141	16 zd.:	má být »flexivní«

